

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid: een antropologisch perspectief

Kahmann, M.J.

Citation

Kahmann, M. J. (2014, June 16). *Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid: een antropologisch perspectief*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25252>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25252>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/25252> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Kahmann, Merel

Title: Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid : een antropologisch perspectief

Issue Date: 2014-04-16

Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid

Een antropologisch perspectief

De totstandkoming van deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële steun van het Islam-onderzoeksprogramma van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en het Leids Universitair Centrum voor de studie van Islam en Samenleving (LUCIS).

Lay out: Marieke Meijer

Omslagillustratie: Marieke Meijer

Concept omslag: Jehuda de Jong en Marieke Meijer

© Merel Kahmann, 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid

Een antropologisch perspectief

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op 16 april 2014 klokke 16.15

door

Merel Josephine Kahmann

Geboren te Groningen in 1983

Promotiecommissie

Promotoren	Prof. mr. dr. M.S. Berger
	Prof. dr. L.P.H.M. Buskens

Overige leden	Prof. dr. H. Ghorashi
	Prof. dr. R.B. ter Haar Romeny
	Prof. dr. M.L.J.C. Schrover
	Prof. dr. T. Sunier

Voor Olivier en Job

Inhoudsopgave

Dankwoord	12
1 Inleiding	15
1.1 Theoretisch kader: Extraterritoriale overheden, transnationalisme en antropologie van de extraterritoriale staat	17
1.1.1 Extraterritoriale overheden	18
<i>Het bestuur van burgers in het buitenland</i>	20
1.1.2 Transnationalisme	21
1.1.3 Antropologie van de extraterritoriale staat	22
1.2 De spelers	24
1.2.1 Eerste speler: de Marokkaanse overheid	24
1.2.2 Tweede speler: Marokkaanse Nederlanders	27
<i>Migratiemotief</i>	27
<i>De Nederlandse nationaliteit</i>	29
<i>Opleiding en werk</i>	30
<i>Organisaties</i>	30
<i>Marokkaans-Nederlandse moslims</i>	31
<i>Maatschappelijke positie: integratie en discriminatie</i>	32
<i>Samenvatting</i>	33
1.3 Methoden en dataverzameling	34
1.3.1 Opzet interviews	34
1.3.2 Toegang onderzoeksveld	35
1.3.3 Selectie respondenten	36
1.3.4 Verloop interviews	38

2	De Marokkaanse overheid	41
2.1	Marokkanen in het buitenland: onderdanen en gelovigen	42
2.1.1	Nationaliteit: 'Eens een Marokkaan, altijd een Marokkaan'	42
2.1.2	Geloof: de Marokkaanse koning als religieus leider	43
2.2	Belangen ten aanzien van Marokkanen in het buitenland	44
2.2.1	Belang: economische banden	45
2.2.2	Belang: politieke stabiliteit	46
2.3	Beleid en instrumenten	48
2.3.1	Eerste beleidsvoornemen: geldovermakingen	49
	<i>Behoud geldovermakingen</i>	49
	<i>Reguleren geldovermakingen</i>	52
2.3.2	Tweede beleidsvoornemen: toerisme	53
	<i>Welkomstbeleid</i>	53
2.3.3	Derde beleidsvoornemen: investeringen en ontwikkeling	55
	<i>Instrumenten</i>	56
	<i>Praktijk</i>	56
2.3.4.	Vierde beleidsvoornemen: religieuze voorzieningen	57
	<i>Beleid en instrumenten</i>	57
2.3.5	Vijfde beleidsvoornemen: behoud Marokkaanse identiteit	58
2.3.6	Zesde beleidsvoornemen: verbeteren positie Marokkanen in het buitenland	59
2.4	Praktijk: de werking van het Marokkaanse overheidsbeleid	60
2.4.1	Uitvoering: overlappende taken en incidentele uitwerking	62
2.4.2	Charmeoffensief	63
2.5	Conclusies: wat kunnen Marokkaanse Nederlanders verwachten?	65

3	Economische ontmoetingsplaatsen: geld, vakantie en investeringen	67
3.1	Ontmoetingsplaats: geldovermakingen	69
3.1.1	Armoede en solidariteit	72
3.1.2	Marokkaanse bank	73
	<i>Samenvatting</i>	75
3.2	Ontmoetingsplaats: toerisme	75
3.2.1	Welkomstbeleid	76
3.2.2	Marokkaans territorium: Nederlandse houding, Marokkaans spel	78
	<i>Samenvatting</i>	80
3.3	Ontmoetingsplaats: investeren	80
3.3.1	Ondernemen en ontwikkelingsprojecten	80
3.3.2	Kansrijk Marokko?	83
3.3.3	Bijeenkomsten: netwerk en geld	85
3.3.4	Marokkaans-Nederlandse projecten	87
	<i>Samenvatting</i>	89
3.4	Economische ontmoetingen: percepties, ervaringen en reacties	89
3.4.1	Percepties: “Marokko denkt alleen aan geld”	90
3.4.2	Ervaringen met ‘de Marokkaanse overheid’	92
3.4.3	Reacties: eigen belangen en wensen	94
3.5	Economische ontmoetingen: conclusies	95

4	Nationale ontmoetingsplaatsen: Marokkaanse nationaliteit en Marokkaanse nationale identiteit	99
4.1	Basis voor ontmoetingen: Marokkaanse nationaliteit	100
4.1.1	Ontmoetingsplaats: inschrijven <i>Namenlijst</i>	102 103
4.1.2	Ontmoetingsplaats: paspoort en identiteitskaart <i>Dubbele nationaliteit</i>	105 106
4.1.3	Ontmoetingsplaats: huwelijk	108
4.1.4	Ontmoetingsplaats: stemrecht <i>Samenvatting</i>	111 113
4.2	Ontmoetingsplaats: Marokkaanse nationale identiteit	114
4.2.1	Marokkaans nationalisme?	116
4.2.2	‘Arabieren’ en ‘Berbers’	117
4.2.3	Marokkaanse talen	119
4.2.4	Het Koninklijke Berberinstituut	120
4.2.5	Ontmoetingen Marokkaanse nationale identiteit: een eigen zoektocht <i>Samenvatting</i>	121 122
4.3	Marokkaanse nationaliteits- en identiteitsontmoetingen: conclusies	123
5	Religieuze ontmoetingsplaatsen: de Marokkaanse staatsislam voor Marokkaanse Nederlanders	127
5.1	Ontmoetingsplaats: de Marokkaanse koning als religieus leider	130
5.1.1	Bede voor de Marokkaanse koning?	131

5.1.2	Negatieve aandacht islam	133
	<i>Samenvatting</i>	134
5.2	Ontmoetingsplaats: Marokkaanse moskee	134
5.2.1	Moskee in Nederland	134
5.2.2	Bouw moskee	136
	<i>Samenvatting</i>	138
5.3	Ontmoetingsplaats: Marokkaanse imam	139
5.3.1	Taal	140
5.3.2	Scholing	141
5.3.3	Aanstelling imam	143
	<i>Samenvatting</i>	146
5.4	Ontmoetingsplaats: ramadan	146
5.4.1	Eenheid	147
5.4.2	Begin van de ramadan	148
	<i>Samenvatting</i>	149
5.5	Ontmoetingsplaats: begrafenis in Marokko	149
5.5.1	Nederland als niet-islamitisch land: grafruiming en discriminatie	149
5.5.2	Spagaat tussen familiegraf en nabestaanden in Nederland	150
5.5.3	Repatriëringsverzekering	151
	<i>Samenvatting</i>	152
5.6	Religieuze ontmoetingen: ja tegen een 'Marokkaanse islam', nee tegen de Marokkaanse overheid	152
5.7	Religieuze ontmoetingen: conclusies	156

6 Conclusies	159
6.1 De Marokkaanse overheid voor Marokkaanse Nederlanders	161
6.2 De ontmoetingen: transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders	162
6.2.1 Economische ontmoetingen	163
6.2.2 Marokkaanse nationaliteits- en identiteitsontmoetingen	164
6.2.3 Religieuze ontmoetingen	165
6.3 De relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid	166
Summary	170
Bibliografie	173
Bijlagen	188
CV	191

Dankwoord

De afgelopen jaren hebben meerdere mensen bijgedragen aan dit proefschrift. Het project kwam tot stand als onderdeel van het Islam-onderzoeksprogramma van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Zij financierde dit project en mijn dank gaat allereerst naar hen uit. Voor de persoonlijke betrokkenheid bij dit onderzoek wil ik bedanken: de voormalig ambassadeur van Marokko Jos van Aggelen, evenals Matthijs Schröder en Dirk Klaasen. Daarnaast wil ik het projectbureau bedanken, in het bijzonder Dennis Janssen en Katrien Bardoel, voor hun coördinerende rol en de mogelijkheden die zij boden door de organisatie van workshops en trainingen voor jonge onderzoekers. Krista Schram, jou wil ik bedanken voor het vertrouwen dat je me gaf vanaf het begin van het onderzoek. Door de financiële steun van het Leids Universitair Centrum voor de studie van Islam en Samenleving (LUCIS) kreeg ik extra schrijftijd en kon ik dit project afronden.

Volgens Leidse traditie mag ik de mensen die direct betrokken waren bij mijn begeleiding niet met naam bedanken. Niettemin wil ik mijn waardering uitspreken bij hun grote betrokkenheid, de kritische vragen en het meedenken gedurende het onderzoek. Jullie zorgden voor de rust om te kunnen schrijven en de motivatie om door te gaan. Ik heb veel van jullie geleerd, dank.

Mijn grootste dank gaat uit naar alle mensen die voor dit onderzoek hun verhalen met mij deelden. Zonder jullie had ik dit proefschrift niet kunnen schrijven. De persoonlijke en kleurrijke verhalen hebben me geraakt en geïnspireerd. Helaas kon ik slechts enkele fragmenten van de vele waardevolle ontmoetingen in dit proefschrift kwijt. Ik wil hier bekennen dat het me door de bijzondere ontmoetingen moeite kostte om ‘het veld’ voor de schrijfperiode te verruilen. Sicilia, dank dat je me erbij hield.

Roukayya Oueslati, jij schreef alle opgenomen gesprekken zorgvuldig uit. Daarnaast droeg je ook bij aan dit onderzoek door jouw kritische reflectie op de gesprekken, dankjewel.

In 2009 verbleef ik een aantal maanden in Rabat. Tijdens dit verblijf maakte ik gebruik van de faciliteiten van het Nederlands Instituut in Marokko. Het NIMAR bood niet alleen woonruimte maar ook praktische en vooral motiverende begelei-

ding tijdens mijn onderzoek. Hiervoor wil ik met name bedanken: Jan Hoogland en Cynthia Plette. Daarbij bood het NIMAR een ontmoetingsplek voor een aantal waardevolle contacten. Een paar van de mensen die ik rond het NIMAR heb ontmoet wil ik hier noemen: Norah Karrouche, Daniel Wiegant, Fatima Hmani, Marike Minnema en Sietske de Boer.

Tijdens het schrijven van mijn proefschrift waren contacten met medeschrijvers waardevol. Dank jullie, Hossein Pourbagheri, Khadija Kadrouch-Outmany, Nina ter Laan, Annemarie van Geel, Esther van Eijk, Ellen van de Bovenkamp en ook hier, Norah. Mary Davies, voor de dierbare momenten en jouw hulp bij het vertalen. Daphne van Kleef, voor de kilometers met de kop in wind. Markus Davidsen, Tineke Rooijakkers en Levi Klempner die met mij jarenlang een kamer deelden. Eveneens voelde ik me gesteund door de andere collega's op het instituut, die ondanks de reorganisatie geïnteresseerd bleven en altijd een oor en motiverende woorden hadden.

Omdat ik het de afgelopen jaren moeilijk vond ruimte te vragen voor mijn kluizenaarsbestaan, ben ik blij dat jullie me met rust lieten en op de juiste momenten aandrongen op afleiding: Anne van Leeuwen, Janneke Hoedemaekers, Sara Koenders, Lotte Hoex, Marije van den Broek, Annemarie Geldhof, Soumia Middelburg-Ait Hida, Ivo van Dongen, Marit Oosterom, Antoinette Schapper, Sailay Siddiqi, Ashley Mulder, Ingrid Beer en Sonja Kolp. Jim Kok, Marietje Beemsterboer en Wieneke Kirpenstein, dank dat jullie naast de afleiding ook stukken hebben meegelezen.

Marieke en Jehuda, jullie slaagden erin mijn gedachten te verbeelden, dank daarvoor.

Pepijn Reeser en Sjors Overman, in de haven van Oostende vroeg ik jullie in 2011 om mijn paranimfen te zijn. Ik had toen niet kunnen voorzien met wat voor een betrokkenheid jullie mij zouden bijstaan. Dank, meer dan dat, voor het meelesen, meedenken en besluiten wanneer het tijd was voor vakantie. Jullie zorgden zelfs voor dierbaar reisgezelschap: Paul van Vegchel, Marieke Meijer en Caroline Harnacke.

Als laatste, dank aan mijn ouders. Marguerite en Steven, Harm en Roos, en Dianne. Lieve mammië en pappie, dank voor de mooie reizen in Marokko, de oplaadmomenten, het delen en jullie vertrouwen. In de zomer van 2013 vertrokken Olivier en Mikky naar Zuid-Afrika. Door jullie vertrek werden momenten samen extra gekoesterd. Job, met jou deelde ik het tegelijk schrijven en alles wat daarbij hoort. Je las met me mee en zorgde voor de meest lekkere hapen aan de grote houten tafel.

Olivier en Job, lieve broertjes, dit boek is voor jullie.

1

INLEIDING

1 Inleiding

Dit boek gaat over de relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Deze relatie is in Nederland onderwerp van discussie, omdat ze als problematisch wordt ervaren. Er bestaat maatschappelijke en politieke onrust over dubbele nationaliteiten en het contact tussen burgers en een vreemde overheid. In de media zijn regelmatig artikelen te vinden waarin de problematiek terugkomt en er is sprake van een politiek debat over de verhouding tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Het meest recente voorbeeld op het moment van schrijven, vormen de Kamervragen die de PvdA-Kamerleden Marcouch en Yücel op 5 april 2013 indienden.¹ De vragen gaan over de bemoeienis van de Marokkaanse overheid met de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap in Venray.² Deze Kamervragen passen in een reeks van vragen die Nederlandse politici stelden over Marokkaanse of andere buitenlandse beïnvloeding. Andere voorbeelden zijn vragen over 'de absurde Turkse inmenging in aangelegenheden in pleegzorg Nederland'³, 'de financiering van een Amsterdamse moskee door Koeweit'⁴ en vragen over de Marokkaanse namenlijst: 'ouders die hun kind Ahmed Jan willen noemen'⁵.

Dit soort Kamervragen zijn kenmerkend voor staten waarvan de burgers banden hebben met meerdere overheden. Meerdere loyaliteiten worden afgeschilderd als verdacht, onbetrouwbaar en abnormaal (Gamlen, 2008:851; Glick-Schiller, 2010:27). Wanneer burgers loyaliteiten hebben naar meerdere overheden, vergroot dit de maatschappelijke angst voor de mobilisatie van een vijfde colonne of een insider vijand (Vertovec, 2009:99-100). Dat ook voor de Nederlandse overheid de loyaliteit van onderdanen met een dubbele nationaliteit een punt van aandacht is, blijkt uit het regeerakkoord van 2010. Daarin staat dat 'het kabinet onder meer [zal] inzetten op invoering van een toets waaruit blijkt of de band met Nederland groter is dan de band met andere landen' (Regeerakkoord, 2010:23).

1 Kamervragen van de leden Marcouch (PvdA) en Yücel (PvdA), antwoord van de minister van Veiligheid en Justitie dd. 4 juni 2013 (2013Z06863).

2 'Venray en Marokko in gesprek over criminele jongeren' in de Volkskrant, 3 april 2013.

3 Kamervragen van de Kamerleden De Roon (PVV) en Agema (PVV), antwoord van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport dd. 7 maart 2013 (2013Z03451).

4 Kamervragen van de Kamerleden van Klaveren (PVV) en Wilders (PVV), antwoord van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties dd. 15 april 2011 (2011Z06470).

5 Kamervragen van Kamerlid Dibi (Groenlinks), antwoorden van de minister van Justitie dd. 29 juni 2009 (2009Z10055).

Deze Kamervragen illustreren echter niet alleen de maatschappelijke en politieke onrust die er bestaat over dubbele nationaliteiten en het contact tussen burgers en een vreemde overheid. Zij maken ook duidelijk hoe er doorgaans naar dit vraagstuk gekeken wordt. Wat betreft de relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid is er vooral veel aandacht voor het optreden van de Marokkaanse overheid of met deze overheid geassocieerde individuen. Marokkaanse Nederlanders blijven uit beeld of worden voorgesteld als enigszins weerloze ontvangers van de boodschappen en belangen die de Marokkaanse overheid over ze uitspreidt. De aandacht gaat vooral uit naar wat wel ‘de lange arm’ van Marokko wordt genoemd en veel minder naar hoe Marokkaanse Nederlanders met deze lange arm omgaan. De feitelijke invloed van de Marokkaanse overheid op Marokkaanse Nederlanders blijft daarmee onduidelijk. In dit boek betoog ik dat ook in de wetenschap de wijze waarop Marokkaanse migranten en hun nakomelingen zich tot de overheid van hun land van herkomst verhouden beduidend minder is onderzocht dan het beleid van de Marokkaanse overheid.

1.1 Theoretisch kader: Extraterritoriale overheden, transnationalisme en antropologie van de extraterritoriale staat

Voor mijn onderzoek gebruik ik drie theoretische benaderingen naar de relaties tussen overheden met burgers in het buitenland. Ten eerste is dit de benadering vanuit de politieke wetenschappen. In dit theoretische perspectief staan de belangen en het beleid van deze overheden centraal. Door de centrale positie die de overheden in deze studies innemen, noem ik dit de ‘extraterritoriale overheid benadering’. Vanuit deze benadering is echter weinig studie naar de implementatie van het beleid en de invloed die overheden daadwerkelijk hebben op burgers in het buitenland. Ten tweede gebruik ik de transnationale benadering: studies naar transnationale banden van migranten en hun kinderen. In tegenstelling tot de studies naar overheden met burgers in het buitenland, komt de overheid van het land van herkomst in transnationalisme studies weinig aan bod. Dit onderzoek richt zich juist op de transnationale activiteiten van Marokkaanse Nederlanders in relatie tot de Marokkaanse overheid. Ten derde is dit de antropologie van de staat, in dit onderzoek de extraterritoriale staat. In de paragrafen 1.1.1, 1.1.2 en 1.1.3 licht ik de gekozen benaderingen verder toe.

In deze theorieën worden meerdere termen gebruikt die betrekking hebben op ‘Marokkaanse Nederlanders’. Voor de Marokkaanse overheid zijn zij burgers in

het buitenland of extraterritoriale burgers. Het probleem bij algemene studies naar overheden met ‘burgers in het buitenland’, is dat niet alle overheden met emigranten een officiële staat-burger relatie behouden. In het geval van Marokko, waarbij Marokkanen in het buitenland de Marokkaanse nationaliteit behouden, is dit echter wel het geval.

In studies naar migratie en migratie-gerelateerde onderwerpen worden de termen migranten en diaspora veelal gebruikt. ‘Migranten’ zijn alleen die personen die migreerden terwijl dit onderzoek ook gaat over de kinderen en de kleinkinderen van migranten. Wat betreft de voortdurende relatie tussen de Marokkaanse overheid en burgers in het buitenland zou de term ‘diaspora’ op de Marokkanen in het buitenland van toepassing zijn (Faist, 2010:22). Het probleem bij deze term is echter dat diaspora doorgaans verwijst naar homogene religieuze, etnische en nationale groepsidentiteiten en gemeenschappen (Faist, 2010:11). Omdat in dit onderzoek het perspectief van Marokkaanse Nederlanders centraal staat en zij zichzelf niet vanzelfsprekend identificeren met een ‘Marokkaanse identiteit’, gebruik ik de term diaspora in dit onderzoek niet.

1.1.1 Extraterritoriale overheden

Overheden claimen een voortdurende relatie met burgers die zich buiten de staatsgrenzen vestigen (Fitzgerald, 2006; Bauböck & Faist, 2010; Levitt & de la Dehesa, 2003:588). Overheden hebben meerdere belangen om deze relatie voort te zetten. Deze belangen zijn onder te verdelen in drie categorieën, namelijk het behouden van economische bronnen, het mobiliseren van politieke steun en het controleren van politieke dissidentie en het versterken van de opwaartse sociaalmaatschappelijke mobiliteit (Bauböck, 2003:709; Østergaard-Nielsen, 2003).

De eerste onderzoeken naar het functioneren van extraterritoriale overheden legden de nadruk op de economische belangen van de zendingsstaat ten aanzien van haar extraterritoriale burgers (Smith & Guarnizo, 1998). Volgens Smith en Guarnizo vormt de afhankelijkheid die overheden hebben ten aanzien van de geldzendingen van burgers in het buitenland de basis voor de constructie van een extraterritoriale staat-burger relatie. Recentere studies bevestigen de cruciale rol van economische belangen voor het behouden van een relatie met burgers in het buitenland (Østergaard-Nielsen, 2003; Bauböck, 2003). Minder welvarende landen hebben belang bij de geldovermakingen en investeringen van burgers in het buitenland. Bovendien kunnen burgers in het buitenland functioneren als ambassadeurs

om de beeldvorming over en de positie van het land van herkomst te verbeteren (oa. Østergaard-Nielsen, 2003; Levitt & de la Dehesa, 2003, de Haas & Plug, 2006).

Economische belangen zijn echter niet de enige belangen die invloed hebben op de relatie tussen een overheid en extraterritoriale burgers. Voor Marokko geldt dat historische aspecten en de hedendaagse politieke situatie ook van invloed zijn op het beleid dat de Marokkaanse overheid heeft voor Marokkanen in het buitenland (Brand, 2006). Burgers in het buitenland kunnen een politieke steun vormen maar kunnen zich ook ontpoppen tot gezagsondermijnende politieke dissidenten die bedreigend zijn voor de nationale belangen van Marokko (Østergaard-Nielsen, 2003:4; Iskander, 2010b:84; Waterbury, 2010).

Tussen de economische en politieke belangen van overheden bestaat niet altijd een direct verband zo blijkt uit een vergelijkend onderzoek van Mügge naar de Turkse en de Surinaamse overheid. Turkije, dat veel minder afhankelijk is van economische bijdragen van migranten dan Suriname, intervenueert actief in transnationale banden met Turken in het buitenland, terwijl Suriname zich hierin nooit mengde. In plaats van economische verklaringen blijken ideologieën van het land van herkomst over nationaal bewustzijn een significante rol in het voortzetten van een staat-burger relatie met migranten en hun kinderen te spelen (Mügge, 2013).

Onderzoekers identificeren een derde belang van overheden in hun relatie met burgers in het buitenland. Dit is het inzetten van menselijk kapitaal in de ontwikkeling van en het behouden van een gevoel van thuishoren ten aanzien van het land van (ouders) herkomst (Portes, 1999; Bauböck, 2003:709; Østergaard-Nielsen, 2003:4; Ho, 2011). Dit derde belang gaat over het behoud van betrokkenheid van migranten en hun nakomelingen bij het land van herkomst. Door deze verbondenheid met het land kunnen immers economische en politieke activiteiten behouden blijven. Deze betrokkenheid komt bijvoorbeeld tot uiting in het stimuleren van burgers in het buitenland om bij te dragen aan ontwikkelingsprojecten en projecten vanuit de overheid gericht op het behoud van de nationale culturele identiteit.

De drie bovengenoemde belangen zijn in verschillende gradaties te herkennen in het beleid van overheden met burgers in het buitenland. Afhankelijk van de economische, politieke en sociaal-culturele belangen van overheden construeren zij een band met burgers in het buitenland (Basch ea, 1994). Doordat iedere overheid andere nationale belangen heeft, zijn zendingsstaten niet uniform in hun beleid (Østergaard-Nielsen, 2003:6). Ter illustratie, de Jamaicaanse overheid richt zich voornamelijk op remigratie, Chili en Australië concentreren zich op de constructie van handelsnetwerken en het beleid van India en Schotland omvat buitenlandse

steun, geldovermakingen, filantropie en het leggen van handelsrelaties (Ancien ea, 2009:7). Welke nationale belangen bepalend zijn voor het beleid van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Het bestuur van burgers in het buitenland

In onderzoek naar overheden met burgers in het buitenland staan veelal de beleidsdocumenten en instituties van een emigratieland centraal (oa. onderzoek van Levitt & de la Dehesa, 2003; Gamlen, 2008). Binnen culturele studies, sociologie, culturele antropologie en politieke wetenschappen is echter tot op heden weinig aandacht geweest voor de daadwerkelijke uitvoering van beleid voor extraterritoriale burgers (Ragazzi, 2009:379; Waldinger & Fitzgerald, 2004; Lyons & Mandaville, 2010). Hoewel onderzoekers de rol van burgers onderstrepen in de constructie en de uitvoering van het overheidsbeleid voor burgers in het buitenland, blijft de overheid als actor centraal: er wordt gesproken over zendingsstaat-strategieën (Ancien ea, 2009; Ho, 2011) en verschillen in overheidsbeleid worden deels verklaard door kosten-baten-analyses van overheden (Levitt & de la Dehesa, 2003:606).

Voor het interpreteren van het handelen van overheden met burgers in het buitenland is echter een completer analytisch raamwerk nodig. Het functioneren is namelijk veel complexer dan kan worden begrepen op basis van analyses van overheidspogingen om nationale belangen te behartigen (Østergaard-Nielsen, 2003:25). Het betrekken van niet-nationale processen – waaronder supranationale politieke verhoudingen en persoonlijke belangen van de burger in het buitenland – zijn cruciaal om de relatie tussen overheden burgers in het buitenland te bestuderen. Een overheid met burgers in het buitenland heeft bijvoorbeeld bij de uitvoering van haar beleid voor burgers in het buitenland ook met de regelgeving van ontvangende land te maken (Brand, 2006:35; Smith & Guarnizo, 1998).

De theoretische ontwikkelingen in migratiestudies bieden een raamwerk voor het bestuderen van de complexe relatie tussen een overheid en burgers in het buitenland. Castles & Miller (1993:27) beschouwen migratie als resultaat van de interactie tussen macro- en microstructuren. Omdat de relatie tussen overheid en extraterritoriale burgers een gevolg is van migratieprocessen, zijn ook hierop factoren op het macro-, meso-, en microniveau van invloed. Hierbij verwijzen macrostructuren naar economische, politieke en culturele structuren op internationaal niveau (Faist, 1997:195). Microstructuren omvatten de belangen en mogelijkheden van de individuele migrant (idem). Deze twee niveaus worden met elkaar verbonden door

tussenliggende mechanismes, de mesostructuren. Deze structuren bestaan uit netwerken en sociale relaties tussen (extraterritoriale) burgers in het land van herkomst en vestiging (idem).

Met behulp van deze niveaus kan de complexe extraterritoriale staat-burger relatie duidelijker in kaart gebracht worden. Een voorbeeld is het overmaken van geld door extraterritoriale burgers. Om zicht te hebben in de mate van invloed die het Marokkaanse overheidsbeleid heeft op de geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders, is het van belang de drie niveaus in het onderzoek te betrekken. Het zenden van geld van Marokkaanse Nederlanders hangt bijvoorbeeld samen met armoede in het land van herkomst (structureel ofwel macroniveau), transnationale familiebanden (relationeel ofwel mesoniveau) en de persoonlijke financiële situatie (individueel ofwel microniveau).

1.1.2 Transnationalisme

Transnationalisme biedt een perspectief om de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders te onderzoeken. Overheden met burgers in het buitenland proberen immers in verschillende gradaties de transnationale banden van hun burgers te stimuleren of juist te beperken (Waldinger, 2009:24). Transnationalisme gaat over de economische, politieke en sociaal-culturele banden tussen migranten en het land van herkomst en het land van vestiging (Al-Ali ea, 2001; Faist, 2010:14; Portes ea, 1999).

Voorbeelden van economisch transnationalisme zijn geldovermakingen, en ondernemings- en ontwikkelingsprojecten van migranten. Economische aspecten zijn altijd een belangrijk onderdeel geweest van migratie en transnationalisme; dit is geen verrassing aangezien economische motieven veelal aanleiding zijn voor migratie (Vertovec, 2009:101). Politiek transnationalisme betreft het financieel ondersteunen van politieke partijen, stemrecht in het land van herkomst, de organisatie van demonstraties en steun voor opstand en terrorisme (Vertovec, 2009:94-95). Eveneens gaat politiek transnationalisme over de collectieve identiteit en de burgerschapsrelatie tussen overheid en migrant (Bauböck, 2003). Sociaal-cultureel transnationalisme omvat het versterken van de nationale identiteit van migranten, waaronder evenementen en educatie ter behoud en promotie van de cultuur (Al-Ali ea, 2001; Portes, ea, 1999:221).

De bovenstaande indeling is niet eenduidig. In de wetenschap is namelijk veel discussie over de betekenis van het concept transnationalisme (Al-Ali ea, 2001;

Gowricharn, 2009; Portes, 2001, 2003 en Vertovec, 2009). Vertovec heeft het begrip bijvoorbeeld aangevuld met religieus transnationalisme. Religieus transnationalisme betreft patronen in organisaties, individuele en groepsidentiteiten, interne groepsrelaties, manieren van praktiseren en ook elementen van geloofsovertuiging (Vertovec, 2009: 128).

Op de transnationale banden van migranten zijn meerdere factoren van invloed. Verbondenheid met het land van herkomst heeft onder andere te maken met de politieke, sociale en economische positie van migranten in het land van vestiging (Ghorashi, 2003). Dat de positie in het land van vestiging ook van invloed is op de relatie met de overheid van het land van herkomst blijkt uit onderzoek van Lucassen en Penninx. Zij deden onderzoek naar de invloed van de Duitse, Poolse en Turkse overheden op organisaties van migranten in Nederland. De macht van de zendingsstaat om haar migranten te controleren, vermindert wanneer migranten in het land van vestiging meer mogelijkheden, waaronder een politiek legale status, hebben (Lucassen & Penninx, 2009:56-57). Ook beïnvloeden gender, migratiemotief en de positie in het land van herkomst de transnationale activiteiten (Bouras, 2012:36-37). Omdat deze factoren ook van belang zijn in de relatie met de Marokkaanse overheid, wijd ik paragraaf 1.2.2 aan de specifieke kenmerken en omstandigheden van Marokkaanse Nederlanders in Nederland.

Studies naar transnationalisme concentreren zich niet op staat-actoren. Hoewel er in de transnationale benadering wordt gesproken over transnationalisme van bovenaf en van onderaf (Smith & Guarnizo, 1998), waarbij ‘bovenaf’ de transnationale activiteiten van onder andere overheden zijn, richt het merendeel van de studies zich op de grensoverschrijdende activiteiten van onderaf, oftewel van private *grassroots* actors (Portes, 2003:876). In de studies waar de overheid of overheidsbeleid wel centraal staan, gaat het voornamelijk om het land van vestiging met de vraag of transnationale activiteiten en identificatie de integratie in het land van vestiging belemmeren (Bouras, 2012; Snel ea, 2004).

1.1.3 Antropologie van de extraterritoriale staat

De studies naar overheden met burgers in het buitenland richten zich voornamelijk op de belangen en instituties van overheden. Onderzoek naar transnationale activiteiten en identiteiten van migranten en hun kinderen richten zich voornamelijk op het land van herkomst in algemene zin en hebben geen specifieke aandacht voor de overheid van het land van herkomst. In mijn onderzoek staan juist de transnationale

activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders in relatie tot de Marokkaanse overheid centraal.

Enkele studies richten zich op een specifiek onderdeel van de relatie tussen overheden met burgers in het buitenland, waaronder economisch (Iskander, 2010b) en politiek (Barry, 2006; Boccagni, 2010; Martiniello & Lafleur, 2008; Ong, 1999). Iskander (2010b) deed voorslagnog het meest omvattende onderzoek naar de interactie van de Marokkaanse en Mexicaanse overheden met burgers in het buitenland. In haar boek demonstreert zij hoe de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland samen hun relatie vormgeven. Doordat zowel de Marokkaanse autoriteiten als de Marokkanen in het buitenland in samenspel ontwikkelingsprojecten construeren, vervaagt de lijn tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland (Iskander, 2010b:18).

In haar onderzoek richt Iskander zich voornamelijk op ontwikkelingsprojecten van de Marokkaanse overheid en Marokkaanse organisaties in Parijs en Brussel. Mijn onderzoek concentreert zich op de individuele relatie van Marokkaanse Nederlanders met de Marokkaanse overheid. Daarbij richt ik mij naast de economische relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland ook op de politieke en religieuze aspecten van deze relatie. Wat deze thema's inhouden, volgt uit het volgende hoofdstuk over het beleid van de Marokkaanse overheid.

Voor mijn onderzoek naar de relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid, biedt de antropologische benadering van de (extraterritoriale) staat een uitkomst (Trouillot, 2003; Sharma & Gupta, 2006). Antropologie biedt een lens om via beeldvorming en alledaagse ervaringen van individuen naar een staat en staatsinstituties te kijken (Sharma & Gupta, 2006). Het perspectief van Marokkaanse Nederlanders maakt inzichtelijk op welke manieren en via welke kanalen de macht van de Marokkaanse overheid zich over de grenzen manifesteert. Via gewone dagelijkse activiteiten als het in de rij staan voor het versturen van een brief, het beantwoorden van vragen van een overheidsinspecteur of het aanvragen van een paspoort dringt de overheid door tot het leven van mensen (Sharma & Gupta, 2006:11). Door het perspectief van Marokkaanse Nederlanders wordt eveneens duidelijk in welke mate zij zelf een rol spelen in de relatie met de Marokkaanse overheid. In hoeverre zijn hun belangen en mogelijkheden van invloed op de relatie met de Marokkaanse overheid?

De drie onderdelen van deze antropologische benadering van de staat, namelijk de beeldvorming, de alledaagse ervaringen en de rol van individuen, leiden tot de volgende onderzoeksvraag: Wat zijn de percepties, ervaringen en reacties van

Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland? Voordat ik naar de methoden van onderzoek ga, introduceer ik de beide spelers die centraal staan in de onderzoeksvraag: de Marokkaanse overheid en de Marokkaanse Nederlanders.

1.2 De spelers

In deze paragraaf introduceer ik de Marokkaanse overheid en de Marokkaanse Nederlanders. Het eerste gedeelte over de Marokkaanse overheid, betreft het functioneren van de monarchie, de centrale positie van de koning en de regionale, culturele en religieuze tegenstellingen in het land die het bestuur van Marokkanen beïnvloeden. De paragraaf over de Marokkaanse Nederlanders omvat de thema's migratiemotieven, dubbele nationaliteit, arbeid en opleiding, organisaties, moslimidentiteit en de politiek-maatschappelijke context in Nederland. Deze thema's belichten meerdere transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders. Daarbij tonen de onderwerpen dat Marokkaanse Nederlanders onderling verschillen. Voor dit onderzoek is het van belang Marokkaanse Nederlanders met diverse persoonlijke kenmerken in het onderzoek te betrekken.

1.2.1 Eerste speler: de Marokkaanse overheid

Tussen 700 en 1400 werd Marokko bestuurd door Berberdynastieën, opgevolgd door sultans van de Wattasiden en de Saadi. Vanaf 1660 valt Marokko onder het gezag van de Alawieten. Wanneer in de loop van de negentiende eeuw de industriële revolutie in Europa op gang komt, krijgt Marokko te maken met de Europese expansiedrift (Obdeijn & de Mas, 2002:102). Van 1912 tot 1956 staat Marokko officieel onder Frans en Spaans protectoraat.

De Marokkaanse sultan behield ten tijde van het Franse en Spaanse protectoraat (1912-1956) grotendeels zijn positie. In 1953 werd sultan Mohammed V vanwege oplopende politieke spanningen in het protectoraat echter gevangen genomen en verbannen naar Corsica en later Madagaskar. In 1955 mocht Mohammed V Madagaskar verlaten en vestigde hij zich tijdelijk in Frankrijk (Pennell, 2003: 161). In 1956, aan het einde van het protectoraat, keerde hij terug naar Marokko en nam de titel *al-malik*, koning, aan. Zijn regeerperiode liep tot 1961 waarna zijn zoon Hassan II op de troon kwam. Onder het repressieve regime van koning Hassan II kwam de emigratie van Marokkanen naar Nederland op gang. Na zijn overlijden in 1999 werd zijn zoon Mohammed VI de koning van Marokko.

Voor dit onderzoek is het van belang dat de *de facto* macht van heersende klasse van Marokko ligt bij de *makhzen*, bestaande uit de monarchie, hieraan verwante personen en economische en politieke leiders (Szmolka, 2010:36).⁶ De *makhzen* opereert via een patronagesysteem dat zich kenmerkt door corruptie (Smith & Loudiy, 2005:1047) en persoonlijke relaties (Hammoudi, 1997). Smith beschrijft hoe Marokkaanse burgers een afhankelijke relatie met de *makhzen* hebben, die zich kenmerkt door angst en onderdanigheid (Smith, 2002:103). Wanneer burgers bijvoorbeeld een geboortecertificaat moeten aanvragen, krijgen zij te maken met een machtsrelatie waarin zij de Marokkaanse autoriteiten van dienst moeten zijn. Dit is echter niet het geval wanneer de burger die een aanvraag doet een vriend, een direct familielid of direct verwant is van een Marokkaanse autoriteit (Smith, 2002:117-118).

Om de centrale positie van de Marokkaanse koning in de Marokkaanse samenleving te begrijpen is het van belang inzicht te hebben in de tegenstellingen in het land. Voor het protectoraat werd de Marokkaanse samenleving verdeeld door drie scheidslijnen, namelijk de Arabische en Berberse scheidslijn, de urbane en tribale scheidslijn en de scheidslijn tussen *makhzen* en *siba*, oftewel de overheid en de oppositie (Hart, 1976: 6-8). De eerste scheidslijn is voornamelijk linguïstisch van aard. Hart gebruikt de tweede tegenstelling om de sociaaleconomische verschillen aan te duiden. Vanaf het moment dat Moulay Idriss, een afstammeling van profeet Mohammed, in de achtste eeuw de eerste Marokkaanse moslimdynastie stichtte, is de macht van Marokkaanse sultans geconcentreerd in steden (Sater, 2010:3). Als gevolg hiervan bleef veel van het bergachtige platteland buiten de directe controle van de sultans (idem, 2013:4). De derde scheidslijn gaat over politieke, voornamelijk religieuze, tegenstellingen. Hart beschrijft hoe op het lokale, voornamelijk tribale, niveau er allerlei variaties bestaan op de 'Marokkaanse' soennitische islam volgens de Malikitsche traditie.

De linguïstieke, economische en religieuze tegenstellingen zoals beschreven in de klassieke etnografie van Hart zijn nog steeds zichtbaar in Marokko en bruikbaar om de positie en de rol van de Marokkaanse koning te begrijpen. Waterbury (1970) omschrijft de Marokkaanse monarchie als de arrangeur van de verdeelde samenleving. De Marokkaanse koning is het symbool voor de nationale eenheid. Een symbool om de linguïstieke, sociaaleconomische en religieuze tegenstellingen te overbruggen. Hierbij onderhandelt de Marokkaanse koning met verscheidene

6 Zie voor uitgebreide beschrijvingen van de *makhzen*: Bourqia ea, 1999; Hammoudi, 1997; Tozy 1999 en Waterbury, 1970.

machtspartijen om de Marokkaanse eenheid te behouden en zijn eigen positie te waarborgen (Mezran, 2001).

Marokko kenmerkt zich door relatief grote inkomensverschillen vergeleken met onder andere Egypte.⁷ In 2012 woont 57% van de Marokkaanse bevolking in steden en 43% in rurale gebieden. Hoewel de verschillen in armoede tussen deze gebieden de afgelopen jaren zijn afgenomen, zijn zij nog aanwezig. In 2007 leefde 14,5% van de Marokkanen in rurale gebieden en 4,8% van Marokkanen in urbane gebieden onder de armoedegrens.⁸ Om zijn positie te waarborgen, richt koning Mohammed VI zich in zijn overheidsbeleid zowel op investeringsprojecten, waaronder de investeringszone Tanger Med, als op ontwikkelingsprojecten in rurale gebieden (Sater, 2010:106; Bergh, 2012).

In de constructie van een Marokkaanse nationale eenheid ligt de nadruk op een Arabische en islamitische identiteit. In praktijk betekent dit dat het standaard Arabisch de officiële taal van Marokko is. Berberse talen zijn achtergesteld bij het Arabisch, zowel het standaard Arabisch als het gesproken *Darija*, en het Frans (Cornwell & Atia, 2012:255). In de publieke presentatie van de Marokkaanse nationale identiteit ontstond de afgelopen decennia meer ruimte voor niet-Arabische identiteiten (Kosansky & Boum, 2012). In 2003 worden bijvoorbeeld Berberse talen voor het eerst op publieke basisscholen onderwezen (El Aissati ea, 2011:211). Daarbij werd in 2001 het Koninklijke Berberinstituut (IRCAM) opgericht. Dit instituut heeft als doel het behoud en de promotie van de Berbercultuur.

Naast de Arabische identiteit is ook de islamitische identiteit een bindmiddel waarmee de Marokkaanse overheid de verschillen tracht te overbruggen. De koninklijke familie legitimeert haar macht op een combinatie van Alawi-bestuur vanaf de zeventiende eeuw en op de islam: de Marokkaanse koning presenteert zich als leider der gelovigen (Sater, 2010:2). De koning ziet, als leider der gelovigen, toe op het respecteren van de islam (art. 41 grondwet 2011). Dit betekent dat de islamitische eenheid een onderdeel is van het Marokkaanse nationalisme (Belal, 2011).

In Marokko is er een grote verscheidenheid aan islamitische stromen. Hart (1976) beschreef dat tribale gebruiken en lokale heiligen afwijken van de 'Marokkaanse' islam. Vanaf het eind van de negentiende eeuw kreeg Marokko net als het merendeel van de islamitische wereld te maken met Salafistische reformistische bewegingen die de terugkeer naar de 'pure' islam verdedigden (Munson, 1993:78).

7 <http://databank.worldbank.org/data>, zie *indicators: GINI*.

8 <http://databank.worldbank.org/data>, cijfers rurale en urbane armoede over 1999; 2001 en 2007.

Vanuit een ideologische dimensie accepteert deze beweging het religieus koningschap of een koning als afgevaardigde van god niet (idem). Deze Salafistische ideologie, die nog steeds een rol van betekenis vormt, is kortom een kritiek op en een bedreiging voor de positie van de Marokkaanse koning als religieus leider. Ook de afgelopen decennia werden de uiteenlopende visies over 'de islam' in de Marokkaanse samenleving gezien als een bedreiging voor de positie van de koning en de veiligheid in Marokko (El-Katiri, 2013).

1.2.2 Tweede speler: de Marokkaanse Nederlanders

In 2012 heeft Marokko 32.309.239 burgers. Hiervan woont ongeveer 10% in het buitenland. Het grootste deel van de Marokkanen in het buitenland woont in Europa (Hamdouch, 2007). Het merendeel daarvan, ongeveer 35%, vestigde zich in Frankrijk. In Spanje en Italië samen woont ongeveer een kwart van de Marokkanen in het buitenland (Hamdouch, 2007:14). In Nederland woont anno 2012 met 362.954 Marokkaanse Nederlanders, ongeveer 10% van de Marokkanen in het buitenland (CBS)⁹.

Meerdere onderzoekers beschreven de Marokkaans-Nederlandse migratie (Bonjour, 2009; Cottaar ea, 2009; Lucassen & Penninx, 1994; Obdeijn & Schrover, 2008; Tinnemans, 1994). Voor dit onderzoek beperk ik me tot een kort overzicht van de Marokkaans-Nederlandse migratiegeschiedenis, waarin de migratiemotieven van de Marokkaanse emigranten centraal staan. Daarna geef ik een overzicht van thema's die eveneens van belang zijn in de relatie met de Marokkaanse overheid en voor de selectie van de respondenten voor dit onderzoek.

Migratiemotief

Na de Tweede Wereldoorlog hadden West-Europese landen een grote vraag naar arbeiders voor de wederopbouw. In de jaren zestig kwamen de eerste arbeidsmigranten uit Marokko en Turkije naar Europa (Latten, 1990; de Mas, 1990; Obdeijn & Schrover, 2008).¹⁰ Hoewel Nederland pas in 1969 een officieel wervingsakkoord met Marokko tekende, migreerden Marokkanen voor die tijd al naar Nederland (Cottaar ea, 2009: 45; Bouras, 2012). Zij kwamen veelal op eigen initiatief en via familie- en vriendennetwerken naar Nederland (Cottaar ea, 2009; Penninx, 1979). De

⁹ <http://statline.cbs.nl> Tabel: Allochtonen; herkomstgroepering, 4 maart 2013.

¹⁰ Cijfers over de eerste Marokkanen in Nederland lopen enigszins uiteen. Volgens de Mas (1990:34) verbleven in 1960 tien Marokkanen legaal in Nederland. Volgens Latten, waren er op 31 mei 1960 reeds 21.600 Marokkanen in Nederland (Latten, 1990: 183).

meeste Marokkaans-Nederlandse migranten kwamen uit de provincies Nador, Al Hoceima en Tetouan (de Mas, 1990: 161; Fokkema ea, 2009:52; van Amersfoort & van Heelsum, 2007:240).

Tussen 1961 en 1970 bestond het merendeel van de Marokkaanse migranten uit mannelijke arbeiders. In het midden van de jaren '70 kwamen vrouwen en kinderen om sociale en economische redenen in het kader van gezinsherenigende en gezinsvormende migratie naar Nederland. Vanaf 1973, met uitzondering van de jaren 1975 en 1976, bestond de meerderheid van de Marokkaanse migranten uit vrouwen (de Mas, 1990:152).

In 2011 migreerden 2675 Marokkanen naar Nederland, waarvan 1425 mannen en 1250 vrouwen.¹¹ Meer dan 80% van deze migranten heeft gezinsmigratie als migratiemotief.¹² De overige 20% bestond uit migratie uit arbeids-, asiel-, studie- en stage-gerelateerde motieven. Huwelijksmigratie, waarbij een Marokkaanse Nederlander met een Marokkaanse partner trouwt, is een belangrijk onderdeel van de huidige gezinsvormende en gezinsherenigende migratie.

11 <http://statline.cbs.nl> Tabel: Immigratie en emigratie naar geboorteland en geslacht, 9 augustus 2012.

12 <http://statline.cbs.nl> Tabel: Immigratie van niet-Nederlanders; migratiemotief, geboorteland, leeftijd, 30 oktober 2012.

De Nederlandse nationaliteit

Het merendeel van de Marokkaanse Nederlanders heeft naast de Marokkaanse nationaliteit ook de Nederlandse nationaliteit. Een kwantitatief overzicht staat in figuur 1.

Figuur 1: Nationaliteit(en) Marokkaanse Nederlanders

Jaartal	Marokkaanse Nederlanders^I	Nederlandse en Marokkaanse nationaliteit^{II}	[alleen] Marokkaanse nationaliteit^{III}	[alleen] Nederlandse nationaliteit
1996	225.088		149.841 (66,6 %)	
2000	262.221	136.855 (52,2 %)	119.726 (45,6 %)	5.640 (2,2 %)
2004	306.219	203.409 (66,4 %)	94.380 (30,8 %)	8.430 (2,8 %)
2008	335.127	249.879 (75,6 %)	74.869 (22,3 %)	10.379 (3,2 %)
2010	349.005	273.172 (78,3 %)	66.568 (19,1 %)	9.265 (2,7 %)
2012	362.954	298.488 (82,2 %)	56.595 (15,6 %)	7.871 (2,2 %)
2013	368.838		51.008 (13,8 %)	

Bron: Statline, Centraal Bureau voor de Statistiek

De eerste kolom geeft het aantal Marokkaanse Nederlanders weer: personen woonachtig in Nederland van wie ten minste één van de ouders geboren is in Marokko. De tweede kolom toont het aantal Nederlanders dat naast de Nederlandse ook de Marokkaanse nationaliteit heeft. Onder deze categorie vallen de meeste Marokkaanse Nederlanders: zij hebben de Nederlandse nationaliteit aangenomen of deze bij geboorte verkregen. Ook is te zien dat het aantal Marokkaanse Nederlanders met beide nationaliteiten in 15 jaar enorm toenam. In 2000 had ongeveer de helft van de Marokkaanse Nederlanders de Nederlandse nationaliteit, terwijl dat in 2012 meer dan 80% is.

In de derde kolom staan de mensen die woonachtig zijn in Nederland en enkel de Marokkaanse nationaliteit bezitten. Dit aantal neemt zowel in absolute als in relatieve zin af. Huwelijksmigranten en immigranten uit de eerste generatie zijn in deze categorie sterk vertegenwoordigd.

I <http://statline.cbs.nl> Tabel: Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 21 mei 2013.

II <http://statline.cbs.nl> Tabel: Nederlanders; geslacht, leeftijd en dubbele nationaliteit, 28 maart 2013.

III <http://statline.cbs.nl> Tabel: Bevolking; geslacht, leeftijd en nationaliteit, 26 juni 2013.

In kolom vier vinden we de groep Marokkaanse Nederlanders die enkel de Nederlandse nationaliteit heeft. Deze groep heeft een omvang van circa 2% van het totaal aantal Marokkaanse Nederlanders. Tot 2007 werd de Marokkaanse nationaliteit niet via de moeder doorgegeven. Kinderen uit een gemengd huwelijk waarvan alleen de moeder de Marokkaanse nationaliteit bezat, kregen niet de Marokkaanse nationaliteit. Dit verklaart waarom 2% Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit niet heeft.

Opleiding en werk

Rond 1980 was ongeveer één op de drie Marokkaanse mannen tussen de 30 en 49 werkloos en kregen zij veelvuldig te maken met arbeidsongeschiktheid door de zware arbeid die zijn jarenlang verrichtten (Bouras, 2012:58). In 1996 was ruim een kwart van de Marokkaans-Nederlandse beroepsbevolking werkloos. Ter vergelijking, voor de autochtone beroepsbevolking was dit 6,3%. Ook van de Turks-Nederlandse beroepsbevolking was bijna een kwart werkloos. In 2012 zijn de werkloosheidspercentages voor de autochtone, Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse beroepsbevolking respectievelijk 5%, 19,5% en 14,4%.¹³ Het verschil in werkloosheid tussen Marokkaanse Nederlanders en autochtone Nederlanders geldt niet alleen voor de eerste maar ook voor de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders (SCP, 2012). Hoewel de arbeidsmarktpositie van Marokkaanse Nederlanders relatief slecht is, bekleden steeds meer Marokkaanse Nederlanders hoge (publieke) functies.

Doordat Marokkaanse en Turkse gastarbeiders werden gerekruteerd voor laaggeschoolde arbeid is de eerste generatie over het algemeen laagopgeleid (Andriessen ea, 2012:242; Bekouchi, 2003:33). Het opleidingsniveau van de tweede generatie Marokkaanse en Turkse Nederlanders neemt de afgelopen jaren toe (SCP, 2012:65). Later in dit onderzoek zal blijken dat de verscheidenheid in opleiding en beroep van Marokkaanse Nederlanders effect heeft op de manier waarop de Marokkaanse overheid met hen omgaat.

Organisaties

Marokkaanse Nederlanders hebben uiteenlopende organisaties in Nederland, waaronder organisaties gericht op studenten, vrouwen, moslims en Berbers. Opvallend is het hoge aantal initiatieven voor overkoepelende organen, die veelal tijdelijk van

¹³ <http://statline.cbs.nl> Tabel: Beroepsbevolking; kerncijfers naar geslacht en andere persoonskenmerken, 21 juni 2013.

aard zijn. De vele websites van en voor Marokkanen in het buitenland laten een actief sociaal en cultureel leven zien (Brouwer, 2006; Mamadouh, 2001 in Collyer, 2009:1560).

De organisaties van migranten in Nederland weerspiegelen de tegenstellingen binnen het land van herkomst en de overheden van de landen van herkomst probeerden bovendien via organisaties controle te houden op hun onderdanen in het buitenland (Obdeijn & Schrover, 2008:300). Het meest zichtbaar was dit in de strijd tussen de Amicales en de KMAN. Hierbij staat de Amicales symbool voor de voorstanders van en het verlengstuk van het Marokkaanse regime en de KMAN voor de tegenstanders van het Marokkaanse regime (Rabbae, 1993). De strijd tussen het KMAN en de Amicales domineerde het Marokkaanse organisatieleven in de jaren 1970 tot 1990 (Bouras, 2012).

De tweede ontwikkelingsgolf van Marokkaanse organisaties bestaat uit religieuze organisaties (van Amersfoort & van Heelsum, 2007:246). Een kwart van de Marokkaans-Nederlandse organisaties heeft een religieus karakter (van Heelsum, 2004:13). Voor het organiseren van het religieuze leven in Nederland zijn moslims in Nederland veelal aangewezen op imams uit het buitenland. Het Turkse ministerie van religieuze Zaken is bijvoorbeeld nauw betrokken bij de aanstelling van Turkse imams in het buitenland (Sunier ea, 2011). Het aanstellen van een imam uit Marokko gebeurt daarentegen veelal op het initiatief van Marokkaans-Nederlandse moskeebesturen. Eén van de overkoepelende organen, de Unie van Marokkaanse Moskeeorganisaties in Nederland (UMMON), representeert de officiële Marokkaanse staatsislam (Landman, 1992). De mate van koningsgezindheid wisselt echter per aangesloten organisatie (van Heelsum, 2001:7).

Er zijn in Nederland meerdere Marokkaanse-Nederlandse organisaties die de Berberidentiteit van haar leden benadrukken (van Amersfoort & van Heelsum, 2007:246-248). De interesse in traditionele en moderne Berberculturen onder Marokkanen in het buitenland is de afgelopen decennia toegenomen (van Amersfoort & van Heelsum, 2007:252). De Marokkaanse-Nederlandse organisaties laten verscheidene vormen van transnationale activiteiten en identificatie zien.

Marokkaans-Nederlandse moslims

Bijna alle Turkse (94%) en Marokkaanse (98%) Nederlanders noemen zichzelf moslim (SCP, 2012:15). Op meerdere manieren geven zij uiting aan het moslim zijn. Uit het onderzoek naar moslims in Nederland (SCP, 2012) blijkt dat iets meer dan 40% van de gelovige Turkse en Marokkaanse Nederlanders, voornamelijk ouderen,

lager opgeleiden en immigranten van de eerste generatie, ten minste één keer per week naar de moskee gaat. In vergelijking met voorgaand onderzoek van het SCP is het moskeebezoek van Marokkaanse en Turkse Nederlanders, ook van de tweede generatie, toegenomen. In vergelijking met Turks-Nederlandse moslims zijn Marokkaans-Nederlandse moslims orthodoxer en vaker religieus actief (SCP, 2012:16). Het is hierbij van belang een onderscheid te maken tussen de eerste en de tweede generatie. De eerste generatie identificeert zich voornamelijk met etniciteit en nationaliteit. Islam heeft voor hen voornamelijk een culturele waarde. De tweede generatie identificeert zich daarentegen in mindere mate met nationaliteit en etniciteit en in grotere mate met islam, als religie en identiteit (Berger, 2012).

Maatschappelijke positie: integratie en discriminatie

Mede doordat de Nederlandse overheid ervan uitging dat Marokkaanse arbeiders tijdelijk in Nederland zouden blijven, lag de nadruk van het Nederlandse beleid voor de gastarbeiders op het behoud van eigen identiteit (Kullberg & Kulu-Glasgow, 2009:41). Dit blijkt onder andere uit het project Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (1970). In samenwerking met de Marokkaanse overheid ontwikkelden medewerkers van dit programma taallessen voor kinderen van Marokkaanse migranten in Nederland (Obdeijn & Schrover, 2008:249).

In het begin van de jaren '90 kwam er verandering in deze visie. In 1991 hield VVD-fractievoorzitter Frits Bolkestein (Bolkestein, 1991) een toespraak waarin hij zich tegen integratie met behoud van eigen identiteit uitsprak. Volgens hem zou deze eigen identiteit op gespannen voet staan met fundamentele universele waarden van het liberalisme: scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en non-discriminatie (van der Brug ea, 2009:204). In 1994 veranderde het minderhedenbeleid in een integratiebeleid waarin de nadruk lag op sociale integratie.

Na 2001 kwam het accent van het integratiebeleid te liggen op de acceptatie van kernwaarden van de Nederlandse samenleving en op het naleven van gangbare normen. Kennis van de Nederlandse samenleving wordt verplicht in het inburgeringstraject waarbij een naturalisatieceremonie is ingesteld en inburgeraars examen afleggen over de canon van de Nederlandse geschiedenis en cultuur. Het uitbreiden van inburgeringseisen met betrekking tot taal, historische en culturele kennis zijn illustratief voor het benadrukken van het exclusieve karakter van burgerschap (Vink en de Groot, 2010:726).

Gelijktijdig verschuift het Nederlandse integratiebeleid de aandacht van

etniciteit en herkomstland naar religie: moslims vormen een bedreiging voor de sociale cohesie (van der Welle, 2011:82). Islam en islamitische minderheden zijn de afgelopen jaren onderwerp van publieke en politieke discussie in ‘Westerse landen’ (Savelkoul ea, 2012: 1618). In Nederland is er relatief veel negatieve aandacht voor islam en de positie van islamitische migranten (Ghorashi & Vieten, 2012:729; Savelkoul ea, 2012).

Deze negatieve media-aandacht met betrekking tot moslims en islam draagt bij aan de ervaren discriminatie van onder andere Marokkaanse Nederlanders (Berger, 2012). De ervaring van discriminatie in het land van vestiging is relevant voor dit onderzoek, omdat de positie die migranten en hun kinderen in het land van vestiging hebben, van invloed is op de relatie met het land van herkomst (Ghorashi, 2003; van Amersfoort & van Heelsum, 2007:234-235). Ongeveer 75% van de Marokkaanse Nederlanders ervaart af en toe tot vaak discriminatie van de allochtone groep. Daadwerkelijk persoonlijke ervaringen met discriminatie liggen echter veel lager. 60% heeft (bijna) nooit persoonlijke ervaringen met discriminatie, 30% af en toe en 11% (zeer) vaak (SCP, 2012:11). Uit studies naar de ervaren discriminatie blijkt verder dat met name hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders discriminatie ervaren (Fleischmann ea, 2011:638). Gijsbert en Vervoort (2007) noemen deze combinatie van opwaartse mobiliteit in opleiding en werk met de toename van ervaringen met discriminatie de integratieparadox.

Samenvatting

In dit hoofdstuk introduceerde ik de twee spelers die in dit onderzoek centraal staan. Binnen de Marokkaanse overheid staat de Marokkaanse koning centraal. In Marokko zijn de politieke en economische macht nauw met elkaar verweven, waarbij de machtsrelaties zich kenmerken door persoonlijke relaties waarbij corruptie veel voorkomt. Voor het bestuur van Marokko is het van belang de grote nationale verschillen te overbruggen en de positie van de koning te waarborgen.

Het merendeel van de Marokkaanse arbeiders migreerden gedurende de regeringsperiode van koning Hassan II. Dit betekent dat zij ervaringen hebben met de Marokkaanse overheid als repressief regime. De herkomstregio's van Marokkaanse Nederlanders zijn relatief minder welvarend en veelal Berbertalig. Het merendeel van de Marokkaanse Nederlanders heeft naast de Marokkaanse ook de Nederlandse nationaliteit. Hoewel een hun arbeidsmarktpositie relatief slecht is, stijgt het opleidingsniveau van de Marokkaanse Nederlanders die in Nederland geboren zijn. Voor dit onderzoek is het van belang respondenten met deze diverse persoonlijke ken-

merken in het onderzoek te betrekken. Daarbij is het van belang dat de Nederlandse politieke en maatschappelijk discussies over de banden met het land van herkomst en negatieve aandacht voor de islam van invloed zijn op de interviews met Marokkaanse Nederlanders.

Op welke manieren de kenmerken van de spelers en de politiek-maatschappelijk context van het onderwerp invloed hebben op de methoden en manieren van dataverzameling van dit onderzoek, is het onderwerp van de volgende paragraaf.

1.3 Methoden en dataverzameling

Er is relatief weinig bekend over de relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Dit onderzoek is daarom een exploratief onderzoek naar aspecten van deze relatie. Inzicht in onderlinge relaties en persoonlijke beleving is van groter belang dan kwantitatieve data. Het is een interpretatief onderzoek, waarin in tegenstelling tot empirisch-analytisch onderzoek (waarin de werkelijkheid wordt gereduceerd tot eenheden en variabelen), de variatie van het studieonderwerp centraal staat (Boeije in 't Hart, Boeije en Hox, 2005:68). De kwalitatieve methoden van dataverzameling bestonden in dit onderzoek uit het houden van diepte-interviews, het bezoeken van bijeenkomsten, het opbouwen en onderhouden van formele en informele contacten met respondenten en het doen van observaties.

1.3.1 Opzet interviews

Marokkaanse Nederlanders direct vragen naar hun percepties, ervaringen en reacties ten aanzien van de Marokkaanse overheid levert weinig betrouwbare en valide antwoorden op. De Marokkaanse overheid is namelijk een te abstract begrip. Omdat de macht van de Marokkaanse overheid zich op meerdere manieren en via verscheidene kanalen kan manifesteren, wil ik 'de Marokkaanse overheid' ook niet afbakenen tot officiële overheidsinstituties als een douanekantoor of de consulaire diensten. Ik heb daarom gekozen om diverse thema's van het Marokkaanse overheidsbeleid als uitgangspunt voor mijn topiclijst te gebruiken.¹⁴ Deze thema's, waaronder geldzendingen, de plaats waar men begraven wil worden, de zomerterugkeer en het hebben van een Marokkaanse paspoort, staan dicht bij het dagelijks leven van Marokkaanse Nederlanders, waardoor de onderwerpen van de interviews voor alle respondenten toegankelijk waren. Het voordeel van het gebruik van deze thema's

is het eveneens inzichtelijk maken wanneer Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid niet herkennen of hier geen ervaringen mee hebben.

Hoewel ik in de interviews niet direct naar de Marokkaanse overheid vroeg, waren alle respondenten op de hoogte dat dit mijn onderwerp van studie was. Respondenten moeten immers vrij de keuze kunnen maken tot deelname. Om deze keuze te kunnen maken, moeten zij een inschatting kunnen maken van de mogelijke risico's en voordelen van deelname aan het onderzoek (Dewalt & Dewalt, 2002:199). Hoewel de onderzoeker en de respondenten niet al de gevolgen van (deelname aan) een onderzoek kunnen inschatten (Zubriggen, 2002:253), probeerde ik door respondenten duidelijk in te lichten het risico zo laag mogelijk te houden. Alle respondenten vertelde ik voor deelname aan het interview expliciet over het thema van het onderzoek en ik informeerde hen eveneens dat het onderzoek onderdeel uitmaakt van een onderzoeksprogramma van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken.

1.3.2 Toegang onderzoeksveld

Om het Marokkaanse overheidsbeleid vanuit het perspectief van Marokkaanse Nederlanders te beschrijven, is contact met deze doelgroep en het opbouwen van een vertrouwensband van cruciaal belang. In wetenschappelijk onderzoek naar Marokkaanse Nederlanders blijkt de toegang tot het onderzoeksveld een veel besproken onderdeel van het onderzoeksproces te zijn (Strijp, 1998:12; van der Welle, 2011). Al gauw bleek dat ook ik in dit onderzoek rekening moest houden met een tijdsintensief proces van toegang verkrijgen. Daarom besloot ik in een vroeg stadium van mijn onderzoek regelmatig naar bijeenkomsten van Marokkaanse Nederlanders te gaan. In totaal ben ik in de periode van februari 2009 tot april 2011 naar 36 openbare bijeenkomsten geweest. De bijeenkomsten waren georganiseerd door Marokkaanse Nederlanders en hadden verschillende doeleinden. Het waren informatiebijeenkomsten, discussiebijeenkomsten, culturele avonden en sportactiviteiten, zowel in Nederland als in Marokko.

De respondenten in dit onderzoek benaderde ik tijdens deze bijeenkomsten, via organisaties, via deelname aan een vrijwilligersproject en via persoonlijke contacten van vrienden en familie. Daarbij woonde ik tot september 2010 in de Kanaalstraat in Utrecht waar meerdere Marokkaans-Nederlandse winkels en restaurants zijn gevestigd. Het contact met de Marokkaans-Nederlandse winkeliers en restauranteigenaren leverde in informele setting contactgegevens en informatie op.

In eerste instantie wilde ik gebruik maken van de sneeuwbalmethode. Bij de sneeuwbalmethode vraagt de onderzoeker aan respondenten naar nieuwe contacten. Deze methode wordt veelal toegepast als het gaat om onderzoek naar gevoelige onderwerpen of taboes en moeilijk bereikbare groepen (Boeije, 2005:53). Hoewel de meeste respondenten – vaak zonder dat ik hier zelf naar vroeg – wilden helpen met het verdere verloop van het onderzoek, leverde dit geen nieuwe respondenten op.

1.3.3 Selectie respondenten

In totaal voerde ik met 48 respondenten formele gesprekken. Van deze gesprekken waren er 17 met Marokkaanse Nederlanders die fungeerden als sleutelfiguur of die ik in de voorfase van het afnemen van mijn interviews ter verkenning sprak. Bij de overige 31 formele respondenten nam ik semigestructureerde interviews af. Eveneens leverde mijn persoonlijke omgeving de nodige informele gesprekken op. Tijdens ontmoetingen met Marokkaans-Nederlandse vrienden en vriendinnen kwamen onderzoeksthema's bewust en onbewust ter sprake. Dit gaf mij de mogelijkheid bepaalde thema's die in de interviews aan bod kwamen in praktijk te zien of er in meer of minder mate over verder te spreken.

Bij de selectie van respondenten zorgde ik ervoor dat zij diverse persoonlijke kenmerken van Marokkaanse Nederlanders vertegenwoordigden. Deze persoonlijke kenmerken zijn onder andere regio van herkomst, migratiemotief, opleidingsniveau, religieusiteit en taal. Hieronder geef ik een overzicht van de kenmerken van de respondenten in dit onderzoek.

Allereerst maak ik onderscheid tussen de eerste en tweede generatie. De eerste generatie Marokkaanse Nederlanders zijn de Marokkaanse migranten. Dit zijn dus ook de kinderen die in het kader van gezinshereniging naar Nederland zijn gekomen. De tweede generatie Marokkaanse Nederlanders zijn in Nederland geboren. Eén respondent is niet in Nederland geboren, maar migreerde op eenjarige leeftijd met zijn ouders naar Nederland. Omdat dit onderscheid gericht is op ervaringen van respondenten in Marokko, reken ik hem tot de tweede generatie respondenten. Van de officiële respondenten zijn er 33 van de eerste en 15 van de tweede generatie.

Van de 48 respondenten zijn er 9 respondenten die geen onderwijs of geen vervolgonderwijs na basis en/of middelbare school volgden. Het merendeel, 39 respondenten, heeft vervolgonderwijs genoten.¹⁵ Hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders bereikte ik eerder via mijn eigen netwerk en via organisaties. In tegenstelling

¹⁵ Omdat het onderwijssysteem in Marokko en Nederland niet gelijk loopt, maak ik geen specifiekere indeling van hoogte van opleiding van respondenten.

tot hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders waren laagopgeleide Marokkaans-Nederlandse vrouwen terughoudend om deel te nemen aan het onderzoek. Om hen toch te betrekken in mijn onderzoek nam ik deel aan buurtprojecten als voorlezen en gymnastieklessen. Op deze manier kon ik deze groep vrouwen uiteindelijk informeel en formeel spreken.

Aan de formele interviews deden meer Marokkaans Nederlandse mannen dan vrouwen mee. Ik had verwacht als vrouw makkelijker toegang tot vrouwelijke dan mannelijke respondenten te krijgen. Van de 48 formele respondenten zijn er echter 10 vrouwen en 38 mannen. Deels komt dit doordat tijdens bijeenkomsten over het algemeen meer mannen aanwezig waren. Gedurende de bijeenkomsten kon ik met hen makkelijker een band opbouwen. Via de contacten met Marokkaanse Nederlanders bij bijeenkomsten, bleken Marokkaans-Nederlandse mannen eerder bereid tot deelname aan een interview dan Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Ook was het merendeel van de respondenten via persoonlijke contacten van het mannelijk geslacht. Desondanks heb ik de percepties, ervaringen en reacties van Marokkaans Nederlandse vrouwen via informele gesprekken betrokken in het onderzoek.

Voor de dataverzameling wilde ik niet alleen spreken met Marokkaanse Nederlanders die actief zijn in het Marokkaans-Nederlandse verenigingsleven. Van de 48 respondenten zijn 25 actief lid of bestuurslid van een organisatie die zich (onder andere) richt op Marokkaanse Nederlanders. Dit zijn Marokkaanse Nederlanders met een kleine eigen stichting, leden uit moskeebestuur, en ook zij die betrokken zijn bij grote Marokkaans-Nederlandse projecten voor ontwikkelingssamenwerking of politieke, culturele projecten. De overige 23 respondenten zijn niet bij een Marokkaans-Nederlandse organisatie betrokken. Marokkaanse Nederlanders die actief zijn in het verenigingsleven waren gemakkelijker te bereiken. Ik ontmoette hen tijdens bijeenkomsten en zij bleken over het algemeen bereid deel te nemen aan het onderzoek.

Respondenten in het onderzoek vertegenwoordigen eveneens diverse regio's van herkomst, spreken verschillende talen, hebben diverse migratiemotieven en lieten verschillende religieuze activiteiten en identificaties zien. Omdat deze kenmerken minder duidelijk te categoriseren zijn, geef ik hier geen aantallen. Uit een gesprek met een beleidsmedewerker uit een middelgrote stad bleek dat Marokkaanse Nederlanders daar – door gebrek aan andere Marokkaans-Nederlandse informatiekanalen – veel eerder zijn aangewezen tot het Marokkaanse consulaat. Daarom besloot ik ook respondenten uit verschillende regio's in Nederland in het onderzoek te betrekken.

1.3.4 Verloop interviews

Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid kregen de afgelopen jaren in het Nederlandse publieke en politieke debat (negatieve) aandacht (Prins ea, 2012:82). Negatieve berichtgeving kan de kans op sociaal wenselijke antwoorden vergroten. Ter illustratie gebruik ik het volgende fragment uit mijn aantekeningen tijdens het begin van mijn onderzoek.

‘Voor de derde keer raak ik in gesprek met Mustapha. Mustapha is bezig met de oprichting van een stichting. Hij vertelt me voorzichtig dat hierover met een Marokkaanse consul contact heeft gehad. Mustapha benadrukt dat hij geen financiële steun van de consul wil aannemen. We praten verder over zijn initiatief en hij zegt dat hij mij in eerste instantie niet over zijn stichting en het contact met de consul wilde vertellen uit angst dat ik zou denken dat hij met de Marokkaanse overheid zou samenwerken.’

Dit voorbeeld laat zien hoe deze respondent zich bewust presenteert en rekening houdt met mijn positie en interpretaties als onderzoeker. De kans op sociaal wenselijke presentaties zijn extra groot wanneer het gaat om politiek gevoelige informatie. Het is hierdoor van groot belang een vertrouwensband op te bouwen met respondenten. Het merendeel van de respondenten heb ik daarom meerdere keren ontmoet voordat ik een formeel interview afnam.

Voor elk interview gebruikte ik dezelfde topiclijst. Doordat ik veel ruimte open liet voor de richting die de respondenten aan het gesprek gaven, zaten er grote verschillen in het verloop van de interviews. Dit werd mede veroorzaakt door het verschil in politieke betrokkenheid van de respondenten. In sommige gesprekken stond ‘de Marokkaanse overheid’ continu centraal. Deze respondenten, vaak politiek betrokken bij de situatie in Marokko, vertelden uitgebreid over ‘het beleid’ van de Marokkaanse overheid. Daarentegen sprak ik ook een Marokkaans-Nederlandse vrouw die net als de andere respondenten was geïnformeerd over het onderwerp van het onderzoek en die ruim een half uur over haar aan de drugs verslaafde zoon sprak. Weer andere respondenten waren zich niet bewust van ‘een overheidsbeleid’ en verontschuldigten zich dat ze waarschijnlijk niets aan mijn onderzoek konden bijdragen.

De interviews nam ik af in het Nederlands. Een van de respondenten, Anissa, sprak echter nauwelijks Nederlands. Met behulp van vertalingen van haar man en buurvrouw en aan de hand van foto’s heb ik ook haar als respondent kunnen betrekken in het onderzoek. Een andere respondent, Aziz, sprak ik één keer waarna

hij voor een periode naar het buitenland vertrok, omdat hij volgens zijn geloofsovertuiging als moslim niet in een niet-islamitisch land mag wonen. Omdat de islam een belangrijk onderdeel is van de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders en ik graag de visie van Aziz visie hierop wilde betrekken in het onderzoek, stelde ik hem via email de vragen voor dit onderzoek.

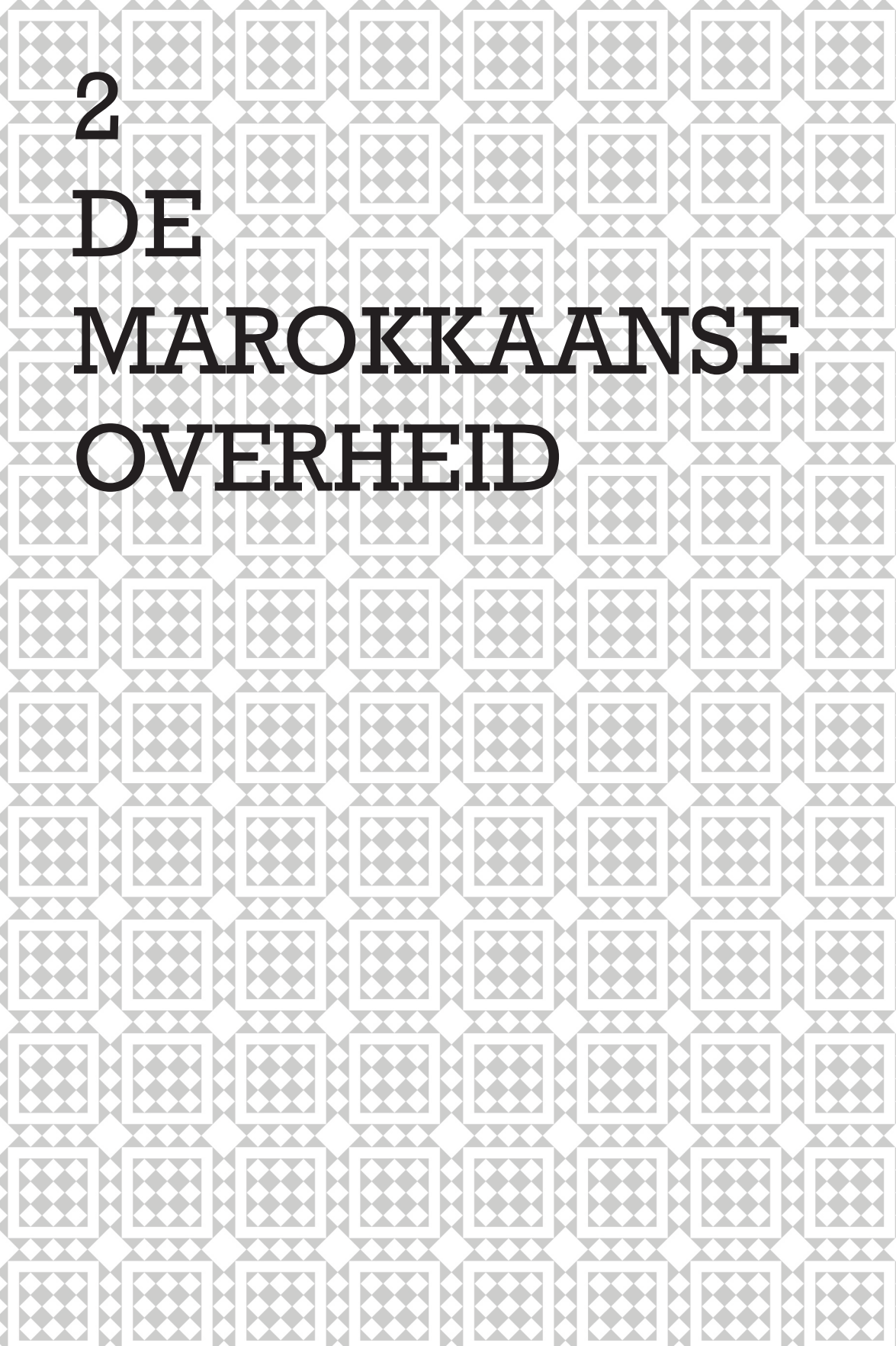
Tijdens de interviews werd duidelijk dat respondenten zich bewust waren van de mogelijke grotere gevolgen van hun antwoorden. Regelmatig relativeerden zij hun persoonlijke antwoorden of benadrukten ze juist dat zij niet de enige waren die dat bepaalde antwoord zouden geven. Om zicht te krijgen op 'de belangen van respondenten en het ingebeelde grotere publiek' heb ik aan het eind van elk interview de respondenten gevraagd naar hun motivatie om deel te nemen aan het onderzoek (Buitelaar, 2009:42). De antwoorden die regelmatig terugkwamen hadden te maken met verantwoordelijkheidsgevoel met betrekking tot het thema Marokko en de wens bij te dragen aan een betere beeldvorming over Marokko en Marokkaanse Nederlanders. Meerdere respondenten wilden deelnemen omdat ze het onderzoeks-onderwerp belangrijk vonden. Daarnaast waren er ook respondenten die voor hun projecten contacten wilde hebben bij het ministerie van Buitenlandse Zaken of de Universiteit van Leiden.

Afhankelijk van het verloop van het contact met de respondent, vroeg ik of ik het gesprek kon opnemen. In sommige gevallen, bijvoorbeeld wanneer een respondent terughoudend was over deelname aan het onderzoek, liet ik de opname achterwege. In dat geval schreef ik het interview op basis van aantekeningen op korte termijn na het afronden van het interview uit. De interviews die ik opnam, schreef een student-assistent uit. De interviews codeerde ik vervolgens met behulp van het kwalitatief data-analyse programma Hyperresearch. Met behulp van dit programma kon ik per onderzoeksthema de data van alle respondenten met elkaar vergelijken.

Voor de interviewfragmenten in dit boek, gebruikte ik zoveel mogelijk de origineel uitgeschreven teksten. Waar nodig paste ik voor de leesbaarheid de fragmenten aan. Wanneer ik enkele woorden of zinnen uit een citaat weglaat, duid ik dit aan met [...]. Wanneer ik in een interviewfragment een vraag aan de respondent stel, gebruik ik mijn synoniemen als volgt: [MK: "..."]. Om de anonimiteit van de respondenten te waarborgen, fingeerde ik alle namen in de tekst. Eveneens geef ik om de anonimiteit te behouden, geen overzicht van alle respondenten met daarin informatie over leeftijd, opleiding, regio van herkomst en andere persoonskenmerken.

Doordat er over de Marokkaanse overheid relatief veel bekend is, concentreerde ik mij in dit onderzoek op de Marokkaanse Nederlanders. Naast literatuuronderzoek voerde ik echter ook gesprekken met Marokkaanse autoriteiten en bezocht ik bijeenkomsten die de Marokkaanse overheid organiseerde. Dit deed ik tijdens mijn verblijf in Rabat. Tijdens één van mijn bezoeken aan Marokko, ging ik naar Al Hoceima en Berkane, regio's waar veel Marokkaanse Nederlanders vandaan komen, en bezocht daar een aantal projecten van en voor Marokkaanse Nederlanders.

In het volgende hoofdstuk staat de Marokkaanse overheid centraal. Wat zijn haar belangen ten aanzien van Marokkanen in het buitenland? Welke instrumenten heeft zij voor het behartigen van haar belangen. Kortom, wat kunnen Marokkaanse Nederlanders van de Marokkaanse overheid verwachten. Dit hoofdstuk maakt inzichtelijk waar de Marokkaanse overheid de Marokkaanse Nederlanders wil ontmoeten. Drie van deze mogelijke ontmoetingsplaatsen vormen de basis voor de daarop volgende hoofdstukken. Achtereenvolgens zijn het economische ontmoetingsplaatsen, nationale ontmoetingsplaatsen en religieuze ontmoetingsplaatsen. Per ontmoetingsplaats beschrijf ik de percepties, ervaringen en reacties van Marokkaanse Nederlanders. Hoe zien zij de Marokkaanse overheid? Wat zijn hun ervaringen met de Marokkaanse overheid? En hoe gaan zij met het Marokkaanse overheidsbeleid om? Per terrein onderzoek ik waar de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders elkaar ontmoeten of waar er juist geen ontmoeting plaatsvindt.

2

DE

MAROKKAANSE
OVERHEID

2 De Marokkaanse overheid

Wat kunnen Marokkaanse Nederlanders van het Marokkaanse overheidsbeleid verwachten? Deze vraag staat centraal in dit hoofdstuk. In het eerste deel van het hoofdstuk beschrijf ik op welke manieren de Marokkaanse koning aanspraak maakt op een relatie met Marokkanen in het buitenland. Deze aanspraak legitimeert namelijk het feit dat er Marokkaans beleid voor Marokkaanse Nederlanders bestaat. Daarna komen de nationale belangen en beleidsterreinen van de Marokkaanse overheid aan bod. De Marokkaanse overheid heeft nationale belangen ten aanzien van Marokkanen in het buitenland. Deze belangen vertalen zich in beleidsvoornemens en voor de uitvoering zijn meerdere overheidsinstituties verantwoordelijk. De institutionalisering van de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland vormt daarom het laatste onderwerp van dit hoofdstuk.

2.1 Marokkanen in het buitenland: onderdanen en gelovigen

Vanaf het moment dat Marokko een onafhankelijke staat werd, voerde de Marokkaanse overheid een politiek om nationale eenheid te bevorderen. Hoewel deze politiek steeds andere vormen aannam, zijn er enkele constanten te herkennen. De belangrijkste daarvan is de bijzondere rol van de koning, die zowel wereldlijk als geestelijk leider is. Deze rol beperkt zich niet enkel tot Marokkanen in Marokko maar betreft ook Marokkanen in het buitenland. Hieronder bespreek ik de oorsprong en de uitwerking van de koninklijke aanspraak op een nationale en religieuze band.

2.1.1 Nationaliteit: ‘Eens een Marokkaan, altijd een Marokkaan’

De Marokkaanse nationaliteit is een relatief recente constructie, omdat de nationaliteitsconstructie onbekend is in het traditionele islamitische recht (Guiho, 1961:7). Volgens het klassiek islamitisch recht werd er geen onderscheid gemaakt tussen staatsburger en vreemdeling. Er waren slechts gelovige en ongelovige inwoners (Chattou & Belbah, 2002:106-107). Aan het einde van de negentiende eeuw, met het toenemen van de macht van de Europese mogendheden in Noord-Afrika, verving de politieke nationaliteitsconstructie de zuiver religieuze band als dominante aanspraak op verbondenheid (Guiho, 1961:7).

Een reeks van verdragen tussen Europese landen en Marokko illustreert

de toenemende macht van Europese mogendheden. Eén daarvan, het Verdrag van Madrid (1880), kenmerkt volgens Obdeijn (2002:108) de facto het einde van de onafhankelijkheid van Marokko, al bleef het land formeel tot 1912 autonoom. Met dit verdrag werd, in ruil voor de uitbreidende macht van Europese mogendheden, de positie van de Marokkaanse sultan vastgelegd. Hierin ligt ook de basis van de levenslange duur van de Marokkaanse nationaliteit. In artikel 15 van het Verdrag van Madrid staat immers dat Marokkanen geen afstand kunnen doen van de Marokkaanse nationaliteit zonder toestemming van de sultan (Chattou & Belbah, 2002:106; Guiho, 1961:67).

In de in 1958, kort na het einde van het Franse en Spaanse protectoraat afgekondigde Marokkaanse nationaliteitswetgeving bleef de soevereiniteit van de koning als politiek en religieus gezaghebber centraal staan. Immers, artikel 19 van de Marokkaanse nationaliteitswetgeving stelt sindsdien dat de Marokkaanse nationaliteit niet is af te staan zonder toestemming van de Marokkaanse overheid. Dat het afstand doen alleen bij Koninklijk decreet kan gebeuren, betekent in de praktijk dat slechts enkele gevallen bekend zijn van Marokkanen die toestemming kregen afstand te doen van hun Marokkaanse nationaliteit. In deze gevallen gaat het om Marokkaanse vrouwen die willen trouwen of reeds trouwden met een Saoedi-Arabisch man en daardoor in een achtergestelde positie verkeren of niet kunnen trouwen zonder afstand te doen van hun Marokkaanse nationaliteit.¹⁶ Ook Marokkaanse Nederlanders behouden de Marokkaanse nationaliteit en geven deze volgens de nationaliteitswetgeving door aan hun kinderen. Dat de Marokkaanse overheid Marokkanen in het buitenland nog als onderdeel van Marokko beschouwt, blijkt onder andere uit de nieuwe grondwet van 2011 waar de artikelen 16-18 over Marokkanen in het buitenland gaan.

2.1.2 Geloof: de Marokkaanse koning als religieus leider

De dynastieën die in de loop van de geschiedenis over Marokko regeerden, hebben met elkaar gemeen dat zij wereldlijk en geestelijk gezag met elkaar verbonden (Obdeijn & de Mas, 2002:167). Voor 1912 was de belangrijkste functie van de sultan het beschermen van het territorium tegen christenen en andere indringers (Belal, 2011:57). Ook tegenwoordig is geloof onderdeel van het gezag van de Marokkaanse koning. De vorst benadrukt immers dat hij een rechtstreekse afstammeling is van de profeet Mohammed (Obdeijn & de Mas, 2002:167).

¹⁶ Gesprek met bijzonder hoogleraar F.J.A. van der Velden, op 31 augustus 2011 in Leiden.

Toen de Franse koloniale overheid Mohammed V van augustus 1953 tot november 1955 uit Marokko verbande, groeide zowel zijn politieke als religieuze aanzien bij Marokkanen (Munson, 1993:125). Een jaar na het einde van het Franse en Spaanse protectoraat, in 1956, veranderde Mohammed V zijn titel sultan in *malik*, koning. Zijn opvolger Hassan II trachtte eveneens zijn positie als religieus leider te bestendigen. Dit deed hij onder andere door in 1962 in artikel 19 van de Grondwet zijn positie *amir al-mu'minin*, leider der gelovigen, vast te leggen. Mohammed VI stelt, net als zijn vader en grootvader, af te stammen van de profeet Mohammed en presenteert zichzelf eveneens als leider der gelovigen. Ook in artikel 41 van de Marokkaanse constitutie van 2011 staat dat de koning, leider der gelovigen, toeziet op het naleven van de islam. Dit toezien betreft zowel Marokkanen in Marokko als landgenoten in het buitenland.

Op basis van de Marokkaanse nationaliteitswetgeving en de bij wet vastgelegde religieuze positie van de Marokkaanse koning maakt de Marokkaanse overheid aanspraak op zeggenschap over Marokkaanse Nederlanders. Deze aanspraak rechtvaardigt het feit dat de Marokkaanse overheid een band met Marokkanen in het buitenland probeert te onderhouden. Deze aanspraak is echter niet statisch. De Marokkaanse nationaliteitswetgeving is in 2007 zodanig aangepast dat ook de moeder de Marokkaanse nationaliteit aan het kind doorgeeft. Het vergroten van het bereik van de Marokkaanse nationaliteit, past bij de trend waarbij het beleid van emigratielanden zich richt op het behoud van banden met de migrantengemeenschap. Het is een indicatie dat deze aanspraken ook gebruikt worden om de nationale belangen van Marokko te behartigen.

2.2 Belangen ten aanzien van Marokkanen in het buitenland

De nationale belangen waarvoor Marokkaanse Nederlanders een rol spelen, liggen op twee vlakken. In de eerste plaats heeft de Marokkaanse overheid economische belangen. Daarnaast heeft zij belangen op het gebied van politieke stabiliteit. In de jaren '60 stimuleerden de Marokkaanse autoriteiten uit economische en politieke motieven de emigratie van Marokkaanse arbeiders naar Europa. De Marokkaanse overheid moedigde emigratie van Marokkanen uit de Rif aan als oplossing voor de armoede en de politieke oppositie in deze regio (Brand, 2006:47). Geldovermakingen van gemigreerde arbeiders leverden een directe bijdrage aan de welvaart (de Haas & Plug, 2006:614). De economische en de politieke stabiliteitsbelangen bespreek ik hieronder achtereenvolgens.

2.2.1 Belang: economische banden

De Wereldbank classificeert Marokko als ontwikkelingsland (UNDP, 2009). De armoede in Marokko is terug te zien in het hoge aantal analfabeten (bijna 50%), water- en voedseltekorten, hoge werkloosheid, een relatief lage score voor de ontwikkeling van de gezondheidszorg en het onderwijs. Ook heeft het land een traditie van jarenlang staat gerelateerd geweld.¹⁷ Het relatief lage Bruto Nationaal Product (BNP) van Marokko is vergelijkbaar met dat van Egypte. In Marokko leven echter veel meer mensen onder de armoedegrens van minder dan een dollar per dag. Om zijn positie binnen de welvaartsverschillen te waarborgen, richt koning Mohammed VI zich in zijn overheidsbeleid zowel op investeringsprojecten, waaronder de investeringszone Tanger Med, als op ontwikkelingsprojecten (Sater, 2010:106; Bergh, 2012).

Fosfaat is het belangrijkste exportproduct van Marokko. In 2010 bedroegen de totale exportinkomsten van Marokko 149.583 miljoen dirham, waarvan 35.888 afkomstig uit fosfaat (Office des Changes, 2011). In ditzelfde jaar ontving Marokko 54.387 miljoen dirham aan geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland.¹⁸ Tussen 1982 en 2007 vormden de geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland 5,5% tot 8,9% van het Bruto Nationaal Product van Marokko (Berriane & Aderghal, 2010:13). De geldzendingen van Marokkanen in het buitenland zijn kortom een belangrijkere inkomstenbron dan het belangrijkste exportproduct en vormen een substantieel deel van het BNP.

Aangezien de geldovermakingen een belangrijke bron van inkomsten voor Marokko vormen, zijn de Marokkanen in het buitenland van groot economisch belang (de Haas & Vezzoli, 2010; Khachani, 2009; Collyer ea, 2009; Brand, 2006). In 2010 stond Marokko met 6,4 miljard dollar op de achttiende plek van landen die absoluut gezien de meeste geldovermakingen ontvangen. Ter vergelijking, India, China en Mexico staan met respectievelijk 55, 51 en 22,6 miljard dollar bovenaan deze lijst (Migration Factbook, 2011:13). Hoewel Mexico in absolute aantallen meer geldovermakingen ontvangt, is het macro-economische belang van de geldovermakingen voor Marokko groter (de Haas & Vezzoli, 2010: 21).

Het economische belang dat Marokko bij Marokkanen in het buitenland heeft, betreft niet alleen geldovermakingen. De inkomsten uit toerisme zijn vergelijkbaar met de geldovermakingen. In 2010 waren de inkomsten uit toerisme voor Marokko 56.433 miljoen dirham. Opmerkelijk is echter dat bijna de helft van de

¹⁷ <http://www.arab-hdr.org/data/profiles/MAR.aspx>.

¹⁸ <http://www.oc.gov.ma/portal/tableau-bord-an.php>.

toeristen in Marokko, zie figuur 2, bestaat uit Marokkanen in het buitenland.

Figuur 2: Aantal toeristen waaronder Marokkanen in het buitenland

Toerisme	2000-06	2007	2008	2009	2010	2011
Entrées de voyageurs contrôlés aux frontières (En milliers)	5113	7408	7879	8341	9288	9342
Dont (En %) :						
Marocains résidents à l'étranger	44,4	45,5	45,6	46,5	47,1	47,2
Touristes étrangers	49,9	54,5	54,4	53,5	52,9	52,8

Bron: www.tourisme.gov.ma/francais/5-Tourisme-chiffres/ArriveeTouristes.htm

Een grote meerderheid van Marokkanen in het buitenland komt ieder jaar of om de paar jaar gedurende de zomervakantie naar Marokko om familie te bezoeken of vakantie te vieren (Collyer ea, 2009:1560). Ook zijn er Marokkanen in het buitenland die buiten de zomerperiode naar Marokko reizen. Dit zijn bijvoorbeeld gepensioneerden die half in Marokko en half in het land van vestiging wonen (Collyer ea, 2009:1560).

Naast de geldovermakingen en het toerisme heeft de Marokkaanse overheid nog een derde economisch belang. De Marokkaanse overheid wil dat Marokkanen in het buitenland investeren en bijdragen aan ontwikkelingsprojecten. Deze tweedeling illustreert het verschil in welvaart in Marokko. Enerzijds is Marokko het land dat steun via ontwikkelingsprojecten nodig heeft en anderzijds is het een aantrekkelijk investeringsland. Doordat investeringen van Marokkaanse banken zich concentreren in steden en niet in armere regio's met een gebrek aan ontwikkelingsstructuur, houden de verschillen in welvaart stand (Khachani, 2009:1618).

2.2.2 Belang: politieke stabiliteit

Na de onafhankelijkheid kregen de drie Marokkaanse koningen te maken met verschillende bedreigingen van de nationale eenheid en veiligheid. De belangrijkste zijn:

- Het verzet in de Rif. Toen koning Mohammed V na de onafhankelijkheid de centrale macht van Marokko uitbreidde, kreeg hij te maken met verzet vanuit de Rif. De Riffijnen, die meer welvaart en vrijheid kenden gedurende het Franse en Spaanse protectoraat, kwamen in opstand tegen de centrale macht (Obdeijn & de Mas, 2002). Kroonprins Hassan

II sloeg deze opstanden gewelddadig neer en tot september 1962 stond de Rif onder militair bestuur (Obdeijn & de Mas, 2002:158; Richards & Waterbury, 1990: 317-319). Gedurende deze jaren migreerden de eerste Marokkaanse arbeiders naar Europa.

- Persoonlijke aanslagen. Ook koning Hassan II had met verschillende vormen van oppositie te maken. De grootste dreiging kwam van twee persoonlijke aanslagen in 1970 en 1972. Na deze twee aanslagen nam de repressie toe: controle op burgers, het gebruik van geweld door de staat en het aantal politieke gevangenen groeide. In deze periode, die de benaming kreeg 'de Jaren van Lood', kenmerkte Marokko zich als politie-staat, waarin de koning het geweldsmonopolie had. Bij de aanslagen op koning Hassan II waren zijdelings ook Marokkanen in Europa betrokken (Tinnemans, 1994).
- Bedreiging van de religieuze positie van de koning. Sheikh Yassine schreef in 1975 een open brief aan koning Hassan II. In deze brief, getiteld 'Islam of de zondvloed', hekelde Yassine de alom heersende corruptie en stelde hij de koning aansprakelijk voor de toenemende zedenverwildering (Obdeijn & de Mas, 2002:171). Yassine erkende in de brief de politieke autoriteit van de Marokkaanse koning, maar bekritiseerde zijn heilige status als leider der gelovigen (Zeghal, 2009). Door zijn openlijke verzet tegen de koning werd Yassine opgesloten in een psychiatrische inrichting en zat hij vervolgens in de gevangenis of stond hij onder huis-arrest.

Voorts heeft Mohammed VI net als zijn vader en grootvader te maken met partij-schap, factievorming en ontwikkelingen die de politieke eenheid en veiligheid bedreigen. Een andere belangrijke oorzaak van politieke instabiliteit is de discussie over de positie van de islam in de Marokkaanse samenleving. Een voorbeeld hiervan is het politieke proces rond de hervormingen van het Marokkaanse familierecht. Voor deze hervormingen was een compromis nodig tussen verschillende machtsblokken met uiteenlopende visies over de positie van de islam in Marokko. In mei 2003 werd het bestaan van deze uiteenlopende visies over sociale en culturele normen en het verschil tussen de traditionele meerderheid van de Marokkanen en de liberale elite pijnlijk blootgelegd door de zelfmoordaanslagen in Casablanca (El-Katiri, 2013:56). De uiteenlopende visies over de rol van de islam in de Marok-

kaanse samenleving zijn bedreigend voor de nationale veiligheid en de (religieuze) positie van de Marokkaanse koning. De jarenlange onderhandelingen over het Marokkaanse familierecht tussen verschillende partijen, resulteerden uiteindelijk in een compromis over de positie van de islam in Marokko. Eén van de resultaten van deze centrale besluitvorming, was het bestendigen van de positie van Mohammed VI als politiek en religieus leider (Buskens, 2003:122).

De politieke situatie in Marokko is voor Marokkaanse Nederlanders van belang omdat de wens tot controle over politieke en religieuze oppositie door de Marokkaanse overheid eveneens geldt voor Marokkanen in het buitenland. De bestaande spanningen in Marokko zetten zich ook over de grenzen voort – door de Europese vrijheid van meningsuiting en van godsdienst soms zelfs in versterkte vorm (Iskander, 2010:84). Marokkanen in het buitenland kunnen in het land van vestiging met behulp van media-aandacht Marokko onder druk zetten of negatief belichten (Brand, 2006:8). De Marokkaanse koning Hassan II meende dan ook dat ingrijpen buiten Marokkaanse staatsgrenzen noodzakelijk was voor het behoud van de nationale politieke stabiliteit (Bouras, 2012).

Voor het behoud van de geldovermakingen en het waarborgen van de nationale politieke stabiliteit blijft de relatie met Marokkanen in het buitenland cruciaal. In de volgende paragrafen beschrijf ik de beleidsvoornemens van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland.

2.3 Beleid en instrumenten

Om de hierboven genoemde belangen te behartigen, ontwikkelde de Marokkaanse overheid vanaf de jaren '60 concreet beleid en de instrumenten voor de uitvoering daarvan. Het beleidsplan van het Marokkaanse ministerie van Economische Zaken van 1968-1972 is het eerste beleidsplan waarin Marokkaanse emigranten staan vermeld (Brand, 2006:61). De Marokkaanse overheid formuleerde in dit plan drie beleidsdoelen ten aanzien van Marokkaanse arbeiders in het buitenland, namelijk de groei van tegoeden in vreemde valuta, het creëren van werkgelegenheid voor werkloze Marokkanen en het gebruik van in het buitenland opgedane ervaringen en kennis voor de ontwikkeling van Marokko (Brand, 2006).

In het beleidsplan 2008-2012 van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland staan naast deze initiële beleidsdoelen enkele nieuwe doelen vermeld. Deze nieuwe doelen zijn onder andere gericht op de integratie van Marokkanen in het buitenland en het verbeteren van hun rechten in het land van vestiging. In totaal

onderscheid ik in de beleidsdocumenten van de Marokkaanse overheid zes beleidsvoornemens, die ik hieronder beschrijf. Deze zes beleidsvoornemens geven inzicht in wat Marokkaanse Nederlanders van de Marokkaanse overheid kunnen verwachten.

2.3.1 Eerste beleidsvoornemen: geldovermakingen

In het beleidsplan 1973-1977 staan de geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland als inkomsten op de betalingsbalans (Brand, 2006:61-62). Vijftig jaar later heeft de Marokkaanse overheid twee concrete doelen ten aanzien van geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland. Binnen dit eerste beleidsvoornemen wil de Marokkaanse overheid ten eerste de geldovermakingen behouden en ten tweede wil zij de geldovermakingen reguleren. Beide onderwerpen beschrijf ik achtereenvolgens.

Behoud geldovermakingen

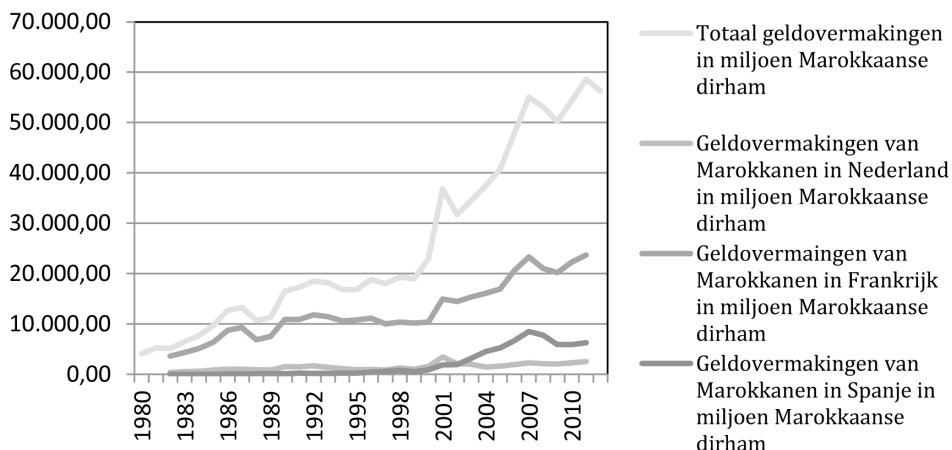
De Marokkaanse overheid hoopt te voorkomen dat de geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland afnemen vanwege familiehereniging en permanente vestiging (Collyer ea, 2009:1558). Doordat Marokko al tientallen jaren afhankelijk is van de geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland, zou een afname hiervan kunnen resulteren in een economische crisis (Leichtman, 2002:129). Marokkaanse arbeidsmigranten gingen initieel voor een korte periode naar het buitenland om daarna weer naar Marokko terug te keren. De binding met Marokko en achterblijvende familieleden stond daardoor centraal in het migratieproces (Khachani, 2009:1614). Deze binding met familieleden, met name directe familierelaties, is essentieel voor het sturen van geld (Khachani, 2004; de Haas, 2007b; Dagevos ea, 2007; Rubio, 2004; Barendse ea, 2006). Het merendeel van de Marokkaanse arbeiders keerde echter niet terug naar Marokko en liet hun gezin overkomen. Door gezinshereniging nemen de directe familierelaties af en daarmee op termijn ook de geldovermakingen.

De Marokkaanse overheid probeert op meerdere manieren de geldovermakingen naar Marokko te stimuleren. Dit doet zij onder andere door uitbreiding van het aantal Marokkaanse bankfilialen en door voordelige fiscale maatregelen waardoor Marokkanen in het buitenland makkelijker en goedkoper geld naar Marokko overmaken (de Haas, 2005a:61).

Ondanks de zorgen van de Marokkaanse overheid over een afname van de geldovermakingen, namen de geldovermakingen de afgelopen decennia toe. Een

overzicht van de formele geldovermakingen van Marokkanen in het buitenland naar Marokko is te vinden in figuur 3.

Figuur 3: Geldovermakingen Marokkanen in het buitenland

Bron: http://www.oc.gov.ma/FluxFinanciers/MRE_Annee.asp

Deze cijfers van Office des Changes omvatten alle banktransacties, geldovermakingen via het postkantoor en de geldwisselingen (van vreemde valuta naar dirham) door individuen in Marokko (Barendse ea, 2006:103).

De geldovermakingen naar Marokko namen van 1980 tot 2012 toe van 4.147,6 naar 56.302,9 miljoen Marokkaanse dirham. De stagnatie van geldzendingen tijdens de jaren 1990 komt mogelijk door de permanente vestiging van Marokkaanse emigranten in het buitenland (Khachani, 2004:148). De invoering van de euro verklaart mogelijk de piek in de geldovermakingen in 2001. Mogelijk stegen de geldovermakingen in deze periode door een combinatie van zwart geld en een gebrek aan vertrouwen in de nieuwe valuta (de Haas, 2007a:30; Khachani, 2004:181).

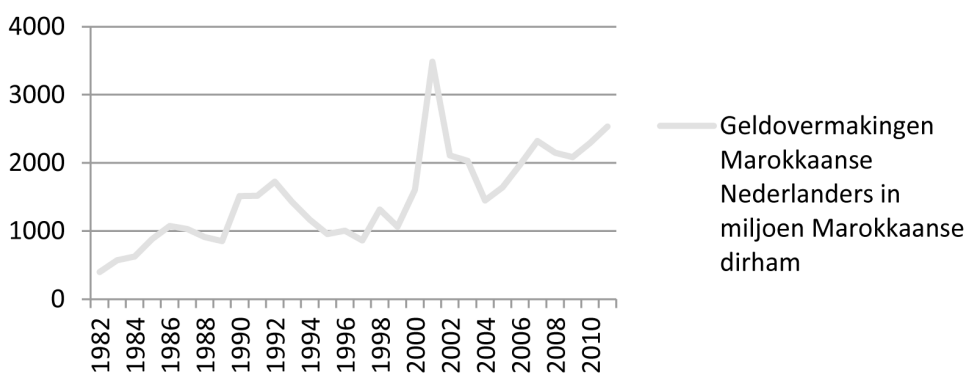
Vanaf 2001 neemt de stijging van de geldovermakingen, ook na correctie op inflatie in Marokko, sterker toe.

Khachani (2004:181) ziet de aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten als mogelijke aanleiding. Een toename van interculturele spanningen in het land van vestiging en een afname van een veiligheidsgevoel zouden, aldus Khachani, leiden tot toenemende investeringen in Marokko. Investerings in vastgoed, bijvoorbeeld een huis in Marokko, bieden dan een vorm van veiligheid en zekerheid (Khachani, 2009:1615). Een andere mogelijke verklaring voor de toename is het aantreden van koning Mohammed VI en zijn veranderde beleid.

Het merendeel van de geldovermakingen naar Marokko is afkomstig uit Frankrijk. Uit de relatief jonge migratielanden, waaronder Spanje, neemt het aandeel in geldovermakingen toe. De totale geldovermakingen van alle Marokkanen in het buitenland blijven door de komst van nieuwe migratielanden een substantieel deel van het Marokkaanse bruto nationaal product (BNP) vormen (Hamdouch, 2008).

Figuur 4 illustreert dat de geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders gestaag groeien.

Figuur 4: Geldovermakingen Marokkaanse Nederlanders

Bron: http://www.oc.gov.ma/FluxFinanciers/MRE_Annee.asp

In 1982 werd er door Marokkanen in Nederland 395 miljoen Marokkaanse dirham naar Marokko overgemaakt. In 2011 was dit 2.531,8 miljoen Marokkaanse dirham, omgerekend ongeveer 225,5 miljoen euro. Wat opvalt in vergelijking met andere landen, waaronder Frankrijk en Spanje, is dat de geldovermakingen vanuit Nederland na 2001 relatief minder toenemen. Hierdoor maken de geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders een steeds kleiner deel uit van de totale overmakingen naar Marokko.

Reguleren geldovermakingen

In figuur 5 vallen eurobankbiljetten neer op een bankgebouw met daarnaast de Marokkaanse vlag.

Figuur 5: Advertentie van Western Union

Het illustreert dat de Marokkaanse overheid baat heeft bij geldovermakingen die naar een Marokkaanse bank gaan. Marokkaanse banken kunnen de tegoeden dan namelijk gebruiken voor investeringen in Marokko. In 1926 is de Marokkaanse bank, *Banque Central Populaire* (BCP), bij Koninklijk decreet opgericht.

Een groot aandeel van de tegoeden op die bank is afkomstig van Marokkanen in het buitenland.

Hoewel er geen exacte cijfers beschikbaar zijn, is de grens tussen overheid en bank poreus en is het waarschijnlijk dat de tegoeden van Marokkanen in het buitenland de Marokkaanse overheidsinvesteringen mede financieren (Iskander, 2010a:26).

De Marokkaanse overheid lanceerde in het midden van de jaren 1960 een campagne om sparen en investeren te promoten: zij moedigde burgers aan hun geld op de bank te zetten (Iskander, 2010a:15). In 1968 kreeg de bank *Crédit Populaire du Maroc* (CPM) de taak de geldovermakingen van migranten te reguleren (Charef, 1999). De bank diende als alternatief voor Marokkanen in het buitenland om het geld naar Marokko over te maken dat zij voorheen verstuurden via het postkantoor of meegaven aan bekenden die terugkeerden naar Marokko.

In 1971 voerden Marokkaanse banken een premie in, waarbij Marokkanen in het buitenland drie procent rente voor iedere transactie kregen (Collyer ea, 2009:1558). Hierdoor probeerde de Marokkaanse overheid Marokkanen in het buitenland aan te moedigen hun geld via officiële kanalen naar Marokko over te maken, zodat de transacties niet langer buiten de staatscontrole om zouden gaan (Iskander, 2010). Iskander beschrijft eveneens hoe medewerkers van de Marokkaanse

bank Marokkanen in het buitenland persoonlijk begeleidden en bekend maakten met het gebruik van officiële kanalen voor geldovermakingen. Daarnaast richten Marokkaanse banken zich op de ontwikkeling van allerlei producten speciaal voor Marokkanen in het buitenland (Iskander, 2010a:23). Vanaf de jaren '80 is het voor Marokkanen in het buitenland bijvoorbeeld mogelijk een repatriëringverzekering af te sluiten bij een Marokkaanse bank (Shadid & van Koningsveld, 2008:168).

In dit boek beschouw ik de Marokkaanse bank als onderdeel van de Marokkaanse overheid, omdat zij direct betrokken zijn bij de uitvoering van het beleid voor Marokkanen in het buitenland. Stichting Hassan II kreeg bijvoorbeeld naast subsidie van de Marokkaanse overheid ook een bepaald percentage van de winst van de Marokkaanse banken die het leeuwendeel van de buitenlandse geldovermakingen ontvingen (Brand, 2006:81-82). In Nederland zijn meerdere Marokkaanse bankfilialen gevestigd, voornamelijk in de grote steden in de Randstad.

2.3.2 Tweede beleidsvoornemen: toerisme

Toerisme is een belangrijke inkomstenbron voor Marokko. Van het totaal aantal toeristen dat naar Marokko komt, bestaat iets minder dan de helft uit Marokkanen in het buitenland. Voor Marokkaanse Nederlanders zijn twee onderdelen met betrekking tot toerisme van belang: (1) het speciale welkomstbeleid dat de Marokkaanse overheid heeft voor Marokkanen in het buitenland en (2) doordat veel Marokkaanse Nederlanders regelmatig naar Marokko gaan, is het Marokkaanse territorium een belangrijke plaats voor de ontmoeting tussen Marokkaanse Nederlanders en Marokkaanse autoriteiten.

Welkomstbeleid

Stichting Mohammed V heeft een welkomstprogramma voor terugkerende Marokkanen in het buitenland. Koning Mohammed VI is de voorzitter van deze stichting. In het vakantieseizoen, tussen 15 juni en 15 september van elk jaar, faciliteert de stichting de reis en het verblijf van "buitenlandse" Marokkanen in Marokko. Hierbij zijn meerdere Marokkaanse instellingen betrokken, waaronder de douane, de politie, de ministeries van Vervoer, Buitenlandse Zaken en Gezondheid, *Maroc Telecom*, *Royal Air Maroc* en Marokkaanse banken. De stichting legde parkeer- en rustplekken aan in Spanje, Frankrijk, Italië en Marokko. Op deze rustplekken zijn diverse voorzieningen voor Marokkanen in het buitenland aanwezig. De voorzieningen bestaan onder andere uit informatie over het verblijf in Marokko, medische bijstand tijdens de reis naar Marokko, voorlichting over investeringsmogelijkheden en aan-

biedingen van bijvoorbeeld *Maroc Telecom*.

De samenwerking tussen Marokkaanse instituties blijkt onder andere uit de samenwerkingsactie *Bladi Asfar*, tussen *Banque Populaire* en *Royal Air Maroc*, zie figuur 6. Klanten van de Marokkaanse bank krijgen korting bij de aankoop van een vliegticket bij *Royal Air Maroc*. Opnieuw blijkt dat in het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland verscheidene instituten en bedrijven, gelieerd aan de Marokkaanse koning, betrokken zijn bij de uitvoering.

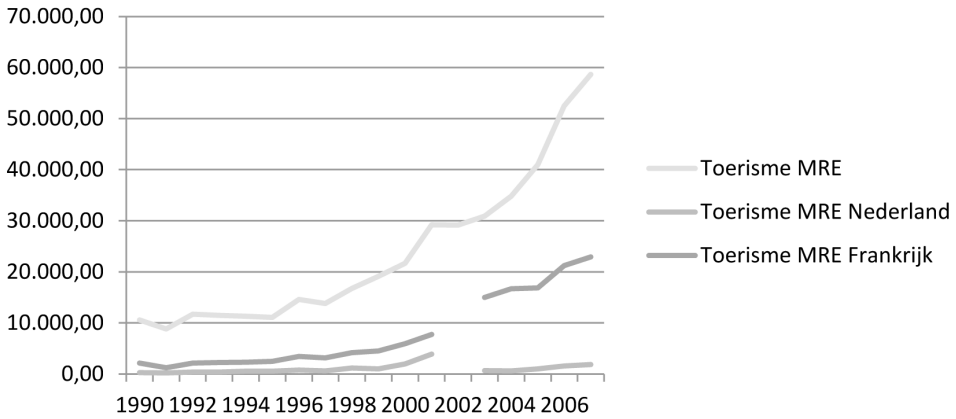
Figuur 6: Advertentie *Bladi Asfar*: ‘welkom Marokkanen van de wereld’

Vanaf 1999 voerde Stichting Hassan II het welkomstbeleid voor de terugkerende migranten uit. In 2000 droeg koning Mohammed VI de subsidie hiervoor over aan Stichting Mohammed V (Iskander, 2010b:176). Door het welkomstbeleid namen de afgelopen jaren de wachttijden bij de douane af en zouden terugkerende Marokkanen minder hinder ondervinden van corruptie (de Haas, 2007a).

Figuur 7 laat een patroon zien waaruit blijkt dat de inkomsten uit toerisme de afgelopen jaren toenamen. De laatste jaren zijn deze inkomsten zelfs groter dan de inkomsten uit geldovermakingen (Berriane en Aderghal, 2010:15). De inkomsten uit het Nederlands toerisme, waaronder ook niet-Marokkaanse Nederlanders, stijgen minder drastisch dan de inkomsten vanuit Frankrijk.

Figuur 7: Inkomsten vanuit toerisme in miljoen Marokkaanse dirham

Bron: http://www.oc.gov.ma/portal/flux_voyage_pays.php#

In 2011 telden Marokkaanse autoriteiten 523.033 toeristen vanuit Nederland. Aangenomen kan worden dat iets minder dan de helft bestaat uit Marokkaanse Nederlanders (van der Welle, 2011:187).

Dit betekent dat een behoorlijk aantal van de 362.954 Marokkaanse Nederlanders jaarlijks naar Marokko reist.

2.3.3 Derde beleidsvoornemen: investeringen en ontwikkeling

Op economisch terrein ziet de Marokkaanse overheid Marokkanen in het buitenland niet alleen als geldzenders en toeristen. De Marokkaanse overheid schrijft de Marokkanen in het buitenland in toenemende mate een belangrijke positie toe als ondernemers en ontwikkelingsactoren (de Haas & Vezzoli, 2010:21). Marokkanen in het buitenland hebben gezien hun sociale en economische status bovendien een cruciale rol voor het laten slagen van ontwikkelingsprojecten in dorpen van herkomst (Charfi, 2009: 1644).

Reeds in het beleidsplan van het Marokkaanse ministerie van Economische Zaken van 1968-1972 is één van de beleidsdoeleinden dat Marokkaanse migranten door hun opleiding in het buitenland kunnen bijdragen aan het ondernemingsklimaat en de economische ontwikkeling in Marokko. In het beleidsplan van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland voor 2008-2012 staan vier beleidsdoelen, waaronder het stimuleren van investeringen door Marokkanen in het buitenland in Marokko.

De Marokkaanse overheid tracht het gedrag van Marokkanen in het buitenland zodanig te beïnvloeden dat consumptieve uitgaven veranderen in productieve inves-

teringen (Iskander, 2010a:11; de Haas, 2005a:61).

Instrumenten

Opnieuw blijken de Marokkaanse banken nauw betrokken bij de implementatie van het Marokkaanse overheidsbeleid. In 1989 werd bank Al Amal opgericht om de investeringen in Marokko door Marokkanen in het buitenland te stimuleren (Belguendouz, 2009). Daarnaast hebben op het moment van schrijven zowel Stichting Hassan II als het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland investeringsprojecten. Het grootste project is *Forum International des Compétences à l'Etranger* (FINCOME). Het ministerie presenteerde dit nieuwe project op 25 mei 2007 in Casablanca (Baracs, 2007). De Marokkaanse overheid wil met dit programma zicht hebben op de gelden die Marokko binnenkomen en meer sturing geven aan de privé gelden van de Marokkanen in het buitenland, die nu grotendeels in onroerend goed verdwijnen (Khachani, 2009:1614). Tijdens een voorlichtingsbijeenkomst van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland over FINCOME blijkt dat de Marokkaanse overheid zich met dit project hoofdzakelijk richt op Marokkanen in Frankrijk. Marokko en Frankrijk onderhouden sinds de onafhankelijkheid intensieve diplomatieke banden en handelsrelaties (Sater, 2010:132).

Op het terrein van ontwikkelingsprojecten heeft de Marokkaanse overheid meerdere programma's, waaronder de solidariteitscampagne van Stichting Mohammed V en kleine ontwikkelingsprojecten van de Marokkaanse koning in rurale gebieden (Charfi, 2009:1653).

Praktijk

Wanneer migranten investeren in het land van herkomst, doen zij dit voornamelijk in onroerend goed. Volgens Hamdouch (2007) bestaat 83,7% van de investeringen in Marokko door Marokkanen in het buitenland uit onroerend goed. Voor het kopen van een huis of een stuk grond in Marokko spelen, naast praktische overwegingen, de eenvoudig te verkrijgen hypotheek mee.

Deelname van Marokkaanse emigranten aan ontwikkelingsprojecten in Marokko ontstond in de jaren 1970 en neemt met de jaren toe (Charfi, 2009:1655). De impact van de projecten is echter beperkt door de kleine schaal waarop Marokkanen in het buitenland de projecten uitvoeren (de Haas & Vezzoli, 2010:25). Daarnaast blijken de investeringscondities onvoldoende om Marokkanen in het buitenland massaal aan te trekken.

Dat Marokkanen het minste terugkeren van alle migrantengroepen in Europa, suggereert dat Marokko nog geen aantrekkelijke investeringscondities heeft (de

Haas & Vezzoli, 2010:25). Corruptie is één van de hoofdoorzaken van de slecht lopende investeringen, aldus een medewerker van de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM). Wanneer Marokko het aantal investeringen van Marokkanen in het buitenland wil vergroten, lijkt het creëren van een gezonder ondernemingsklimaat noodzakelijk en dat vereist grote hervormingen (de Haas, 2005a:62).

2.3.4 Vierde beleidsvoornemen: religieuze voorzieningen

De Marokkaanse staatsislam is verbonden met de Malikitische rechtsschool, de Ash'ari geloofsleer en het soefisme. De Marokkaanse koning beschouwt het als zijn taak om deze tradities te verzorgen voor zowel Marokkanen in Marokko als landgenoten in het buitenland. Radicale islamitische invloeden kunnen de autoriteit van de Marokkaanse koning en de veiligheid in Marokko aantasten. Vanuit dit oogpunt beschouwen Marokkaanse autoriteiten godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat als problematisch. Dit zijn juist aspecten die voor Marokkaanse Nederlanders aan de orde zijn. Minister Taoufik, voormalig minister van Religieuze Zaken, uit zijn zorgen over Marokkaanse Nederlanders die radicaliseren en aanleiding kunnen geven tot terroristische activiteiten in Marokko, aldus minister Verhagen na een bezoek aan Marokko in 2008.

Beleid en instrumenten

De betrokkenheid van de Marokkaanse overheid bij het religieuze leven van Marokkanen in het buitenland bestaat al langer. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Marokkaanse overheid al vanaf 1970 jaarlijks tijdens de ramadan imams naar Nederland zendt, (Landman, 1992:160). Het zenden van imams heeft tot doel de religieuze identiteit van Marokkanen in het buitenland in stand te houden (El Moukhi, 2008). De Marokkaanse overheid ziet het op het rechte geloofspad houden van Marokkaanse moslims als de voornaamste taak van de imam, die zich verder moet onthouden van welke vorm van kritiek op het vigerende politieke systeem (Beck & Ljamai, 1997:5). Stichting Hassan II en het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken handelen afwisselend de aanvragen van Marokkaans-Nederlandse religieuze organisaties voor het zenden van imams af.

Een recenter initiatief is afkomstig van het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken. Zij richtte in september 2008 de *Conseil Marocain des Oulémas pour l'Europe*, de Marokkaanse Raad van Schriftgeleerden voor Marokkanen in Europa op. Deze raad heeft als doel Marokkanen in het buitenland te voorzien van de onderricht in de Marokkaanse islam. De raad organiseert bijeenkomsten en tracht

daarmee bij te dragen aan de organisatie van het religieuze leven van Marokkanen in het buitenland. Volgens de voormalige Marokkaanse minister van Religieuze Zaken, Ahmed Taoufik, is het initiatief eveneens bedoeld om een alternatief te bieden tegenover radicaal-islamitische groepen (Dguidegue, 2012:12). De Raad van Schriftgeleerden voor Europa wil door het faciliteren van de Marokkaanse islam voor Marokkanen in het buitenland zowel bijdragen aan het behoud van de Marokkaanse religieuze identiteit als aan het waarborgen van binnenlandse veiligheid (Brand, 2006:58).

De beleidsvoornemens komen in praktijk slechts beperkt tot uitvoering (El Katiri, 2013). Een belangrijke reden hiervoor is dat de Marokkaanse autoriteiten afhankelijk zijn van de regelgeving in landen van vestiging en de medewerking van Marokkanen in het buitenland. De implementatie van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid vraagt om een zorgvuldige diplomatie om de doelen van het Marokkaanse beleid uit te leggen aan het Europese publiek om zo ondersteuning en medewerking van Europese landen te krijgen (El Katiri, 2013). Dit ter voorkoming van heftige reacties waarbij vestigingslanden het Marokkaanse beleid opvatten als buitenlandse inmenging. Een voorbeeld hiervan is de politieke ophef die in Nederland ontstond toen veertig imams uit Nederland waren uitgenodigd voor een bijeenkomst in Marokko.

2.3.5 Vijfde beleidsvoornemen: behoud Marokkaanse identiteit

Eén van de doelen uit het beleidsplan van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland voor 2008-2012 is de integratie in het land van vestiging met behoud van banden met Marokko. Dit betekent dat Marokkanen in het buitenland wel moeten integreren, zonder echter de 'Marokkaanse wortels' te verliezen. Dit beleidsdoel vertaalt zich concreet in projecten tot behoud van 'de Marokkaanse identiteit'. Onder andere heeft het ministerie van Marokkanen in het Buitenland educatieve programma's en verzorgt Arabische lessen voor kinderen van migranten (Sadiqi, 2004/05:5).

Ook Stichting Hassan II verzorgt onderwijs in Arabische taal en Marokkaanse cultuur voor migrantenkinderen. De Arabische taallessen richten zich voornamelijk op het lezen en reciteren van de Koran. Nederland heeft zeven aanstellingen voor docenten Arabische taal via Stichting Hassan II, daar waar Frankrijk en België respectievelijk 304 en 87 docenten tellen (El Moukhi, 2008). De stichting organiseert eveneens jaarlijkse reizen en zomerkampen voor Marokkanen in het buitenland om onder andere de kennis over Marokko te vergroten.

Het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland opende, tot behoud van de Marokkaanse nationaliteit, culturele centra in Brussel, Parijs, Barcelona, Montréal en Tripoli. Deze centra dienen te fungeren als een ontmoetingsplaats en ter consolidering van de Marokkaanse nationale identiteit. Het culturele centrum dat in Nederland zou komen, is nog steeds niet geopend.

De ‘Marokkaanse identiteit’ die de Marokkaanse overheid met dergelijke initiatieven bevordert en verspreidt, is omstreden voor een deel van de Marokkanen in en buiten Marokko. Hoewel Marokko een grote verscheidenheid kent aan etnische achtergronden, werd de Marokkaanse identiteit de afgelopen decennia bij uitstek gekenmerkt door Arabische en islamitische elementen. In Nederland, waar het overgrote deel van de migranten migreerde vanuit de Rif, associëren veel Marokkaanse Nederlanders zich met Berberidentiteiten. Hoewel ik respondenten in de interviews niet direct naar het onderscheid tussen Arabieren en Berbers vroeg, sprak het merendeel van de respondenten uit zichzelf hierover. Voor Marokkaanse Nederlanders blijken deze identiteiten van belang.

2.3.6 Zesde beleidsvoornemen: verbeteren positie Marokkanen in het buitenland

In het beleidsplan van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland voor 2008-2012 is één van de vier beleidsdoelen: het verdedigen van de rechten en belangen van Marokkanen in het land van vestiging en Marokko. Voor de rechten en belangen in Marokko geldt dat de Marokkaanse overheid streeft naar volwaardig burgerschap, waaronder stemrecht voor Marokkanen in het buitenland. Hoewel dit al decennialang een streven van de Marokkaanse overheid is, hebben Marokkanen in het buitenland nog nooit vanuit het land van vestiging kunnen deelnemen aan verkiezingen in Marokko. Wel hebben zij in 2011 deel kunnen nemen aan het Marokkaanse referendum over de nieuwe grondwet.

Voor de rechten en belangen in het land van vestiging geldt dat de Marokkaanse overheid als doel heeft Marokkanen in het buitenland te beschermen tegen discriminatie, racisme en geweld (Brand, 2006). Om tegemoet te komen aan de rechten en belangen van Marokkanen in het buitenland is de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland, *Conseil de la communauté Marocaine à l'étranger* (CCME) in 2007 opgericht. De raad moet de koning adviseren over de Marokkanen in het buitenland. De leden hebben als taak de ontwikkelingen in beleid en onderzoek met betrekking tot Marokkanen in het buitenland in de gaten te houden. De

leden zijn verdeeld over zes werkgroepen die migratiegerelateerde thema's behandelen.

De raad heeft 37 leden, allen Marokkanen in het buitenland, afkomstig uit meerdere vestigingslanden. Vier Marokkaanse Nederlanders namen in de periode 2007-2012 zitting in de raad. Hoewel het de bedoeling is dat leden in de toekomst democratisch gekozen worden, benoemde de Marokkaanse koning voor de eerste vier jaar de leden. De toekomst van de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland is op het moment van schrijven onduidelijk. Er zijn nog geen nieuwe leden na de eerste termijn van de raad (2009-2012) gekozen en één van de Nederlandse leden stapte begin 2013 uit onvrede over het functioneren uit de raad.

Het verbeteren van de positie van Marokkanen in het buitenland is een opvallend beleidsdoel. Het opkomen voor de rechten en belangen van Marokkanen in het buitenland was eerder immers geen onderdeel van het Marokkaanse overheidsbeleid. Dit duidt op een veranderde houding van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland. Hoe en of deze houding daadwerkelijk veranderde, is een van de onderwerpen van de volgende paragraaf.

2.4 Praktijk: de werking van het Marokkaanse overheidsbeleid

Hierboven staan de belangrijkste beleidsdoelen van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland geformuleerd. Voor ieder beleidsdoel zijn één of meerdere overheidsinstellingen aangewezen die het doel proberen te verwezenlijken. Omdat deze instellingen van belang zijn voor mijn onderzoek – het zijn immers de aspecten van ‘de’ Marokkaanse overheid waarmee Marokkaanse Nederlanders in aanraking komen – volgt hieronder een overzicht. De ordening in doelen en instrumenten is echter in dit geval veelal een papieren werkelijkheid. In de praktijk werken de vele instellingen vaak langs elkaar heen en zijn persoonlijke contacten van groot belang. Verderop in dit hoofdstuk ga ik nader in op de praktijk. Tot slot beantwoord ik de vraag: waar kunnen Marokkaanse Nederlanders in contact komen met de Marokkaanse overheid, en welke aspecten spelen in deze contacten een rol?

Overzicht van de belangrijkste Marokkaanse overheidsinstellingen:

La Fondation Mohammed V pour la solidarité (Stichting Mohammed V)

Sinds 2000 voert zij het 'welkomstbeleid' uit voor de tijdelijk terugkerende 'buitenlandse' Marokkanen. Door middel van rustplekken en centra voor informatievoorziening en klachtverwerking, trachten medewerkers de aankomst en het verblijf van de 'buitenlandse' Marokkanen te vergemakkelijken.

<http://www.fm5.ma>

La Fondation Hassan II pour les MRE (Stichting Hassan II)

Deze stichting organiseert vanaf 1990 verscheidene activiteiten voor Marokkanen in het buitenland, waaronder reizen in Marokko en voorlichtingsbijeenkomsten (o.a. over de Marokkaanse familiewet) in Nederland. Daarnaast sturen zij imams (tijdens de ramadan), Korans en Arabisch lesmateriaal naar Nederland.

<http://www.alwatan.ma>

Le Conseil de la Communauté Marocaine à l' Etranger (Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland)

De adviesraad is in 2007 opgericht. De leden zijn actief in het land van vestiging en houden ontwikkelingen in beleid en onderzoek in de gaten om zo een brugfunctie naar Marokko te vervullen.

<http://www.ccme.org.ma>

Ministère de la Communauté Marocaine Résidant à l'Etranger (Ministerie van MRE)

Het ministerie is heropgericht in 2007, met als doelstellingen het behoud van Marokkaanse identiteit, Marokkanen in het buitenland betrekken bij ontwikkelingen van Marokko, het stimuleren van investeringen in Marokko, en integratie en emancipatie van 'buitenlandse' Marokkanen in Marokko en in het land van vestiging. Door middel van de oprichting van Marokkaanse culturele centra, kennisuitwisselingsprojecten en stemrecht voor Marokkanen in het buitenland trachten zij deze beleidsdoelen te bereiken.

<http://www.marocainsdumonde.gov.ma>

Ministère des Affaires Etrangères et de la Coopération (Ministerie van Buitenlandse Zaken)

Marokkaanse Nederlanders zijn aangewezen op het consulaat voor het inschrijven van kinderen, het aanvragen en verlengen van een Marokkaans paspoort en het verkrijgen van een Marokkaans trouwboekje. Door middel van feestjes, bijeenkomsten en persoonlijke gesprekken bereiken consulaire diensten hoogopgeleide en 'geslaagde' Marokkaanse Nederlanders.

<http://www.diplomatie.ma/LeMinist%C3%A8re.aspx>

Le Conseil Marocain des Ouléma pour l'Europe (Raad van Schriftgeleerden voor Europa)

Het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken richtte in 2008 de raad voor Marokkaanse Schriftgeleerden in Europa op. Zij organiseren bijeenkomsten om de religieuze gemeenschap in het buitenland van informatie te voorzien. De oprichting van deze raad past in het beleid van koning Mohammed VI waarin de institutionalisering van de islam, in plaats van de kunstmatige constructie van zijn religieus leiderschap, toeneemt (Zeghal, 2009).

<http://www.habous.net/fr>

Marokkaanse Banken

Chaabi Bank en *Attijariwafa Bank* hebben meerdere vestigingen in Nederland. Zij reguleren de geldzendingen naar Marokko en het stimuleren investeringen middels het verstrekken van leningen. Veel Marokkaanse Nederlanders hebben een uitvaartverzekering afgesloten bij een Marokkaanse bank.

<http://www.chaabibank.nl>

2.4.1 Uitvoering: overlappende taken en incidentele uitwerking

De Marokkaanse overheid heeft beleidsterreinen waarbinnen verschillende instituties verantwoordelijk zijn voor vergelijkbare taken. De overlapping in werkterrein zorgt voor concurrentie en belemmert een structurele beleidsuitvoering. Ik zal dit illustreren aan de hand van de ontwikkelingen van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland.

In 1990 werd het ministerie van Marokkanen in het Buitenland, *Ministère de la communauté Marocaine résidant à l'étranger*, opgericht. In de jaren daaraan voorafgaand waren meerdere ministeries betrokken bij migrantenzaken, waaronder het ministerie van Buitenlandse Zaken en Samenwerking (*Ministère des Affaires Étrangères et de la Coopération*). Vanwege de groeiende belangen ten aanzien van Marokkanen in het buitenland en toenemende wensen en behoeftes van migranten, werden alle taken met betrekking tot Marokkanen in het buitenland toebedeeld aan het nieuwe ministerie. De overlappende verantwoordelijkheden leidden tot protest van het Marokkaanse ministerie van Buitenlandse Zaken. Marokkaanse ambassadeurs ergerden zich aan de volgens hen onterechte bevoegdheden van beleidsmedewerkers van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland (Brand, 2006:77-78).

Naast de concurrentiestrijd over de nieuwe taakverdeling, had het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland moeite met het bereiken van Marokkanen in het buitenland. Marokkaanse autoriteiten zochten naar 'groups that were creative and imaginative, concerned about working for their compatriots in a non-self-serving way' (Brand, 2006:78). De contacten tussen de Marokkaanse autoriteiten en Marokkanen in het buitenland bleven echter beperkt. Het ministerie van Marokkanen in het Buitenland werd in 1994 een onderministerie. In 1997, zeven jaar na oprichting, kreeg het ministerie van Buitenlandse Zaken weer alle taken met betrekking tot Marokkanen in het buitenland. Tien jaar later, in 2007, werd echter opnieuw een ministerie van Marokkanen in het Buitenland opgericht. Dit ministerie heeft een eigen budget en moet verantwoording afleggen aan de Eerste Minister (Belguendouz, 2009:68).

Ook het ministerie van Marokkanen in het Buitenland en Stichting Hassan II kregen onenigheid over de taakverdeling. Deze onenigheid leidde tot financieel dualisme (Brand, 2006:81). Tijdens een interview met een medewerker van Stichting Hassan II bleek dat de twee instituten nog steeds onenigheid hebben over de uitvoering van overlappende taken.¹⁹

De overlappende taken en de wisselende overheidssubsidiëring resulteren in onderlinge concurrentiestrijd en wederzijdse beschuldigingen. Daarbij slagen organisaties er door de wisselende financiering nauwelijks in de projecten structureel en op lange termijn te blijven uitvoeren.

De ontwikkeling van de verschillende overheidsinstrumenten maakt inzichtelijk dat verschillende instituties dezelfde activiteiten en verantwoordelijkheden hebben. Het ministerie van Religieuze Zaken en Stichting Hassan II zijn beiden betrokken bij het zenden van imams tijdens de ramadan. Een ander voorbeeld betreft het welkomstbeleid voor tijdelijk terugkerende Marokkanen in het buitenland. Stichting Hassan II voerde dit beleid jarenlang uit totdat de Marokkaanse koning besloot dat Stichting Mohammed V deze taak zou voortzetten.

2.4.2 Charmeoffensief

De manier waarop de Marokkaanse overheid Marokkanen in het buitenland benadert, veranderde de afgelopen decennia. De verandering van een controlerende en intimiderende houding naar een ‘charmeoffensief’ is een algemene tendens in het overheidsbeleid voor extraterritoriale burgers (Gamlen, 2011:4). Hieronder beschrijf ik de verandering in de houding van Marokkaanse autoriteiten ten aanzien van Marokkanen in het buitenland.

In 1974 werd de *Fédération des Amicales des Travailleurs et des Commerçants Marocains*, de Amicales, opgericht. Deze organisatie van de Marokkaanse overheid stond in Nederland bekend als een fascistische organisatie die geweld gebruikte tegen wie hen tegenwerkte (Brand, 2006:73).²⁰ De initiële doelstelling van de Amicales was het opbouwen van een netwerk van contacten. Het bredere doel was het behoud van een bepaalde controle over de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland en om Marokkanen in het buitenland te informeren over de besluiten van de Marokkaanse overheid (Brand, 2006:71; Cherti, 2008:156). Vanaf het begin was de Amicales de rechterhand van de Marokkaanse veiligheidsdienst. Informatie over activiteiten die de Marokkaanse overheid als gezagsondermijndend beschouwde en lijsten met namen van vakbondsorganisaties, verenigingen van activisten en politieke partijen of van studentenbewegingen in het buitenland werden door Amicalesleden doorgeleverd aan Rabat. (Belguendouz, 2006:4). Degenen die zich in Europa kritisch uitlieten over het Marokkaanse regime werden tijdens hun vakantie in Marokko lastiggevallen of bedreigd (de Haas, 2005a:58).

20 Voor achtergrondinformatie over de oprichting van de Amicales, zie: Cottaar ea, 2009:211.

In 1990 richtte koning Hassan II, gelijktijdig met het ministerie van Marokkanen in het Buitenland, Stichting Hassan II op. Volgens een medewerker van deze stichting vormden de klachten van terugkerende Marokkanen in het buitenland de aanleiding voor het in het leven roepen van deze instelling. Volgens Belguendouz is de oprichting van Stichting Hassan II een omslag in het beleid van de Marokkaanse overheid. Voor de Marokkaanse overheid werd duidelijk dat de Marokkanen in het buitenland zich permanent vestigden en in het beleid komt daarom ook aandacht voor het behoud van de Marokkaanse identiteit (Belguendouz, 2009:72-74).

Brand (2006) stelt dat Marokkaanse beleidsmakers in het Marokkaanse overheidsplan voor 2000-2004 de Marokkanen in het buitenland voor het eerst beschreven als volwaardige personen met volwaardig burgerschap. Zij ziet met het aantreden van koning Mohammed VI het omslagpunt in de relatie met Marokkanen in het buitenland. Terwijl de voorafgaande jaren zich kenmerkten door controle en onderdrukking, trachtte Mohammed VI na de dood van zijn vader de relatie met Marokkaanse burgers, ook die in het buitenland, te verbeteren. Het welkomstbeleid voor terugkerende Marokkanen en de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland zijn voorbeelden van initiatieven waaruit een andere houding van de Marokkaanse overheid blijkt.

Het omslagpunt in het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland komt overeen met het nationale Marokkaanse beleid. Dit was het duidelijkst zichtbaar bij het aantreden van koning Mohammed VI. De koning wil breken met het repressieve regime van zijn vader en deed dit onder andere door een waarheidscommissie in te stellen na jarenlange schending van mensenrechten. 'Mensenrechten' zijn een gevoelig onderwerp voor de Marokkaanse overheid en er bestaan dan ook meerdere staatsinstituties die zich met dit thema bezighouden (Buskens, 2003:78). De Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland is ook deel van de institutionalisering van de strijd voor mensenrechten. Het CCDH, een van de Marokkaanse mensenrechtenorganisaties was betrokken bij de oprichting van de migrantenadviesraad en in de raad zitten verschillende mensenrechten-activisten.

2.5 Conclusies: wat kunnen Marokkaanse Nederlanders verwachten?

De Marokkaanse overheid maakt op nationale en religieuze gronden aanspraak op een band met Marokkanen in het buitenland. Doordat de Marokkaanse nationaliteit niet is af te staan, behouden ook Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit. Daarnaast strekt de koninklijke verantwoordelijkheid voor het religieuze leven van Marokkanen zich ook uit tot Marokkanen in het buitenland.

Deze twee aanspraken staan niet op zichzelf. De Marokkaanse overheid heeft een aantal belangen ten aanzien van Marokkanen in het buitenland. Kortweg zijn dit geld en veiligheid. Geld omvat het concreet overmaken van geld, het toerisme, het investeren in onroerend goed, ontwikkelingsprojecten en ondernemingen. Het belang veiligheid betreft politieke stabiliteit en het voorkomen van terroristische aanslagen vanuit islamitisch motief.

De Marokkaanse overheid ontwikkelde de afgelopen decennia meerdere beleidsinstrumenten voor het behartigen van deze belangen. Zo kwam er niet alleen het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland en de migrantenadviesraad, maar raakten ook Marokkaanse bedrijven – waaronder het telecombedrijf en de Marokkaanse luchtvaartmaatschappij – betrokken bij de realisatie van het beleid van de Marokkaanse overheid. Dit betekent dat Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid via een groot aantal instituties kan tegen komen.

Een cruciale factor in de implementatie van het beleid van de Marokkaanse overheid is het persoonlijke contact met Marokkanen in het buitenland. Door overlappende taken, wisselende subsidiegelden en afhankelijkheid van de contacten en medewerking van Marokkaanse Nederlanders, ontbreekt het aan een constante en structurele uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid. Dit zorgt ervoor dat de contacten tussen de Marokkaanse overheid niet alleen via instituties, maar veelal via personen verloopt.

Hoewel het Marokkaanse overheidsbeleid generiek is voor alle Marokkanen in het buitenland, zijn bepaalde elementen van invloed op de uitwerking voor Marokkaanse Nederlanders. Bijeenkomsten en projecten voor investeringen in Marokko richten zich voornamelijk op Marokkanen in Frankrijk. Een ander project, de oprichting van een cultureel centrum, blijkt in Nederland nog niet te slagen. Projecten gericht op de Marokkaanse identiteit, afgelopen decennia gekenmerkt door de nadruk op de Arabische identiteit, sluiten waarschijnlijk in mindere mate aan bij Marokkaanse Nederlanders met overwegend Berberachtergronden.

3

**Economische
ontmoetings-
plaatsen:
geld, vakantie
en investeringen**

3 Economische ontmoetingsplaatsen: geld, vakantie en investeringen

Om onderzoek te doen naar de invloed van het beleid van de Marokkaanse overheid op Marokkaanse Nederlanders is het van belang te kijken naar waar Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid elkaar ontmoeten. In het voorgaande hoofdstuk stond de vraag centraal wat voor de Marokkaanse overheid wenselijke ontmoetingsplaatsen zijn. De mogelijke ontmoetingsplaatsen heb ik onderverdeeld in drie terreinen: de economische ontmoetingsplaatsen, de ontmoetingsplaatsen van nationaliteit en de religieuze ontmoetingsplaatsen. Dit hoofdstuk behandelt de economische ontmoetingen.

In het voorgaande hoofdstuk heb ik beschreven wat Marokkaanse Nederlanders van de Marokkaanse overheid kunnen verwachten op het economische terrein. Ik vat dit kort samen. Veel landen met burgers in het buitenland onderhouden banden uit economische motieven (Smith & Guarnizo, 1998). Ook de Marokkaanse overheid heeft economische belangen bij Marokkanen in het buitenland, veelal Europa. Deze economische belangen zijn geldovermakingen en inkomsten uit toerisme en investeringen in Marokko. Meerdere overheidsinstituten, waaronder Marokkaanse banken, het ministerie van Marokkanen in het Buitenland en Stichting Mohammed V, voeren deze beleidsdoelen uit.

Marokkaanse Nederlanders hebben ten aanzien van Marokko eveneens belangen en wensen op het economische terrein. Het financieel ondersteunen van familieleden vormde voor het merendeel van de Marokkaanse Nederlanders het motief om naar Nederland te migreren. Daarbij gaan Marokkaanse Nederlanders nog regelmatig terug naar Marokko en investeren zij in Marokko door het kopen van een huis of het opzetten van een project. Kortom, beide spelers hebben een actieve rol in de 'economische ontmoeting'.

Dit hoofdstuk heeft vier delen. In de eerste drie delen worden drie economische ontmoetingsplaatsen nader bekeken: geldovermakingen, toerisme en investeringen. Per ontmoetingsplaats beschrijf ik de activiteiten en de overwegingen van Marokkaanse Nederlanders. Dit geeft inzicht in waar en hoe Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid ontmoeten. In het vierde deel van dit hoofdstuk beschrijf ik percepties, ervaringen en reacties van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van het beleid van de Marokkaanse overheid gericht op economische activi-

teiten van Marokkanen in het buitenland.

3.1 Ontmoetingsplaats: geldovermakingen

In het beleidsplan 1968-1972 van de Marokkaanse overheid spreekt zij de verwachting uit dat geldovermakingen door Marokkanen in het buitenland zullen afnemen naarmate Marokkanen langer in het buitenland verblijven. De Marokkaanse overheid baseert deze verwachting op de aanname dat geldovermakingen afhankelijk zijn van het aantal directe familieleden. In hoofdstuk twee bleek echter dat de geldovermakingen naar Marokko de afgelopen jaren juist gestaag toenemen. Hoewel na 2001 een grotere toename in het totaal aantal geldovermakingen naar Marokko zichtbaar is, stijgen de geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders minder drastisch.

In de eerstvolgende paragraaf beschrijf ik welke factoren de geldovermakingen van respondenten beïnvloeden. Zijn directe familieleden noodzakelijk voor het overmaken van geld? Zijn er nog andere motieven om geld naar Marokko over te maken? Antwoorden op deze vragen geven inzicht in de ontwikkeling van de geldovermakingen en in hoeverre respondenten zich in hun handelen laten beïnvloeden door de belangen, instrumenten en activiteiten van de Marokkaanse overheid.

Tijdens mijn onderzoek blijkt al snel dat het overmaken van geld geen eenvoudig onderwerp van studie is. Onderzoekers gebruiken vaak niet dezelfde cijfers en definities. Daarbij blijft de informele geldstroom onzichtbaar. Niet alleen onderzoekers hebben uiteenlopende definities van geldovermakingen. Ook respondenten hebben verschillende opvattingen over wat wel en geen geldovermakingen zijn. Uit onderzoek van Rubio (2003) blijkt bijvoorbeeld dat respondenten het geld dat zij aan familieleden geven, niet als geldovermaking beschouwen. Ook tijdens mijn interviews blijkt dat respondenten uiteenlopende opvattingen hebben over wat het begrip geldovermaking omvat. Sommige gesprekpartners ontkennen dat zij geld overmaken maar, zo blijkt later, hebben wel een rekening in Marokko waar zij regelmatig geld op storten. Vragen over frequentie en omvang van geldovermakingen leveren niet vanzelfsprekend betrouwbare resultaten op. Dit onderzoek maakt wel inzichtelijk welke persoonlijke omstandigheden en overwegingen betrekking hebben op het zenden van geld naar Marokko. De diversiteit in geldovermakingen – in bestemmingen en in manieren waarop geld van Marokkaanse Nederlanders in Marokko komt – illustreer ik aan de hand van uitspraken van respondenten.

Er zijn verbanden tussen het migratiemotief van Marokkaanse Nederlan-

ders en hun transnationale activiteiten. Voor Marokkaanse arbeidsmigranten, die initieel naar Marokko terug zouden keren, staat het onderhouden van familieleden en het sparen voor bijvoorbeeld de bouw van een huis, centraal. Hafid (65) vertelt dat hij zijn moeder in Marokko financieel ondersteunt: “Kijk, dat is waarom ik naar het buitenland ben gekomen. Om mijn ouders te helpen.”

Voor de respondenten die als arbeidsmigrant naar Nederland kwamen, is het vanzelfsprekend om geld naar familieleden in Marokko over te maken. Marokkaanse Nederlanders die in Nederland zijn geboren, hebben daarentegen geen migratiemotieven die de transnationale activiteiten bepalen. Het zenden van geld door Marokkaanse Nederlanders die in Nederland geboren zijn gebeurt nog wel, maar deze handeling is minder vanzelfsprekend dan deze is voor Marokkaanse arbeidsmigranten. Samira zegt dat haar ouders “elke cent naar Marokko stuurden”. Zij stuurt nu geen geld en haar moeder spreekt haar aan op een gebrek aan solidariteit. Een vergelijkbare situatie schetst Soufian.

Soufian (25 jaar): “Ja ik stuur geld naar mijn oma in Marokko. Om haar min of meer te verzorgen. Met de hele familie sturen we geld op. En het grappige is dat, soms dan vergeten we het wel eens, dan zegt mijn vader: ‘Hé, moet ik het nu weer zeggen dat jullie geld moeten opsturen?’ En dan geeft hij ook aan: ‘Vroeger zorgde ik in mijn eentje voor vijftien mensen en jullie met vijftien kunnen niet voor één persoon zorgen.’”

Dit voorbeeld illustreert dat voor Marokkaanse Nederlanders die in Nederland zijn geboren het sturen van geld eerder een bijzaak in hun leven is. Dit in tegenstelling tot het belang dat arbeidsmigranten aan het overmaken van geld hechten. Als argument om geen geld naar Marokko over te maken, zegt Samuel, die in Nederland is geboren, dat hij geen directe familieleden heeft.

Samuel (27 jaar): “Geld overmaken naar Marokko? Ik maak geen geld over, absoluut niet en ik neem ook geen cadeautjes mee. Ik heb rigoureus gebroken met die traditie. Het zijn niet mijn directe relaties, geen broer, vader of moeder. En ik wil ook niet in dezelfde valkuil gaan. Mijn ouders waarschuwen hier ook voor. Mijn vader zegt: ‘Als je iets wil geven, een aalmoes, doe dat via mij. Dan gaat niemand op jouw bijdrage rekenen.’ Het is een bewuste keuze.”

De overwegingen van respondenten lijken de aanname van de Marokkaanse overheid, dat geldovermakingen afnemen naarmate directe familiebanden verdwijnen, te ondersteunen.

Wanneer respondenten directe familieleden in Marokko hebben, bepalen

voornamelijk de economische omstandigheden van familieleden in Marokko en de eigen financiële middelen de frequentie en de grootte van de geldovermakingen. Wanneer de economische situatie van familieleden in Marokko goed is, “weinig economische noodzaak”, “hoge functionarissen bij de Marokkaanse overheid”, “zij hebben een vast inkomen”, maken respondenten geen geld naar familieleden over. Wanneer respondenten daarentegen ervaren dat hun familieleden financiële problemen hebben of in armoedige omstandigheden leven, zijn zij eerder geneigd dit wel te doen.

Ayoub (35 jaar): “Als mijn moeder [naar Marokko] gaat dan geef ik haar geld. Als je ziet hoe mijn oma woont en ze is ook hartpatiënt. [...] Het is geen verplichting, maar ik heb altijd zoiets van, ik heb het veel beter dan zij daar. Zeker beter dan mijn oma die, als je binnenkomt, de kakkerlakken tegen de muur heeft aan lopen.”

Het eigen inkomen is bepalend voor zenden van geld (SCP en CBS, 2006; Rubio, 2004). Dat de economische positie van Marokkaanse Nederlanders van invloed is op het zenden van geld, blijkt duidelijk uit de situatie van Hasna. Hasna is 42 jaar en een alleenstaande moeder van twee kinderen. Zij heeft op het moment dat ik haar spreek geen baan. Wanneer ik haar vraag of zij geld naar Marokko overmaakt, antwoordt ze: “Geld zenden? Mijn familie [MK: in Marokko] stuurt mij geld.” Wanneer één van haar familieleden naar Nederland komt, neemt diegene geld voor haar mee. Dit voorbeeld laat zien dat de financiële situatie van zowel de familieleden in Nederland als in Marokko een rol speelt in het wel of niet zenden van geld en in de richting van de geldstroom.

Hoewel bovenstaand voorbeeld van Hasna illustreert hoe geldovermakingen afhankelijk zijn van de financiële situatie van respondenten en van hun familieleden, is Hasna de enige respondent die geld ontvangt van haar familieleden in Marokko. Hasna is echter niet de enige die weinig financiële middelen heeft. Wat echter vaker voorkomt, is dat respondenten die lage inkomsten hebben, niettemin geld geven aan familieleden in Marokko. De slechte levensomstandigheden en het plichtsgevoel voor ouders te zorgen, wegen zwaarder dan de eigen beperkte middelen.

Hind (51 jaar): “Ik werkte van maandag tot en met zaterdag voor 500 gulden. Daarvan ging 200 gulden naar mijn vader. 100 gulden om mijn man te helpen met huur en eten. En 200 gulden voor spullen: voor vakantie, kleren voor broers en zussen. [...] Nu [MK: krijgt] mijn moeder nog, af en toe. Nu hebben wij ook niet veel geld meer. Zij krijgt 200 per maand van mijn vaders pensioen en met vakantie kleren enzo. Wij komen ook tekort. Maar toch, het is mijn moeder. Ik niet eten, zij wel. Ik geen nieuwe kleren, zij wel. Het is mijn moeder.”

Hind spreekt gebreking Nederlands. Gedurende het interview spreekt zij vooral over problemen met haar drugsverslaafde zoon. Ondanks haar eigen problemen, is het financieel ondersteunen van haar moeder voor haar vanzelfsprekend. Meerdere respondenten ervaren het als een plicht (financieel) te zorgen voor hun ouders.

Doordat de bestedingsruimte van de meeste Marokkaanse Nederlanders de afgelopen decennia toenam, zal, zodra men geld stuurt, de omvang hiervan toenemen (CBS, 2013).²¹

3.1.1 Armoede en solidariteit

Ook zonder directe familieleden blijken Marokkaanse Nederlanders geld te geven aan Marokkanen. Respondenten maken niet alleen geld over naar familieleden, maar geven ook aan minder welvarende Marokkanen. De Marokkaanse overheid heeft geen sociaal vangnet en Marokkanen zijn hierdoor aangewezen op hun eigen netwerk, waar Marokkanen in het buitenland onderdeel van uitmaken. Wanneer er bijvoorbeeld medische kosten zijn, doen Marokkanen regelmatig een beroep op Marokkanen in het buitenland. Dit gebeurt onder andere door het sturen van e-mail en sms-berichten met daarin de vraag bij te dragen aan het bekostigen van een operatie. Een belangrijke beweegreden voor het zenden van geld zijn de ziektekosten die Marokkanen moeten maken. Dit blijkt uit het volgende citaat waarin Ilias zegt alleen geld over te maken wanneer mensen ziek zijn.

Ilias (52 jaar): “Ik doe dat niet. Nee, af en toe. Als mijn moeder ziek is of de [MK: andere] mensen. Tijdje terug heb ik dat gedaan omdat mijn moeder heel ziek was en zij had een paar maanden een bedrag nodig. Nou mijn broer en mijn zusjes die geven allemaal, dus ik geef ook.”

Uit de verwijzing van Ilias naar zijn broer en zusjes, die ook allemaal geven, blijkt een vorm van gewoonte en sociale druk om geld te geven. Najib, op zijn vijftiende

²¹ <http://statline.cbs.nl> Tabel: Gemiddeld inkomen; personen in particuliere huishoudens naar kenmerken, 7 november 2012.

naar Nederland gekomen, verwoordt dit duidelijk:

Najib (40 jaar): “Het sturen van geld is een plicht. Ten eerste omdat je in een sociale omgeving bent opgegroeid. Ten tweede, als moslim zijnde, gaat een bepaald procent van je inkomen naar armen.”

De armoede, het gebrek aan een sociaal vangnet vanuit de overheid, en de religieuze plicht geld te geven, zijn motivaties om ook wanneer men geen familieleden in Marokko heeft, geld over te maken of mee te nemen naar Marokko.

Daarbij zijn er ook Marokkaanse Nederlanders die geld overmaken voor eigen gebruik. Respondenten gebruiken het geld onder andere om hun repatriëringsverzekering te betalen. Wanneer Marokkaanse Nederlanders in Marokko begraven willen worden, is het gebruikelijk een repatriëringsverzekering af te sluiten.²² Voor het afsluiten van deze verzekering heeft men een rekening bij een Marokkaanse bank nodig. Ook gebruiken Marokkaanse Nederlanders deze rekening om voor zichzelf geld te sparen voor het verblijf in Marokko en voor het kopen van een woning of een stuk grond in Marokko.

3.1.2 Marokkaanse bank

Vanuit Nederland kunnen respondenten geld naar Marokko overmaken, het geld zelf meenemen of het geld aan iemand meegeven naar Marokko. De Marokkaanse overheid faciliteert het overmaken van geld naar Marokko via Marokkaanse banken. Respondenten zijn verdeeld over het gebruik maken van de Marokkaanse bank. Volgens sommige respondenten is het makkelijker en goedkoper geld via een Marokkaanse bank over te maken. Deze respondenten maken gebruik van de faciliteiten van de Marokkaanse overheid omdat deze aansluiten bij hun wensen.

Volgens anderen brengt het overmaken via de bank extra kosten met zich mee. Er zijn enkele respondenten die de diensten van de Marokkaanse banken wantrouwen en hierdoor geen gebruik maken van de Marokkaanse bank. In de volgende paragrafen beschrijf ik de beeldvorming van respondenten over Marokkaanse banken.

²² Dat Marokkaanse Nederlanders hiervoor voornamelijk gebruik maken van ‘Marokkaanse faciliteiten’ bevestigt een medewerker van coöperatie DELA. Zij hebben slechts enkele Nederlanders die in het buitenland begraven willen worden. Cijfers hierover zijn helaas niet beschikbaar. Voor deze klanten heeft de uitvaartverzekering geen totaalpakket. Zij moeten bijvoorbeeld zelf nog hun vlucht regelen. De medewerker benadrukt dat Nederlanders die in het buitenland begraven willen worden veelal gebruik maken van eigen instanties (telefonisch gesprek op 29 juli 2011 en mailcontact op 17 mei 2013).

Respondenten herkennen dat de Marokkaanse banken een belangrijk overheidsinstrument zijn in de implementatie van het beleid. Yassin vertelt over de repatriëringsverzekering die hij bij een Marokkaanse bank heeft afgesloten. Volgens hem is deze regeling onderdeel van het Marokkaanse beleid voor Marokkanen in het buitenland. “Om die band tussen Marokkanen in de wereld te waarborgen, worden dat soort dingen geregeld door de overheid.”

Eén van de respondenten spreekt zijn wantrouwen ten aanzien van de Marokkaanse bank in Nederland uit. Volgens Hakim hebben Marokkaanse banken een sterke relatie met de Marokkaanse overheid. Hij informeerde bij een Marokkaanse bank waar een vriend van hem werkt naar de mogelijkheden een huis in Marokko te kopen. Daar kreeg hij te horen dat hij voor het afsluiten van een hypotheek de bankafschriften van zichzelf en zijn vrouw van de afgelopen zes maanden moest overhandigen. “Dat kan gewoon niet het belang van alleen de bank zelf zijn. De Marokkaanse overheid heeft voor 50, 60 procent aandelen in de banken.” Hakim wantrouwt de hoeveelheid informatie die hij moet afgeven om van een dienst van de Marokkaanse bank gebruik te maken. Zijn wens om een huis in Marokko te kopen, weegt niet op tegen de weerstand die hij voelt om in ruil daarvoor de Marokkaanse bank, en volgens hem daarmee de Marokkaanse overheid, inzicht te verschaffen in zijn financiële situatie.

Iemand als Anass daarentegen, maakt bewust regelmatig geld over naar zijn rekening in Marokko. Hij noemt zichzelf een “snelle jongen” uit de commerciële wereld. Hij wil later graag een huis kopen of een project opzetten in Marokko.

Anass (28 jaar): “Ik kom zelf uit de commerciële wereld en ik weet dat voor de lange termijn, stel voor je wilt gaan investeren in Marokko, een vakantie-huisje of iets anders en je hebt een bepaalde verbintenis met een bank en je stuurt daar met regelmaat geld naar toe, dan zijn ze ook wat opener naar jou toe voor financiering en dergelijke.”

Anass heeft het idee dat wanneer hij later in Marokko wil investeren, dit makkelijker zal verlopen wanneer hij nu zijn bereidheid ten aanzien van de Marokkaanse bank laat zien.

Beide respondenten, Hakim en Annas, menen dat het openen van en het storten op een rekening bij een Marokkaanse bank, verdere consequenties heeft. Hakim vraagt zich af wat er met zijn persoonlijke gegevens gebeurt en kan de gevolgen van het afgeven van de persoonlijke informatie niet overzien. Anass schat de consequenties van het opbouwen van een persoonlijke relatie voor zijn toekomst als positief in.

Samenvatting

Doordat het gemiddelde inkomen van Marokkaanse Nederlanders is toegenomen en zij Marokkanen ook financieel ondersteunen wanneer zij geen directe familie in Marokko hebben, neemt het totaal bedrag aan geldovermakingen niet direct af. Hierdoor blijven de geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders een belangrijke inkomstenbron voor de Marokkaanse overheid en blijft de relatie met Marokkaanse Nederlanders van belang voor de Marokkaanse economie.

Marokkaanse Nederlanders maken regelmatig geld over naar Marokko. Hoewel dit overeenkomt met een van de beleidsdoelen van de Marokkaanse overheid, is dit beleid niet leidend in het handelen van Marokkaanse Nederlanders. Allerlei andere factoren, waaronder armoede, sociale druk en eigen economische middelen, zijn van grotere invloed. Afhankelijk van eigen belangen en wensen maken Marokkaanse Nederlanders gebruik van de faciliteiten van de Marokkaanse overheid. De Marokkaanse overheid beïnvloedt het zenden van geld door Marokkaanse Nederlanders dus niet direct. Wel koppelen respondenten de armoede en het gebrek aan een sociaal vangnet aan het bestuur van de Marokkaanse overheid. De verwachting is dat zolang de armoede blijft en Marokkanen geen sociaal vangnet hebben, Marokkanen in het buitenland dit economische gat blijven vullen.

3.2 Ontmoetingsplaats: toerisme

Marokkanen in het buitenland keren regelmatig terug naar Marokko (Collyer ea, 2009; Observatoire du Tourisme). Wanneer respondenten naar Marokko reizen, bezoeken zij veelal familieleden. Respondenten beperken zich echter niet tot de regio waar familieleden wonen en bezoeken ook andere plaatsen in Marokko.

Amin (30 jaar): “Vroeger gingen we altijd op vakantie gewoon met mijn ouders zeg maar. Toen gingen we echt naar het platteland waar we vandaan komen. De oorsprong. En later ben ik zelf vaker naar Marokko gegaan ook om projecten daar op te zetten.”

Zowel de eerste als tweede generatie respondenten combineert tijdens hun terugkeer naar Marokko het weerzien van familie met het reizen naar andere regio's. Met name nieuwe migranten en tweede-generatie migranten reizen door heel Marokko en spenderen meer tijd in de kustplaatsen van het land (de Haas, 2007a:37).

Dat respondenten niet alleen naar de regio's gaan waar familieleden wonen, blijkt ook uit de locaties waar respondenten een woning kopen of willen kopen. De huizen van respondenten staan in de meeste gevallen niet in het dorp of de stad bij fami-

lieleden die daar nog wonen. Toerisme van Marokkanen in het buitenland is dus niet alleen afhankelijk van familieleden in Marokko en zal voorlopig een belangrijke bron van inkomsten voor Marokko blijven vormen.

De Marokkaanse overheid heeft voor Marokkanen in het buitenland die terugkeren zelfs een speciaal welkomstbeleid. Twee aspecten van het welkomstbeleid zijn van belang. Ten eerste illustreert het de omslag in de manier waarop de Marokkaanse overheid Marokkanen in het buitenland sinds enkele decennia benadert. Ten tweede maakt het welkomstbeleid inzichtelijk dat bij de uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid verschillende instituties betrokken zijn.

3.2.1 Welkomstbeleid

Voor de meeste respondenten werd Marokko als vakantieland het afgelopen decennium toegankelijker. Tickets zijn goedkoper en afstanden zijn sneller te overbruggen. Dit met het resultaat dat Marokkaanse Nederlanders vaker en voor kortere periodes naar Marokko gaan.

Anass (28 jaar): “De afstand is veel korter. Vroeger was het een hele happening om op vakantie te gaan naar Marokko. Dan keek je er echt naar uit, naar de zomer. Je leefde er echt naartoe. Je kreeg de kriebels in je buik in april, mei, richting de zomervakantie. En nu is het zo, als ik er zin in heb, kan ik bijvoorbeeld hier een vliegtuig pakken. Low budget en je bent er zo. Dus die afstanden zijn heel klein geworden.”

Respondenten ervaren een andere houding van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland. Dit komt door de aangelegde faciliteiten voor terugkerende Marokkanen in het buitenland en de verbeterde omgang met overheidsfunctionarissen bij de douane, politie en overheidsinstellingen. Dina vergelijkt de hedendaagse situatie met een aantal jaren geleden.

Dina (39 jaar): “Vroeger scheet iedereen drie kleuren in zijn broek als je door de douane moest. Was altijd ellende. En het is nog steeds niet honderd procent hoor, maar ze laten je meer met rust. En vroeger werd je helemaal doorgelicht. Dan moest je weer geld betalen aan weet ik veel wie. [...] Ik heb het over vijftien jaar geleden of meer. Altijd ellende bij de douane en ontzettend slechte omstandigheden. Dan kwam je van die boot en dan rijen, weet je wel, filevorming. En er waren geen toiletten, geen voorzieningen en alles kwam binnen via die oude haven in Tanger en dat was echt een zooi. Tegenwoordig hebben ze dus parkeerplekken gecreëerd met wc-blokken en zo, waar mensen kunnen uitrusten na die lange reis. [...] Daar hangen dan borden met ‘welkom Marokkaanse onderdanen in het buitenland’”

Het merendeel van de respondenten is positief over de veranderingen en beschrijft hoe lange wachtrijsen en intimidatie bij de douane voorbij zijn.

De veranderde houding van Marokkaanse autoriteiten ten aanzien van Marokkanen in het buitenland is dusdanig dat sommige respondenten stellen inmiddels een voorkeursbehandeling ten opzichte van Marokkanen in Marokko te ervaren. Respondenten noemen voorbeelden waarbij politieagenten overtredingen van Marokkanen in het buitenland door de vingers zien. Daarbij krijgen Marokkanen in het buitenland vaak voorrang bij Marokkaanse overheidsinstellingen.

Esma (31 jaar): “Wanneer ik bijvoorbeeld naar Rabat ga dan zou ik als Marokkaanse Nederlander voorrang krijgen omdat ik maar een korte tijd heb om mijn zaken te regelen. [...] Ik vind het prima. Je kan er niet omheen. Ik ben daar geboren dus ik moet die handeling ook verrichten. Om te trouwen moet ik zoveel dingen regelen. Daar heb ik maar drie weken, dan zeg je nou ja daar heb ik geen zin in. Ik wil het gewoon sneller. Natuurlijk vinden de Marokkanen die daar zijn het niet leuk, dat begrijp ik ook. [MK: “Wat vinden ze niet leuk?”] Dat er gewoon een voorkeursbehandeling is. Een andere politiek [...] dat jouw administraties met een beetje snelheid geholpen worden. [...] Of soms bij iets verkeers, dat je gewoon een stoplicht negeert, je geen boete krijgt omdat je gewoon een soort investering voor die mensen bent.”

Toen de ouders van Esma naar Nederland migreerden, bleef zij tot haar zestiende bij haar opa en oma in Marokko wonen. Haar opa “was heel rijk”. Zij zegt dat zij in Marokko leefde als een prinses. Uit bovenstaand citaat blijkt dat Esma zich bewust is van de voorkeursbehandeling. Wanneer zij burgerzaken in Marokko moet regelen en relatief kort in Marokko is, vindt zij het redelijk dat Marokkaanse overheidsfunctionarissen haar sneller helpen. Dat agenten Marokkanen in het buitenland eerder door laten rijden, legitimeert zij door te zeggen dat de Marokkanen in het buitenland investeren in Marokko.

Er zijn ook respondenten die afwijzend spreken over het welkomstbeleid. Zij noemen het een schijn van verandering. “Vroeger waren ze bij de douane direct, nu draaien ze erom heen dat ze geld willen zien”, aldus Anissa. Anissa kwam op negentienjarige leeftijd naar Nederland. Haar vader migreerde al eerder als gastarbeider naar Nederland vanuit een dorp in Nador. Nador, een provincie waar een groot deel van de Marokkaanse Nederlanders vandaan komt, is gelegen in het Rifgebergte in het noorden van Marokko. Anissa is zeer kritisch ten aanzien van de nieuwe koning en de ontwikkelingen in Marokko.

De regio van herkomst is voor sommige respondenten bepalend voor hun houding ten aanzien van de Marokkaanse overheid. Dit komt deels door politieke ervaringen met onderdrukking en achterstelling in het Rifgebergte en ten aanzien van Berberse talen en culturele uitingen. Daarnaast blijkt ook de confrontatie met armoede of welvaart in Marokko van invloed op de beeldvorming over het functioneren van de Marokkaanse overheid.

3.2.2 Marokkaans territorium: Nederlandse houding, Marokkaans spel

In 2011 telden Marokkaanse autoriteiten 523.033 toeristen vanuit Nederland. Aangenomen kan worden dat iets minder dan de helft bestaat uit Marokkaanse Nederlanders.²³ Een deel hiervan bestaat uit oudere Marokkaanse Nederlanders die een aantal maanden per jaar in Marokko doorbrengen terwijl zij hun officiële verblijf in Nederland houden (De Bree ea, 2010:490). Doordat veel Marokkaanse Nederlanders regelmatig naar Marokko terugkeren, speelt in de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders de interactie op het Marokkaanse territorium een rol. Tijdens hun verblijf in Marokko krijgen respondenten herhaaldelijk te maken met Marokkaanse overheidsfunctionarissen. In de ontmoetingen met overheidsfunctionarissen is ‘corruptie’ een belangrijk onderdeel voor Marokkaanse Nederlanders. Wat respondenten met corruptie bedoelen, varieert. Een “kop koffie” voor een agent, het betalen van een bedrag om eerder aan de beurt te komen, een extra bedrag om een vergunning te krijgen en “met steekpenningen de wetten omzeilen”, zijn allemaal handelingen die respondenten als corruptie omschrijven.

Hoe gaan respondenten om met corruptie in de ontmoetingen met Marokkaanse overheidsfunctionarissen? De volgende citaten beschrijven de overwegingen van twee van hen.

Anass (28 jaar): “Vaak willen politieagenten gewoon een kopje koffie. Die corruptie zit er echt ingebakken, dat kun je niet eruit halen. En wij gaan er ook heel makkelijk mee om. Je staat voor een keuze, wil je 40 euro boete, dus de volle pond, betalen of wil je de 5 euro. Gun je dat die meneer die 8 of 10 uur in de in de hete zon staat? Ja en dan geef je toch maar die 5 euro.”

Esma (31 jaar): “Als ik naar een overheidsinstantie ga dan zit je zo lang in de rij daar en dan denk je van ik ga niet mee doen aan dat, wanneer je zeg maar als je even geld geeft dat je dan snel geholpen wordt [...] Maar ja dan sta je in de zomer en dan is het een klein bureau dan zegt mijn tante van nou, als we hem even 5 euro geven, dan ben je zo geholpen. Maar nee ik sta braaf in de rij. Maar ja, op een gegeven moment denk je, weet je wat, geef maar die 5 euro, ik ben het hier zat.”

Hoe respondenten reageren, verschilt per situatie en is afhankelijk van de belangen van de respondenten. Soufian vertelt hoe hij zich verzet tegen “de gewoonte van overheidsfunctionarissen in Marokko om geld te vragen”. In Marokko hield een politieagent hem onterecht aan. Omdat hij weigerde te betalen, moest hij mee naar het politiebureau waar hij de baas van de politieagent te spreken kreeg.

Soufian (25 jaar): “Ik ga mee naar het politie bureau en ik zeg ‘wat is er aan de hand?’ Zegt de baas van de politieagent: ‘Ja je hebt een stopteken genegeerd.’ Ik zo ‘nee hoor, ik ben gestopt. Een agent vraagt mij om geld. Dat kan toch niet?’ De baas van de politieagent zegt, ‘ja dat kan wel, want ik stuur hem om geld te verdienen, maar ik zeg tegen hem, overdrijf niet. Maar wat hij nu heeft gedaan, hij heeft overdreven.’ Nou toen was ik er helemaal klaar mee. Ik zeg ‘ja sorry, maar dat kan niet hoor.’ De baas van de politieagent zegt ‘ja dat is Marokko jongen. Jullie in Nederland zijn anders gewend.”

Op een ander moment houdt een Marokkaanse politieagent Soufian aan terwijl hij geen geldig rijbewijs bij zich heeft.

Soufian (25 jaar): “Op een gegeven moment had een agent ons aangehouden. Ik had mijn rijbewijs niet bij me, was ik vergeten in Nederland. Het rijbewijs was gekopieerd en gefaxt naar mij toe. Dus ik had een fax. [...] Die agent zat echt moeilijk te doen. ‘Ja ik wil je rijbewijs.’ Ja ik zeg, ‘hier heb je een kopie.’ ‘Ja nee dan gaan we de auto meenemen.’ Hij [MK: zijn reisgenoot uit Nederland] raakte helemaal in paniek. Ik zeg tegen mijn vriend ‘rustig aan, ik heb een ander rijbewijs.’ Hij [MK: de reisgenoot] vraagt ‘wat voor rijbewijs heb je dan?’ ‘Ik heb 50 dirham hier.’ Ik zeg tegen die agent ‘hier heb je mijn andere rijbewijs.”

Dit voorbeeld is illustratief voor de ambivalente houding die Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van Marokkaanse autoriteiten hebben. Soufian die zich in de eerste situatie verzet tegen corrupte omgangsvormen, zet deze omgangsvorm in de tweede situatie zelf voort. Afhankelijk van hun belangen verzetten respondenten zich enerzijds tegen omgangsvormen van Marokkaanse autoriteiten, anderzijds gaan zij hierin mee.

Samenvatting

Toerisme is een van de zes beleidsterreinen van de Marokkaanse overheid. Op dit terrein herkennen respondenten het meest duidelijk dat de Marokkaanse overheid hen de afgelopen jaren anders benadert. Bij respondenten verminderde de angstcultuur ten aanzien van Marokkaanse autoriteiten en respondenten beseffen zich dat zij “belangrijk zijn voor Marokko”. Doordat veel Marokkaanse Nederlanders regelmatig terugkeren, blijft het Marokkaanse territorium van belang in de relatie tussen Marokko en haar extraterritoriale burgers.

3.3 Ontmoetingsplaats: investeren

In het derde beleidsdoel van de Marokkaanse overheid beschouwt zij Marokkanen in het buitenland als ‘ondernemers’ en als ‘ontwikkelingswerkers’. De Marokkaanse overheid presenteert Marokko als een land met investeringsmogelijkheden en gunstige belastingregelingen om een bedrijf te beginnen. Ontwikkelingswerkers zouden met projecten de toegang tot sociale, educatieve en sanitaire voorzieningen in Marokko moeten vergroten. Hebben Marokkaanse Nederlanders ervaringen met het beleid van de Marokkaanse overheid om investeringen en ontwikkelingswerk te stimuleren? Wat zijn de percepties van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van de ontwikkelingen in Marokko? Nemen Marokkanen in het buitenland Marokko serieus als investeringsland?

3.3.1 Ondernemen en ontwikkelingsprojecten

Bijna alle respondenten of de ouders van respondenten hebben een huis in Marokko, veel van hen hebben ontwikkelingsprojecten daar en twee respondenten zetten samen een bedrijf op in Marokko. In hoeverre krijgen de respondenten met hun projecten te maken met de Marokkaanse overheid?

Respondenten ervaren dat de Marokkaanse overheid het kopen van een woning in Marokko stimuleert. Het tegen een “aardig prijsje een huis kunnen kopen” en de organisatie van vastgoedbeurzen, zijn volgens Samira bedoeld om de betrokkenheid met Marokko te vergroten. Yassin noemt in onderstaand citaat de rol van de Marokkaanse bank in de aankoop van een huis:

Yassin (35 jaar): “Je krijgt makkelijk geld van de bank in Marokko. Het is grappig, als je gewoon een Europees paspoort hebt, kun je daar een huis kopen. Echt alles kan je van de overheid krijgen. Omdat ze volgens mij denken dat de meeste Marokkaanse Europeanen echt veel geld hebben. Maar dat levert soms problemen op, financiële problemen. Sommige mensen kunnen die lening niet terugbetalen, dat gebeurt ook.”

Het kopen van een woning in Marokko is voor veel respondenten vanzelfsprekend, ongeacht of zij een goede economische positie hebben. De meeste respondenten hebben hiervoor praktische motieven. Wanneer respondenten voor een aantal weken op vakantie naar Marokko gaan, willen zij niet de gehele periode bij familie logeren.

Anass (28 jaar): “Vastgoed is nu heel aantrekkelijk in Marokko en dat biedt kansen om daar te investeren. [...] Het is niet het idee dat we uit commercieel belang of financieel belang daar investeren en uiteindelijk met het geld dat we daaraan kunnen verdienen hier in Nederland gaan investeren. Er kunnen zich altijd situaties voordoen dat het noodzakelijk is dat je je investeringen omzet in liquide middelen en dan het geld hiernaartoe overmaakt. Maar dat is niet het doel. Uiteindelijk is het gewoon voor een bepaalde band te houden met het land van je ouders. [...] Geld in steen is lastig om terug te krijgen, maar laat ik het zo zeggen het idee bij de meeste Marokkanen is al het geld dat daar naartoe gaat, komt niet terug.”

Geen van de respondenten zegt een huis te kopen om met die investering geld te verdienen. Het kopen van een woning in Marokko door Marokkanen in het buitenland gebeurt eerder uit praktische overwegingen, het vergroten van aanzien en vanuit een gevoel van emotionele verbondenheid met Marokko (Khachani, 2009:1614).

Meerdere respondenten vertellen mij dat zij het geld dat op hun Marokkaanse bankrekening staat, niet naar Nederland kunnen overmaken. Soufian en Amir, de twee respondenten die bezig waren met investeringen in Marokko, hadden een constructie om via Zweden hun geld alsnog naar Nederland te krijgen. En het geld dat Hasna van haar familie in Marokko krijgt, neemt een familielid persoonlijk mee naar Nederland. Een medewerker van een Marokkaanse bank in Nederland bevestigt dat het overmaken van geld vanuit Marokko naar Nederland via een gewone rekening niet kan. Hij legt uit dat de bank twee andersoortige rekeningen heeft, bijvoorbeeld een voor internationale bedrijven, waarbij het geld overmaken vanuit Marokko wel mogelijk is.

Respondenten met een project in Marokko hebben wisselende ervaringen met de Marokkaanse overheid. Amin vertelt dat hij voor een van zijn projecten –

een dorp aansluiten op het elektriciteitsnet – “vijftien brieven naar Rabat stuurde, naar allerlei ministeries, ambassades en het stroombedrijf”. Via bemiddeling tussen de betrokken partijen voorzag hij het dorp uiteindelijk van stroom. Amin had de Marokkaanse overheid nodig om zijn project uit te voeren. Uit de vele contactpogingen blijkt dat de Marokkaanse overheid in dit ontwikkelingsproject geen actieve of stimulerende bijdrage leverde.

Samira heeft een vergelijkbare ervaring met de Marokkaanse overheid. Zij ging tijdens het opzetten van een ontwikkelingsproject naar het Marokkaanse consulaat in Nederland. De medewerkers van de Marokkaanse consulaire dienst ontvingen haar hartelijk. Samira vertelt dat zij een goed gesprek hadden, maar dat dit uiteindelijk niet leidde tot een concrete samenwerking of financiële ondersteuning. Volgens Samira “draait het bij de Marokkaanse overheid meer om woorden dan om actie”.

Deze twee voorbeelden illustreren dat de Marokkaanse overheidsinstanties de beleidsdoelen in praktijk niet altijd actief uitvoeren. Mogelijk komt dit door de slechte samenwerking tussen instanties, gebrekkige middelen voor de uitvoering en tegenstrijdige belangen van overheidsinstanties. De Marokkaanse overheid als geheel kan investeringen in ontwikkelingsprojecten willen bevorderen, maar consulaire diensten hebben mogelijk meer baat bij ondernemingsprojecten dan bij meewerken aan een ontwikkelingsproject.

Esma vertelt over een ontwikkelingsproject dat zij vanuit haar werk opzet. Zij werken samen met lokale Marokkaanse partners en kiezen er bewust voor om niet met de Marokkaanse overheid samen te werken.

Esma (31 jaar): “Bewust voor die onafhankelijkheid gekozen. [MK: “Kun je dat uitleggen?”] Nou het is met name hoe wij [bedrijfsnaam] werken in het buitenland. We hebben bijvoorbeeld een project lopen in Kroatië en we hebben daar goede ervaring mee. Wanneer je werkt met de instanties die onafhankelijk zijn van de overheid, dan zie je meer resultaten en dan raak je de doelgroep meer. Wanneer je met de overheidsinstanties werkt, blijft het op dat niveau en dan daalt het niet.”

In de ontwikkelingsprojecten van Marokkaanse Nederlanders lijkt de rol van de Marokkaanse overheid beperkt. Meerdere respondenten verwijzen naar de hulpacties van Marokkaanse Nederlanders die op gang kwamen als reactie op de aardbeving in de omgeving van Al Hoceima in 2004. Met dit voorbeeld benadrukken zij zonder de Marokkaanse overheid te handelen.

3.3.2 Kansrijk Marokko?

De visies van respondenten ten aanzien van de investeringsmogelijkheden in Marokko lopen ver uiteen. Aan de ene kant ervaren respondenten dat Marokko vooruitgaat door bouwprojecten, verbeterde wegen en openbaar vervoer. Aan de andere kant schetsen respondenten een beeld van blijvende armoede en onderontwikkeling. Amin beschrijft beide kanten:

Amin (30 jaar): “Marokko is heel erg veel veranderd sinds het aantreden van die koning [MK: Mohammed VI in 1999]. Ik heb dingen fysiek zien veranderen gewoon. Dat is heel positief, maar mensen willen misschien meer. Er is nog steeds werkloosheid in Marokko. Er wordt veel te weinig geïnvesteerd in de zorg. Ziekenhuizen zijn echt heel erg slecht. Universiteiten hebben een heel klein budget waar ze mee moeten draaien. Dat zijn hele kwalijke zaken. Er wordt alleen maar geïnvesteerd in sectoren waaraan te verdienen valt: de industrie, het toerisme en de infrastructuur.”

Door de grote en regiogebonden verschillen in welvaart, varieert het beeld dat respondenten over ontwikkelingen in Marokko hebben. Anass vindt dat het goed gaat met Marokko en vertelt onder andere over de nieuwe haven in Tanger. Op een ander moment tijdens het interview heeft hij het over de “verloedering” van het geboortedorp van zijn ouders.

Anass (28 jaar): [MK: “Je zei net dat [naam geboortedorp ouders] achteruit gaat. En in het begin van dit gesprek zei je Marokko is ‘opkomend’. Kun je mij dat uitleggen?”] “Ja, ik kan althans niet verklaren waarom [naam geboortedorp ouders] echt het buitenbeentje is geworden. De regering concentreert zich veel meer op steden als Tanger. Tanger is echt een knooppunt. Het is de poort van Afrika, maar ook de weg naar Europa. Logistiek en infrastructuur zijn goed. Er is een luchthaven, een toeristische haven en een vissershaven. En nu is er ook nog een grote logistieke haven gebouwd, Port Med. Een gigaproject. Ja dat biedt heel veel werkgelegenheid, dus het trekt ook mensen uit die andere steden daar naartoe. [...] Dus het trekt heel veel mensen weg naar het noordelijk gebied. Ja en [naam geboortedorp ouders] dat is dan echt het zwarte schaap.”

Het bovenstaande citaat laat de regioafhankelijke ontwikkeling in Marokko zien. Anass werkt in de commerciële wereld en legt tijdens het interview de nadruk op de ontwikkelingen in Marokko en de investeringsmogelijkheden die Marokko biedt. Esma groeide op bij een rijke familie in Marokko. Zoals meerdere respondenten legt ook zij de nadruk op de positieve veranderingen in Marokko na het aantreden van

de Marokkaanse koning Mohammed VI.

Esma (31 jaar): “Marokkanen zijn nu toch een beetje trots op Marokko. [...] In Marokko ben je eigenlijk vrij, dat is echt mijn conclusie, in Marokko ben je echt vrij. Vrij in alles, in religie, in doen, bezittingen en iets ondernemen.”

Het beeld dat Marokko veranderde door het aantreden van de nieuwe koning, roept bij andere respondenten juist weerstand op. Twee vrouwen, Dina en Anissa, laten zich hierover expliciet uit. Dina is hoogopgeleid en is opgegroeid in een midden-klasse familie in Fez. Anissa is analfabeet en opgegroeid in een klein dorp in de provincie Nador. Volgens deze vrouwen zit er een behoorlijke keerzijde aan de rijkdom van een relatief kleine groep in Marokko.

Dina (39 jaar): “Alles is er, maar ja daar gaat het niet om. Het gaat erom dat je echt waarachtig vrij kunt zijn en dat is daar niet. Ik vind dat die vrijheid ook voor iedereen toegankelijk moet zijn. Los of je geld hebt. In Marokko, als je geen geld hebt, nou ja dan kun je het vergeten. Of als je vrouw bent. Vrouw en geen geld, nou dan ben je helemaal onderaan de ladder.”

Anissa (40 jaar): “Marokko is een mooi land, maar alleen voor vakantie. Marokko voor altijd is ook mooi, maar alleen als je geld hebt. Dan kun je lekker eten en doen wat je wilt, anders is het heel moeilijk.”

Uit de interviews blijkt dat de ervaringen die respondenten in Marokko hebben, bepalen hoe zij de ontwikkelingen in Marokko beoordelen. Respondenten die tijdens hun verblijf in Marokko met armoede in aanraking komen, bekijken de ontwikkelingen in Marokko met argwaan. Daarentegen zijn diegenen die in mindere mate met armoede in aanraking komen, positiever over de ontwikkelingen in Marokko.

In de beeldvorming over de ontwikkelingen in Marokko spelen ook de verschillen tussen de eerste en de tweede generatie een rol. De respondenten van de tweede generatie, die Marokko voornamelijk kennen als vakantieland, hebben over het algemeen een rooskleuriger beeld van de ontwikkelingen in Marokko. “In de zomervakantie is alles prachtig”, aldus de 27-jarige jongerenwerker Nabil. Dat jongeren zich vooral richten op de kansen in Marokko, komt volgens hem Amir doordat jongeren niet “de erfenis van het verleden” hebben. Om uit te leggen wat hij bedoelt, vertelt hij een anekdote. Amir was met zijn vader op familiebezoek in Marokko en zag dat in het dorp van zijn familie elektriciteit was aangelegd.

Amir (23 jaar): “Ik zei toen van ‘Paps, kijk onze koning is goed bezig. Echt centrales en elektriciteit in ons dorp.’ Toen begon mijn vader heel flauw te lachen. ‘Zij hebben wel elektriciteit, maar elektriciteit moet wel betaald worden. Dus in plaats van dat ze voor elektriciteit zorgen, zouden ze beter een fabriek daar kunnen oprichten, waardoor mensen daar gaan werken en inkomstenbronnen hebben.’”

Dit voorbeeld laat zien dat jongeren die opgroeiden in Nederland op basis van andere ervaringen een relatie met Marokko en Marokkaanse autoriteiten opbouwen dan Marokkaanse Nederlanders die opgroeiden in Marokko. Marokkaanse Nederlanders die opgroeiden in Marokko, hebben veelal ervaringen in Marokko onder het regime van koning Hassan II. De erfenis waar Amir het over heeft, is een verwijzing naar de ‘Jaren van Lood’: het repressieve bestuur van koning Hassan II van begin jaren ’70 tot begin jaren ’90. Alle respondenten die in Nederland opgroeiden, bezochten Marokko. Het beeld dat zij van Marokko hebben, baseren zij op een tijdelijk verblijf. In de meeste gevallen zijn dat vakanties, voor sommige respondenten ook reizen voor het opzetten van projecten of investeringen.

Amin, een van de respondenten die in Nederland opgroeide, zegt over de ontwikkelingen in Marokko: “we zijn op de helft”. Hij ziet verbeteringen en zegt tegelijkertijd, “maar we zijn er nog niet”. Deze uitspraak illustreert dat respondenten niet alleen ofwel de verbeteringen ofwel de onderontwikkeling kunnen zien, maar hier ook een tussenweg in vinden.

Wat blijkt is dat de beeldvorming over de situatie in Marokko voor respondenten het functioneren van de Marokkaanse overheid weerspiegelt. Wanneer respondenten vaker in aanraking komen met armoede, zullen zij eerder de Marokkaanse overheid als slecht functionerend beschouwen dan wanneer respondenten voornamelijk de infrastructurele ontwikkelingen en investeringsmogelijkheden van Marokko zien.

3.3.3 Bijeenkomsten: netwerk en geld

Volgens respondenten heeft de Marokkaanse overheid een intensiever contact met Marokkanen in Frankrijk en Spanje dan met de Marokkanen in Nederland. Yassin verklaart dit door een geproblematiseerde verhouding tussen Nederland en Marokko.

Yassin (35 jaar): “Door de commotie in Nederland over dat de Nederlandse politiek het niet leuk vindt dat Marokko zich hier in Nederland met de Marokkanen bemoeit, proberen ze Nederland te vermijden. Wat je gewoon ziet bijvoorbeeld dat in Frankrijk heel veel workshops georganiseerd worden, bijvoorbeeld over vastgoed voor Marokkanen die in Marokko willen investeren, maar dat zie je in Nederland niet. [...] De Franse overheid vindt dat niet erg, maar de Nederlandse overheid vindt dat erg.”

Hoewel projecten en informatiebijeenkomsten van de Marokkaanse overheid zich volgens respondenten concentreren in Frankrijk, organiseert de Marokkaanse overheid wel degelijk bijeenkomsten in Nederland. Volgens respondenten richt de Marokkaanse overheid zich hierbij met name op jongeren en hoogopgeleiden.

Tijdens een bijeenkomst in 2011 met de Marokkaanse minister Ameur voor Marokkanen in het Buitenland, vertellen jonge Marokkaanse Nederlanders waarom zij aanwezig zijn. Hoofdzakelijk komen Marokkaanse Nederlanders omdat zij een project in Marokko willen opzetten. Eén van de aanwezigen wil een project voor gehandicapten in Marokko van de grond krijgen. Na afloop van de plenaire bijeenkomst heeft hij een afspraak met de minister. Voor deze informant is het contact met de minister onmisbaar in de realisatie van zijn project.

Op basis van gesprekken met respondenten en eigen observaties ontstaat het beeld dat respondenten ‘flirten’ met de Marokkaanse overheid. Zij laten zich graag fêteren, maar gaan uiteindelijk niet daadwerkelijk ondernemen in Marokko. Hierbij merk ik een aantrekken en afstoten van contacten met Marokkaanse autoriteiten. Dit spel illustreer ik aan de hand van mijn observaties tijdens de bijeenkomst met minister Ameur in Amsterdam op 17 maart 2011.

In de conferentiezaal waren de tafels feestelijk gedekt en werden er hapjes en drankjes rondgedeeld. Toen de minister met zijn presentatie begon, bleef het rumoerig in de zaal en kreeg hij niet de volledige aandacht. Mensen bleven met elkaar spreken en de gespreksleider sprak de aanwezigen uiteindelijk streng toe. Aan het einde van de presentatie van de minister klonk applaus. Achter mij maakte een Marokkaanse Nederlander rond de vijfentwintig jaar de opmerking: “meeklappen jongens, anders komen we Marokko niet in”.

Na afloop van het plenaire gedeelte, gebeurde er in mijn ogen wat onverwachts. Het voorheen kritische publiek drong zichzelf zo dicht mogelijk naar de minister. Het was alsof de aanwezige Marokkaanse Nederlanders een groot popartiest aanbeden. Dit voorbeeld illustreert nogmaals de ambivalente houding van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van Marokkaanse autoriteiten.

De contacten met Marokkaanse autoriteiten zijn voor veel respondenten essentieel wanneer zij in Marokko willen ondernemen. ‘Het hebben van geld en een netwerk, daar gaat het om in Marokko’. Het gaat hierbij om een netwerk van mensen met hoge functies en contacten bij de (lokale) Marokkaanse overheid.

Ilias (52 jaar): “Ja ik heb heel veel contacten, hoog en laag. [MK: “Hoog en laag?”] Nou door een ruzie over mijn stichting moest ik toch, net als hier in Nederland even over spreken. Over fondsen met de gouverneur bijvoorbeeld. Daar is geld voor een fonds en dan ga je naar hem, en dan ga je met hem praten en dingen. Want hij is de baas. Dus ja, dat bedoel ik met hoog en laag. Van weeskinderen tot de gouverneur. Groot verschil. Ik heb nog geen contact met de minister in Marokko. Ik hoop ook nooit.”

Meerdere respondenten verwijzen naar structuren van ‘corruptie’ en ‘vriendjespolitiek’ in de Marokkaanse samenleving. Deze structuren belemmeren investeringen van Marokkaanse Nederlanders in Marokko.

Nabil werkt met Marokkaans-Nederlandse jongeren. Ik spreek met hem over de kansen die Marokko biedt voor deze jongeren. Hij zegt dat corruptie en bureaucratie kansen in de weg staan. “De jongeren blijken veel meer Nederlander te zijn.” In Marokko worden volgens hem “dingen niet afgemaakt, het is chaotisch, onzeker en de prijs-kwaliteitverhouding is slecht”. Verscheidene medewerkers van de Nederlandse ambassade in Rabat bevestigen dit beeld. Ook taal, het gebrek aan een goede beheersing van het Arabisch en Frans, vormt een barrière voor de Marokkaans-Nederlandse ondernemers.

Najib (40) onderzocht voor zichzelf de investeringsmogelijkheden in Marokko. Volgens hem is het “klimaat niet gunstig, er is een andere ethiek en omkoperij”. Hij vroeg zichzelf af of hij zijn tegoden aan Marokko kon toevertrouwen. “Nee, nu nog niet. Ze hebben daar de zaken nog niet voor elkaar. Bij alles is het ‘hoeveel schuift het?’” Het is volgens hem een illusie dat Marokkanen in het buitenland Marokko structureel kunnen veranderen. “Wij kunnen centjes meenemen, maar dat is niet voldoende om het volk op andere voet te krijgen.”

3.3.4 Marokkaans-Nederlandse projecten

Meerdere respondenten menen dat zij, door projecten in Marokko op te zetten, de positie van Marokkaanse Nederlanders in Nederland verbeteren. Daarbij hopen zij dat ontwikkeling in Marokko resulteert in een positievere beeldvorming over Marokko en het Marokkaan zijn. Ook volgens Achmed (50) dragen ontwikkelingsprojecten bij aan een “trots gevoel” over Marokko. Hij organiseert in samenwerking met

Stichting Hassan II reizen voor Marokkaanse Nederlanders naar Marokko. Tijdens een reis gaan de deelnemers voornamelijk naar de stedelijke gebieden en bezoeken zij diverse ontwikkelingsprojecten. “Het gaat beter met de Marokkaanse gemeenschap als het beter gaat met Marokko”, aldus Achmed.

Amin vertelt over verschillende ontwikkelingsprojecten die hij opzette in Marokko. Zijn betrokkenheid bij Marokko kwam voort uit een zoektocht naar zijn identiteit. Op school in Nederland confronteerden medeleerlingen hem met de vraag waar hij vandaan kwam en wie hij was. Door zich te verdiepen in de geschiedenis en culturen van Marokko kon hij beter omgaan met deze vragen. Amin is niet de enige bij wie het opzetten van een project in Marokko ruimte geeft aan het tegelijkertijd Marokkaans en Nederlands zijn.

Anass denkt dat het politieke klimaat in Nederland de reacties van Marokkaanse Nederlanders op het Marokkaanse overheidsbeleid beïnvloedt.

Anass (28 jaar): “Ik kan me goed voorstellen dat voor andere Marokkanen het land waarin zij geboren zijn – en dan bedoel ik Nederland – steeds minder hun plek wordt. Marokko die ziet juist potentie in de Marokkaan buiten Marokko. En die zal daar altijd op blijven mikken. Van ja je bent ook Marokkaan. Investeren in Marokko is heel aantrekkelijk gemaakt. Je hebt hele goede fiscale regelingen de eerste vijf jaar als je daar gaat investeren. [...] Nu het politieke klimaat [in Nederland] er is, zullen de Marokkanen die zien dat Marokko een toereikende hand biedt daar eerder op in gaan en daar meer gebruik van maken.”

Een reikende hand van Marokko zal volgens Anass een groter effect hebben wanneer Marokkaanse Nederlanders zich niet thuis voelen in Nederland. Bij Ayoub is dit het geval. Ayoub voelt zich niet thuis in Nederland en wil zo snel mogelijk naar Marokko migreren. Hij construeert Marokko als een land dat hem kansen biedt.

Ayoub (35 jaar): “Weet je in Marokko is het gewoon heel anders leven. Het loopt wel een beetje achter enzo maar de laatste keer dat ik in Marokko ben geweest, is het wel echt een heel stuk veranderd gewoon. Stuk moderner [...] Ik zie in ieder geval niet zo veel acceptgiro's in de bus komen daar als hier.”

Bovenstaand citaat illustreert het weinig reële beeld dat hij van een leven in Marokko heeft. De acceptgiro's die hij niet ziet in Marokko illustreren het droombeeld van Marokkaanse Nederlanders over Marokko wanneer zij alleen gedurende de zomer terugkeren. Tijdens mijn onderzoek heb ik meerdere jongeren informeel gesproken die “liever vandaag dan morgen” naar Marokko willen migreren. Volgens Nabil, de

jongerenwerker, is het een illusie dat Marokko voor jongeren meer te bieden heeft dan Nederland. “Er zijn kansen in Marokko, maar het is belangrijk voor jongeren om te weten dat als ze het in Nederland niet redden, ze het ook in Marokko niet redden.”

Samenvatting

Marokkaanse Nederlanders doen verschillende investeringen in Marokko. De belangrijkste investeringen zijn in onroerend goed. Daarnaast hebben meerdere respondenten ontwikkelingsprojecten. Hoewel het stimuleren van ontwikkelingsprojecten een van de beleidsdoeleinden van de Marokkaanse overheid is, blijkt zij hier nauwelijks actief beleid voor te voeren. Ondernemingen van Marokkaanse Nederlanders komen door barrières in taal, de juiste contacten en matige investeringscondities minder van de grond. In de ontmoetingen met de bank, het consulaat en met ambtenaren tijdens publieke bijeenkomsten blijken persoonlijke contacten en het opbouwen van een band van groot belang. Respondenten zijn zich sterk bewust van de verschillen tussen Nederland en Marokko en laten hun manier van handelen hierdoor beïnvloeden.

Respondenten hebben, afhankelijk van hun persoonlijke ervaringen in Marokko, een beeld van Marokko als ontwikkelingsland of als potentieel land om te ondernemen. Regio van herkomst en generatie hebben invloed op de beeldvorming over de Marokkaanse overheid en het verloop van de ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Voor sommige respondenten geeft hun positie in Nederland aanleiding tot het opzetten van een project in Marokko. Het is voor hen een manier om uiting te geven aan het ‘Marokkaan’ zijn in Nederland.

3.4 Economische ontmoetingen: percepties, ervaring en reacties

Om de ontmoetingen tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders te duiden, is het van belang te begrijpen welke percepties, ervaringen en reacties Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van de Marokkaanse overheid hebben. Zien zij de overheid als een bondgenoot die hen begeleid in transnationale economische activiteiten als het zenden van geld en het kopen van een huis? Of hebben zij een wantrouwende houding ten aanzien van de belangen en instrumenten van de Marokkaanse overheid? Wie behoren volgens hen tot de Marokkaanse overheid? En hoe reageren zij op initiatieven van de Marokkaanse overheid?

3.4.1 Percepties: “Marokko denkt alleen aan geld”

In de wisselwerking tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders op het economische terrein, benoemen de Marokkaanse Nederlanders voornamelijk de belangen van de Marokkaanse overheid. Hun eigen doelen op het economisch terrein blijven in de gesprekken onderbelicht. De economische belangen van de Marokkaanse overheid zijn voor respondenten zodanig evident, dat volgens hen ook initiatieven die niet direct aansturen op het overmaken of investeren van geld, zich niettemin richten op het in stand houden van de economische verbintenis van Marokkanen in het buitenland met Marokko. Als voorbeeld noemen respondenten de Raad van Schriftgeleerden voor Europa en de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland. Respondenten menen dat de Marokkaanse overheid door middel van deze instituten de relaties met Marokkanen in het buitenland wil versterken, met als doel de geldovermakingen te behouden. Een ander voorbeeld is het beleidsplan van het ministerie van Marokkanen in het Buitenland waarin het beleidsdoel is Marokkanen in het buitenland te laten ‘wortelen’ in het land van vestiging zonder te ‘ontwortelen’ van Marokko. Ook dit beleidsonderdeel, dat de integratie in het land van vestiging aanmoedigt, bestempelen meerdere respondenten als onderdeel van het economische eigenbelang van de Marokkaanse overheid. Wanneer Marokkanen in het buitenland immers een goede sociale en economische positie hebben, kan dit ten goede komen aan de Marokkaanse belangen.

Er is sprake van een als kritisch te omschrijven houding van Marokkaanse Nederlanders ten opzichte van de Marokkaanse overheid, die enkel op geld uit zou zijn. Respondenten begrijpen dat de Marokkaanse overheid baat heeft bij de inkomsten die Marokkanen in het buitenland genereren, maar storen zich eraan dat Marokko hen voornamelijk als geldbron ziet en als zodanig behandelt. In de woorden van Hafid:

Hafid (65 jaar): “De Marokkaanse overheid is geïnteresseerd in het geld dat mensen naar Marokko brengen. Daar zijn ze heel goed in geïnteresseerd trouwens. [...] Alleen moet zij niet alleen een euroteken in hun hoofd, in hun oren of in hun ogen zien. Nee, wij zijn mensen.”

Meerdere respondenten benoemen dat zij niet willen dat de Marokkaanse overheid hen alleen als “euroteken” of “melkkoe” ziet. Ook volgens Said (37) bestaan de relaties van de Marokkaanse overheid met Marokkanen in het buitenland in de basis uit het economische eigenbelang van de Marokkaanse overheid en is er een gebrek aan

betrokkenheid bij Marokkanen in het buitenland.

Opvallend hierbij is dat de regionale welvaartsverschillen een rol spelen in het perspectief van Marokkaanse Nederlanders. Said vindt dat de Marokkaanse overheid de Marokkanen in het buitenland met een Berber achtergrond benadeelt. Hij benadrukt dat hij geen politiek actieve Berber is. Hij zegt dat hoewel “de Berbers de grootste inkomstenbron vormen”, de Marokkaanse overheid hen niet tegemoet komt. Als voorbeeld noemt hij het ontbreken van overheidsinformatie in het Berbers.

Iskander (2010) signaleert eenzelfde proces op een structureel niveau en beschrijft hoe de Marokkaanse overheid de tegoeden van Marokkanen in het buitenland gebruikt voor investeringen. De Marokkaanse staatsbank investeert echter nauwelijks in de rurale herkomstgemeenschappen van migranten en begunstigt de reeds geïndustrialiseerde kuststeden in plaats van het onderontwikkelde binnenland (Iskander, 2010b:308).

Hoewel Said zelf geen geld naar Marokko overmaakt, vormt het feit dat andere Marokkaanse Nederlanders voor een omvangrijke geldstroom zorgen een reden voor hem om een meer betrokken houding van de Marokkaanse overheid te verwachten. Omdat Berbers volgens Said het meeste geld naar Marokko overmaken, mag de Marokkaanse overheid hen, bijvoorbeeld met informatie in de Berberse talen, tegemoet komen. Said meent dat de economische bijdrage die Marokkanen in het buitenland aan de economie van Marokko leveren, recht geeft op een tegenprestatie van de Marokkaanse overheid. De Marokkaanse overheid lijkt zich hiervan bewust te zijn. Anass vertelt hoe Marokkaanse ministers tijdens hun bezoeken aan Nederland keer op keer aan Marokkaanse Nederlanders vragen wat de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland kan betekenen. Desondanks verwachten respondenten weinig van onderhandelingen met de Marokkaanse overheid. Zij hebben weinig vertrouwen dat de Marokkaanse autoriteiten daadwerkelijk wat met de wensen van Marokkaanse Nederlanders zullen doen. Bij respondenten overheerst het beeld dat de Marokkaanse overheid in relatie met Marokkanen in het buitenland zich richt op het eigenbelang en dat eventuele tegemoetkomingen of concessies enkel bedoeld zijn om de nationale economische belangen veilig te stellen en niet om het welzijn van de desbetreffende personen daadwerkelijk te verbeteren.

3.4.2 Ervaringen met ‘de Marokkaanse overheid’

Het is van belang te beseffen dat respondenten een brede invulling aan de term ‘Marokkaanse overheid’ geven. Met de term Marokkaanse overheid refereren respondenten niet alleen naar de Marokkaanse koning en de regering, maar ook naar overheidsfunctionarissen op de ambassade, de consulaten, bij de douane en de politie in Marokko. Wanneer Said zegt dat de Marokkaanse overheid Berbers achterstelt, illustreert hij dit door te zeggen dat *Royal Air Maroc* “allerlei talen hebben behalve Berbers”. Said beschouwt de koninklijke luchtvaartmaatschappij als onderdeel van de Marokkaanse overheid. Zijn opvatting is illustratief voor de wijdverbreide beeldvorming onder Marokkaanse Nederlanders waarin de macht van de Marokkaanse overheid zich via een breed netwerk aan instituties en samenwerkingsverbanden manifesteert. “Alle grote bedrijven zijn in handen van de koninklijke familie”, aldus Amin. Deze opvattingen komen overeen met de in hoofdstuk 2 beschreven betrokkenheid van een breed scala aan Marokkaanse bedrijven bij de uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid.

Een vergelijkbaar voorbeeld blijkt uit de vraag van een Marokkaanse Nederlander tijdens een bijeenkomst met de minister van Marokkanen in het Buitenland. Hij verzocht de Marokkaanse minister de prijzen van boot- en vliegtickets naar Marokko te verlagen. Uit dit verzoek blijkt dat deze Marokkaanse Nederlander verwacht dat de Marokkaanse overheid verantwoordelijk is voor, of op zijn minst invloed heeft op de prijzen van boot- en vliegtickets.

Strijp (2007) beschrijft hoe Marokkaanse Nederlanders bij terugkeer in Marokko vanaf de douane tot in het huis van familieleden om geld worden gevraagd. Het is waarschijnlijk dat de dagelijkse ervaringen waarin Marokkaanse Nederlanders om geld worden gevraagd in Marokko bijdragen aan het beeld dat respondenten hebben van de Marokkaanse overheid.

Wat betreft de economische ontmoetingen concludeer ik dat respondenten een selectieve behandeling ervaren. In de ontmoetingen met de Marokkaanse overheid blijken persoonlijke contacten van groot belang. De Marokkaanse overheid voert geen generiek beleid. Persoonlijke kenmerken van respondenten beïnvloeden de manier waarop de Marokkaanse functionarissen met hen omgaan. Najib (40) is zelf hoogopgeleid en wanneer een medewerker van het Marokkaanse consulaat zijn opleiding op zijn identiteitskaart ziet staan, bekijken Marokkaanse overheidsfunctionarissen hem met andere ogen en behandelen zij hem vriendelijker. Het tegenover-

gestelde gebeurt ook. Hasna, een werkloze, alleenstaande moeder is eenmaal door een vriendin met een hoge functie in Nederland uitgenodigd op een feest bij het Marokkaanse consulaat. Hoewel de vriendin nog steeds een welkome gast is op de feesten, heeft Hasna tot haar teleurstelling nooit meer een uitnodiging ontvangen. Ook ervaren respondenten dat zij op het consulaat extra lang moeten wachten wanneer zij daar niemand kennen.

De selectieve uitvoering van het beleid, maakt dat het voor respondenten onduidelijk is wat zij op welk moment van de Marokkaanse overheid kunnen verwachten. Er zijn geen vaste procedures zoals respondenten dat in Nederland wel ervaren. Meerdere respondenten verwijzen naar het “nummertje trekken” in Nederland.

Dina (39 jaar): “Het is niet zoals hier dat je een nummertje trekt, een rij en netjes. Je op je beurt wacht. Het is vaak gewoon echt chaos. En een mannetje hier en een mannetje daar.”

Soufian (25 jaar): “Kijk in Nederland is het gewoon zo dat wanneer ik bijvoorbeeld een rijbewijs, een paspoort of een identiteitskaart nodig heb, ik stap het gemeentehuis binnen, ik trek een nummertje, wacht op mijn beurt, het nummertje komt in beeld, ik ga naar de desbetreffende baliemedewerker, medewerkster. Ik zeg goh meneer, mevrouw mijn paspoort is verlopen en die kom ik vernieuwen. Is goed, nou ok, pasfoto's, ja die heb ik. Pasfoto's, wil je hier even krabbelen, afrekenen. Je kunt hem volgende week ophalen. Als je dit in Marokko gaat doen, ja, dan voordat je het weet ben je een half jaar verder. Dan overdrijf ik niet. Maar als je iemand kent, dus een netwerk hebt in de organisatie of instantie, dan kan het zo zijn dat je hem binnen een paar dagen hebt.

En waarom is dat? Marokko is een land van ik help jou en jij helpt mij. En dan spelen er privé en zakelijk belangen. Wat ik daarmee bedoel is mensen daar denken van ok hij werkt bij de gemeente, ik moet hem te vriend houden want misschien heb ik straks nog iets nodig. En die man van de gemeente of mevrouw van de gemeente die denkt ja, die meneer heeft een bakkerij en hij verkoopt brood, dus ik kan brood bij hem halen. En dat is een soort investering die beide partijen dan doen. In Nederland is dat niet zo. Regels zijn regels en wetgeving is wetgeving.”

Dat er geen eenduidig beleid is en de uitvoering van het beleid mede afhankelijk is van de persoonlijke kenmerken en belangen van Marokkaanse Nederlanders, verklaart waarom respondenten uiteenlopende ervaringen hebben met de Marokkaanse overheid.

3.4.3 Reacties: eigen belangen en wensen

In de economische ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en Marokkaanse autoriteiten hebben respondenten verschillende houdingen. Hun eigen wensen en belangen zijn leidend in de contacten die zij aangaan. Dit geldt eveneens voor de keuze van welke overheidsfaciliteiten zij al dan niet gebruik maken. Sommige respondenten kiezen ervoor geen contact met de Marokkaanse overheid te willen. Een voorbeeld hiervan is de respondent die afziet van zijn wens een huis in Marokko te kopen, omdat hij zijn financiële gegevens niet aan de Marokkaanse bank wil overhandigen.

De meest voorkomende houding bij respondenten is het minimaal aangaan van contacten met Marokkaanse autoriteiten. De contacten met Marokkaanse autoriteiten beperken zich dan tot het gebruik van faciliteiten die tegemoet komen aan hun eigen belangen en wensen. Een voorbeeld is het openen van een Marokkaanse bankrekening om een repatriëringsverzekering af te sluiten. Deze respondenten vermijden ontmoetingen met de Marokkaanse overheid niet, maar beperken de relatie tot het strikt noodzakelijke.

In tegenstelling tot het noodzakelijke contact, investeren sommige Marokkaanse Nederlanders bewust in het opbouwen en onderhouden van een relatie met Marokkaanse overheidsfunctionarissen. Zij investeren bijvoorbeeld bewust regelmatig in contacten met medewerkers van een Marokkaanse bank. Hoewel dit op de korte termijn niet iets op hoeft te leveren, kunnen Marokkaanse Nederlanders op een later moment baat hebben bij een “goede relatie” met Marokkaanse autoriteiten.

Sommige activiteiten van Marokkaanse Nederlanders sluiten aan bij de beleidsterreinen van de Marokkaanse overheid. Hierbij valt te denken aan de geldovermakingen en de jaarlijkse zomerterugkeer. In deze categorie hoort ook het organiseren van netwerkbijeenkomsten. Door de vage grens tussen overheid en burger worden activiteiten van Marokkaanse Nederlanders die overeenkomen met Marokkaanse overheidsdoeleinden beschouwd als onderdeel van de Marokkaanse overheid. Een voorbeeld hiervan is het opbouwen van een (digitaal) netwerk van hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders.

Bekende Marokkaanse Nederlanders worden volgens Khalid, die werkzaam is voor een aantal Marokkaans-Nederlandse organisaties, betrokken bij het creëren van een netwerk van hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders.

Khalid (36 jaar): “Ondernemers zijn gebaat bij het succesvol maken van hun eigen bedrijf en dat betekent dus relaties met iedereen. Dat zou ik ook misschien gedaan hebben, maar je ziet wel dat daar toch niet bepaald kritisch wordt gekeken naar bepaalde zaken. Ze bieden te gemakkelijk podium voor de Marokkaanse overheid in hun eigen lobby. Ze worden ook actief benaderd door de Marokkaanse overheid. [MK: “Wat bedoel je met actief?”] Nou in die zin van hoe kunnen wij jullie helpen om iets te betekenen voor jullie land Marokko. Jullie zijn de nieuwe ambassadeurs en je moet een goed verhaal naar voren brengen en via jullie misschien nog andere ondernemers interesseren voor Marokko, Nederlandse ondernemers. Het hoort bij die hele nationale sfeer van lobbyen.”

Khalid stelt dat de netwerken van hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders een manier vormen waarop waardevolle contacten voor de Marokkaanse overheid zichtbaar worden. Marokkaanse Nederlanders die negatieve ervaringen hebben met de Marokkaanse overheid, bekritisieren dergelijke netwerkinitiatieven dan ook vanwege het samenvallen van activiteiten van Marokkaanse Nederlanders en beleidsdoelen van de Marokkaanse overheid. Doordat het beleid van de Marokkaanse overheid afhankelijk is van persoonlijke contacten, maakt deze overlapping de grens tussen overheid en Marokkaanse Nederlanders diffuus.

3.5 Economische ontmoetingen: conclusies

Voor het overmaken van geld door Marokkaanse Nederlanders speelt de Marokkaanse overheid geen leidende rol. Uit onderzoek blijkt dat familierelaties, voornamelijk directe familiebanden, essentieel zijn in het sturen van geld (Barendse ea, 2006; Nieuweboer, 2009; de Haas; 2007; Khachani, 2004; Rubio, 2004). Voor Marokkaanse Nederlanders spelen naast familierelaties andere motieven een belangrijke rol om geld naar Marokko over te blijven maken. Dit zijn de armoede, ziektekosten en eigen belangen in Marokko, waaronder onroerend goed. Dat armoede van grote invloed is op de geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders geldt ook voor de migranten en hun kinderen uit andere landen in Noord-Afrika en Sub-Sahara Afrika (Bollard ea, 2010).

Dat familierelaties en armoede belangrijke motieven vormen voor het overmaken van geld, betekent niet dat er geen ontmoeting met de Marokkaanse overheid plaatsvindt. Sommige Marokkaanse Nederlanders maken voor het overmaken van geld gebruik van Marokkaanse overheidsfaciliteiten, de Marokkaanse bank. Dit doen zij wanneer zij hier zelf baat bij hebben. Bijvoorbeeld wanneer zij een repatrieringsverzekering willen afsluiten of wanneer het goedkoper en veiliger is geld via

de Marokkaanse bank over te maken. De belangen van de Marokkaanse overheid komen op dit terrein deels overeen met de wensen van Marokkaanse Nederlanders.

Marokkaanse Nederlanders zijn echter niet verplicht gebruik te maken van een Marokkaanse bankrekening om geld naar Marokko over te maken. Zij kunnen het geld ook zelf meenemen of het geld overmaken via een Nederlandse bank. In vergelijking met Turkse, Surinaamse, Antilliaanse, Somalische en Ghanese Nederlanders maken Marokkaanse Nederlanders het minste gebruik van officiële kanalen om geld naar het land van (ouderlijke) herkomst over te maken. Volgens een onderzoek van de Consumentenbond (2005) neemt 46% van de Marokkaans-Nederlandse respondenten het geld zelf mee of geeft het aan een bekende mee naar Marokko (Dorscheidt & Nobelen, 2005). Dit in vergelijking met 33% van Turkse, 28% van de Surinaamse, 26% van de Antilliaanse, 32% van de Somalische en 24% van de Ghanese Nederlanders (Dorscheidt ea, 2005:23). Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat slechts 5% van de Marokkaans-Nederlandse respondenten gebruik maakt van een niet-Nederlandse bank om geld over te maken. Dit in tegenstelling tot de Turkse Nederlanders, van wie 52% geld overmaakt via een buitenlandse bank (Dorscheidt ea, 2005:30).

Toerisme, de tweede mogelijke ontmoetingsplaats, blijkt inderdaad een activiteit waarbij Marokkaanse Nederlanders in contact komen met Marokkaanse overheidsfunctionarissen. Marokkaanse Nederlanders keren regelmatig terug naar Marokko waar zij de Marokkaanse overheid onder andere ontmoeten bij de grensovergang, in het verkeer onderweg en bij de burgerlijke stand. Ook ervaren Marokkaanse Nederlanders tijdens de terugkeer dat de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland een zogenaamd welkomstbeleid voert. Door het welkomstbeleid ervaren respondenten dat de houding van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland het afgelopen decennia veranderd is. Ervaringen van intimidatie maken plaats voor voorkeursbehandelingen en speciale faciliteiten gericht op het optimaliseren van het verblijf van 'buitenlandse' Marokkanen in Marokko. Wat kenmerkend is voor de toeristische ontmoetingsplaats, is dat Marokkaanse Nederlanders en Marokkaanse overheidsfunctionarissen elkaar ontmoeten op Marokkaans territorium. Respondenten ervaren dat tijdens deze ontmoetingen Marokkaanse omgangsvormen leidend zijn.

De investeringen van Marokkaanse Nederlanders in Marokko vormen de laatste onderzochte economische ontmoetingsplaats. Door eenvoudig te verkrijgen hypotheek en door gunstige belastingtarieven maakt de Marokkaanse overheid het kopen van een woning en het ondernemen in Marokko aantrekkelijk. De vraag is in

welke mate dit soort regelingen van de Marokkaanse overheid effect hebben op Marokkaanse Nederlanders. Veel meer Marokkaanse Nederlanders hebben een huis in Marokko dan dat er bedrijven van Marokkaanse Nederlanders zijn.

Voor het handelen van Marokkaanse Nederlanders blijkt meer nodig dan alleen bepaalde regelingen van de Marokkaanse overheid. Marokkaanse Nederlanders kopen vooral een woning in Marokko uit praktische overwegingen. Respondenten zien veelal af van ondernemen in Marokko omdat het investeringsklimaat onvoldoende aansluit op hun wensen. Bij twee vergelijkbare regelingen blijkt dat andere factoren dan overheidsbeleid doorslaggevend zijn voor het handelen van Marokkaanse Nederlanders.

Taalbarrières en corruptie in Marokko vormen de grootste belemmeringen voor Marokkaanse Nederlanders om geld in een (commercieel) project in Marokko te investeren (de Haas, 2007a). De Marokkaanse overheid heeft een tweeslachtige houding ten aanzien van corruptie. Enerzijds heeft zij verscheidene programma's om corruptie tegen te werken, anderzijds zet de overheid het coöpteren van de ondernemingsklasse voort (Sater, 2010:106). Ook blijkt het hebben van de juiste persoonlijke contacten essentieel wanneer respondenten willen ondernemen in Marokko.

Hoewel in de beleidsplannen van de Marokkaanse overheid staat vermeld dat zij Marokkanen in het buitenland wil inzetten voor ontwikkelingsprojecten, is de houding van de Marokkaanse autoriteiten op dit gebied passief. Bij ontwikkelingsprojecten van respondenten is de samenwerking met de Marokkaanse overheid gering. Respondenten kiezen ervoor de ontwikkelingsprojecten dicht bij de doelgroep op te zetten en de Marokkaanse overheid hierbij zo weinig mogelijk te betrekken. Ook wanneer respondenten het contact met Marokkaanse autoriteiten opzoeken, resulteert dat niet vanzelfsprekend in (financiële) ondersteuning.

De grote verschillen in welvaart binnen Marokko hebben effect op de investeringen van Marokkaanse Nederlanders. Ervaringen in Marokko bepalen of Marokkaanse Nederlanders Marokko als ontwikkelingsland of potentieel investeringsland zien. Een ander opvallend element dat van invloed is op investeringen van Marokkaanse Nederlanders, is hun positie in Nederland. Ontwikkelingsprojecten zijn een mogelijkheid voor migranten en hun kinderen om hun 'transnationaliteit', in dit geval het 'Marokkaans zijn', houvast te geven (Lacroix, 2009:1674). Voor de tweede generatie is de transnationale ruimte niet bepaald door migratiemotief en lijkt het opzetten van een ontwikkelingsproject of bedrijf in Marokko één van de manieren om vorm te geven aan de relatie met Marokko.

4

Nationale ontmoetings- plaatsen: Marokkaanse nationaliteit en Marokkaanse nationale identiteit

4 Nationale ontmoetingsplaatsen: Marokkaanse nationaliteit en Marokkaanse nationale identiteit

Bijna alle Marokkaanse Nederlanders hebben de Marokkaanse nationaliteit en zullen deze ook doorgeven aan hun kinderen.²⁴ Hierdoor kan de Marokkaanse overheid aanspraak blijven maken op een band met Marokkanen in het buitenland. Deze band legitimeert Marokkaans beleid voor Marokkanen in het buitenland. Daarbij moeten personen met de Marokkaanse nationaliteit aan bepaalde verplichtingen voldoen en hebben zij de mogelijkheid gebruik te maken van het Marokkaanse familierecht. Niet alleen het juridische aspect van de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland is van belang. Voor het behoud van een relatie met Marokkanen in het buitenland investeert de Marokkaanse overheid in de constructie en het behoud van de Marokkaanse identiteit (ministerie van Marokkanen in het buitenland, 2008-2012).²⁵

Dit hoofdstuk heeft twee delen. Het eerste deel gaat over de Marokkaanse nationaliteit. Omdat het hebben van de Marokkaanse nationaliteit voor mijn respondenten geen vrije keuze is, richt ik me op praktische aspecten van de Marokkaanse nationaliteit. In welke mate effectueren Marokkaanse Nederlanders haar? Gebruiken zij een Marokkaans paspoort, trouwen zij voor de Marokkaanse wet? Het tweede deel van het hoofdstuk gaat over het nationale identiteitsgevoel. Wat merken Marokkaanse Nederlanders van het beleid om de Marokkaanse nationale identiteit te behouden? In de conclusie geef ik antwoord op de vraag hoe ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid op het vlak van nationaliteit en nationale identiteit eruitzien.

4.1 Basis voor ontmoetingen: de Marokkaanse nationaliteit

‘Eens een Marokkaan, altijd een Marokkaan.’ Tijdens mijn gesprekken met Marokkaanse Nederlanders over de Marokkaanse nationaliteit, kwam deze uitspraak regelmatig naar voren. In de praktijk is het nagenoeg onmogelijk afstand te doen van

²⁴ Uitzonderingen zijn de Marokkaanse Nederlanders (2%) met alleen een Marokkaanse moeder. De vrouw geeft pas sinds de wijzigingen van de Marokkaanse nationaliteitswetgeving in 2007 de Marokkaanse nationaliteit aan haar kinderen door.

²⁵ <http://www.marocainsdumonde.gov.ma/ministère-des-mre/stratégie-et-plan-d'action.aspx>.

de Marokkaanse nationaliteit.²⁶ Volgens de Marokkaanse nationaliteitswetgeving kunnen Marokkanen die naast de Marokkaanse ook een andere nationaliteit bezitten in bepaalde gevallen afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit. Diegenen die afstand willen doen, moeten via een koninklijk besluit toestemming krijgen. De koning kan een persoon in uitzonderlijke gevallen de Marokkaanse nationaliteit ontnemen.²⁷ Marokkanen in het buitenland dienen zich met een aanvraag tot het afstand doen van hun nationaliteit te richten tot de Marokkaanse ambassade of het consulaat in het land van vestiging.

Door aanpassingen van de Marokkaanse nationaliteitswetgeving in 2007 geeft nu ook de vrouw de Marokkaanse nationaliteit aan het kind door. Dit betekent dat kinderen van wie alleen de moeder de Marokkaanse nationaliteit bezit, bij geboorte ook de Marokkaanse nationaliteit krijgen. Hierdoor zal het aantal Marokkaanse Nederlanders met de Marokkaanse nationaliteit toenemen. Deze wetswijziging sluit aan bij de ontwikkeling van de afgelopen decennia in Marokko, waarin een strijd wordt gevoerd ter verbetering van de positie van de vrouw (Buskens, 2001: 21-28; Foblets, 2007). Het vergroten van het bereik van de Marokkaanse nationaliteit past echter ook bij de trend waarbij het beleid van emigratielanden zich richt op het behoud van economische en culturele banden met de migrantengemeenschap.

Voor zover ik weet zijn er op het moment van schrijven geen Marokkaanse Nederlanders die een verzoek indienden tot het afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit. Volgens een respondent zou niemand een brief met een dergelijk verzoek tot afstand daadwerkelijk aan de Marokkaanse koning durven te bezorgen. Deze uitspraak illustreert dat Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit als een gegeven beschouwen en niet als iets waarvan zij afstand kunnen doen.

Naast het ontbrekende vertrouwen in de slagingskans van de procedure, hebben respondenten praktische redenen voor het behoud van de Marokkaanse nationaliteit. Met het afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit, verliezen zij de Marokkaanse identiteitskaart. Deze identiteitskaart vormt de basis voor het aanvragen van diverse diensten, waaronder het openen van een Marokkaanse bankrekening en het regelen van zaken als een huwelijk bij de Marokkaanse burgerlijke stand.

26 Volgens bijzonder hoogleraar F.J.A van der Velden ontvangt het Marokkaanse ministerie van Justitie per jaar een aantal verzoeken tot het afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit. Een à twee van de aanvragers krijgen per jaar toestemming de Marokkaanse nationaliteit op te geven.

27 Dit was het geval bij Abraham Serfaty. Deze politiek gevangene werd onder internationale druk in 1991 vrijgelaten. Hij werd toen onmiddellijk verbannen waarbij zijn Marokkaanse nationaliteit werd afgenomen. Acht jaar na zijn ballingschap, na de dood van Koning Hassan II, kreeg hij zijn Marokkaanse paspoort terug.

Door deze praktische consequenties is het voor Marokkaanse Nederlanders die een binding met Marokko hebben en deze willen behouden, ook geen logische stap afstand te doen van hun Marokkaanse nationaliteit. De binding met Marokko kan bijvoorbeeld bestaan uit tijdelijke terugkeer gedurende de zomer, relaties met familieleden woonachtig in Marokko, het bezit van een huis in Marokko of erfgenaam zijn van een persoon in Marokko.

Kinderen van ouders met de Marokkaanse nationaliteit krijgen volgens de Marokkaanse nationaliteitswetgeving automatisch de Marokkaanse nationaliteit. Respondenten lijken zich bewust te zijn van de verplichtingen jegens de Marokkaanse overheid ten aanzien van de Marokkaanse nationaliteit. Marokkaanse Nederlanders worden bijvoorbeeld bij de geboorte van een kind geacht een geboortekte op te laten maken bij het Marokkaanse consulaat. Eveneens dienen Marokkaanse Nederlanders vanaf 16 jaar in het bezit te zijn van een Marokkaanse identiteitskaart. Marokkaanse Nederlanders voelen zich echter niet altijd gedwongen de verplichtingen met betrekking tot de Marokkaanse nationaliteit na te leven. Aan de hand van de onderwerpen inschrijven, paspoort, huwelijk en burgerschap, beschrijf ik in welke gradaties Marokkaanse Nederlanders hun Marokkaanse nationaliteit effectueren.

4.1.1 Ontmoetingsplaats: inschrijven

Volgens het Marokkaanse familierecht dienen Marokkaanse Nederlanders bij de geboorte hun kind aan te geven bij het Marokkaanse consulaat (Kulk, 2013:77). Echter, niet alle Marokkaans-Nederlandse ouders registreren hun kind bij het Marokkaanse consulaat. Ouders onderbouwen hun keuze ten aanzien van het inschrijven van hun kinderen met emotionele en praktische argumenten. De emotionele argumenten gaan over de verbondenheid die zij met Marokko ervaren. Respondenten geven aan hun kinderen een Marokkaanse achtergrond te willen meegeven. Voor de één is dit een reden een kind te laten registreren bij het Marokkaanse consulaat, terwijl de ander juist meent dat het meegeven van een Marokkaanse achtergrond niet gekoppeld is aan een overheidsdocument en de inschrijving daarom achterwege laat. Meerdere ouders hebben moeite met het doorgeven van de Marokkaanse nationaliteit aan hun kinderen die niet in Marokko opgroeien. Zij ervaren zelf wel de verbondenheid, maar willen deze niet aan hun kinderen meegeven voor wie Marokko slechts een vakantieland is.

Dina (39 jaar): “Bij mijn kinderen heb ik toch zoiets van die zijn hier geboren en getogen. Die hebben een heel ander gevoel bij Marokko. Marokko is voor hen gewoon een soort vakantieland waar ze één keer in de zoveel tijd heengaan en waar hun opa woont [...] Ik ga ze echt niet opzadelen met een Marokkaans paspoort. Wat moeten ze daarmee? Ik zie er meer nadelen aan kleven dan voordelen op dit moment.”

Naast emotionele motieven, wegen ook praktische motieven mee in de keuze een kind al dan niet in te schrijven bij het Marokkaanse consulaat. Het voorbeeld van Achmed (50) die zijn dochter op achttienjarige leeftijd inschrijft, is in dit opzicht illustratief. Omdat zijn dochter op achttienjarige leeftijd in Marokko gaat werken, heeft zij een Marokkaanse bankrekening nodig en daarvoor is een Marokkaanse identiteitskaart een vereiste. Dit is voor de vader een reden alsnog zijn dochter in te schrijven zodat zij de benodigde papieren kan aanvragen. Ook ter voorkoming van eventuele grensproblemen bij reizen naar Marokko of om een kind erfgenaam te maken²⁸, registreren respondenten hun kinderen bij het Marokkaanse consulaat.

In 2012 registreerde het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland 264.909 Marokkanen in Nederland.²⁹ Het CBS, dat haar cijfers op de GBA registratie baseert, legde in datzelfde jaar 355.088 personen van de Nederlandse bevolking met de Marokkaanse nationaliteit vast.³⁰ Voor de registratie van niet-Nederlandse nationaliteiten volgt het GBA de nationaliteitswetgeving van de desbetreffende landen. Dit betekent dat wanneer één van de ouders de Marokkaanse nationaliteit bezit, het GBA de Marokkaanse nationaliteit automatisch registreert ten name van het kind. Ook wanneer Marokkaanse Nederlanders besluiten hun kinderen niet te registreren bij het Marokkaanse consulaat, registreert het GBA hen automatisch met de Marokkaanse nationaliteit. Het verschil in cijfers tussen de Marokkaanse en Nederlandse nationaliteitsregistratie toont dat ongeveer 90.000 Marokkaanse Nederlanders niet staan ingeschreven bij het Marokkaanse consulaat.

Namenlijst

Een onderdeel van het inschrijven van een pasgeborenen op het Marokkaanse consulaat is het opgeven van de naam. Wanneer ouders hun kind inschrijven bij de

28 Zie voor meer informatie over het Marokkaans erfrecht S. Rutten ‘Erven naar Marokkaanse recht. Aspecten van Nederlands internationaal privaatrecht bij de toepasselijkheid van Marokkaanse erfrecht’ (1997).

29 http://www.marocainsdumonde.gov.ma/media/67900/mre%20en%20chiffre_fr_2.pdf.

30 Statline: ‘Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering’ en ‘Nederlanders; geslacht, leeftijd en dubbele nationaliteit’, zie voor cijfers hoofdstuk 1, ‘Spelers: Marokkaanse Nederlanders’.

Marokkaanse burgerlijke stand, moet men een naam opgeven met een ‘Marokkaans karakter’. De naam mag geen familienaam zijn, uit niet meer dan twee voornamen bestaan, geen naam van een stad, dorp of stam zijn en de naam mag niet de goede zeden of de publieke orde aantasten.³¹ De Marokkaanse burgerlijke stand hanteert een lijst met namen die de Marokkaanse overheid eerder goedkeurde. Wanneer de Marokkaanse burgerlijke stand een naam afwijst, kunnen Marokkanen hiertegen in beroep gaan.

Het bestaan van deze lijst en de afwijzing van Berberse namen op grond van het ontbreken van een Marokkaans karakter leidde tot kritische mediaberichten en Nederlandse Kamervragen. Voornamelijk doordat ook sommige Nederlandse gemeenten de lijst zouden toepassen. Onder anderen Ahmed Aboutaleb, burgemeester van Rotterdam, zei de Marokkaanse namenlijst te verbranden wanneer hij deze zou aantreffen in het stadhuis. Volgens *Human Rights Watch* (2010) stuurde het Marokkaanse ministerie van Binnenlandse Zaken in april 2010 een brief rond naar de Marokkaanse burgerlijke stand waarin zij benadrukt dat ook Berberse namen een Marokkaans karakter hebben. Uit een rapport van *Human Rights Watch* (2010) blijkt dat verschillende ouders hun kind een naam met een Berbers karakter hebben kunnen geven.³²

Het merendeel van de respondenten wenst van de namenlijst af te wijken omdat zij hun kind een naam met zowel een Marokkaans als een Nederlands of een Europees karakter willen geven. De namen die hiervoor in aanmerking komen en op de lijst staan, zijn beperkt en daardoor blijven sommige respondenten de namenlijst als een belemmering ervaren. Hakim had zijn zoon graag een Marokkaans-Nederlandse naam gegeven, maar deed dit niet door het bestaan van de namenlijst. Ter voorkoming van problemen bij onder andere het aanvragen van een paspoort, het openen van een bankrekening of het krijgen van een erfenis, is het mogelijk dat Marokkaanse Nederlanders zich noodgedwongen gebonden voelen aan de voorschriften van de Marokkaanse overheid en zich hier niet tegen verzetten. Andere respondenten zijn duidelijk over dit onderwerp: zij geven hun (toekomstige) kinderen een naam die zij zelf willen en vechten – waar nodig – de afwijzing hiervan aan. De nicht van Hanane wilde haar zoon zes jaar geleden inschrijven met een naam die niet op de lijst stond. In eerste instantie keurden Marokkaanse autoriteiten de naam

31 Het Marokkaanse ministerie van Binnenlandse Zaken <http://www.service-public.ma/> Op website, zie ‘Marocains du monde’: ‘choix de prénom’.

32 <http://www.hrw.org/news/2010/12/14/moroccowestern-sahara-more-freedom-name-their-children>.

af, maar nadat zij een aanvraag indiende, is de naam alsnog goedgekeurd.

4.1.2 Ontmoetingsplaats: paspoort en identiteitskaart

Respondenten geven aan dat een paspoort een “administratief ding” en “instrument” is. Zij zien het nut van het bezit van meerdere paspoorten niet in, omdat zij met het Nederlandse paspoort vrij kunnen reizen.

Soufian (25 jaar): “Ik lever mijn Marokkaanse paspoort zonder probleem in. Met het Nederlandse kun je overal naartoe met het Marokkaanse niet.”

Er is een verschil tussen het Marokkaanse paspoort en het identiteitsbewijs. Het identiteitsbewijs is een belangrijk document voor wanneer Marokkanen in Marokko een rekening willen openen of wanneer zij bij de burgerlijke stand familiezaken regelen. Het paspoort is voornamelijk een reisdocument. Meerdere respondenten reizen naar Marokko zonder hun Marokkaanse paspoort.

Dina (39 jaar): “Om de zoveel tijd moet je je paspoort en je kaart vernieuwen. Ik kreeg altijd aan de grens te horen dat mijn papieren niet in orde waren.”

Anass (28 jaar): “Je bent een Marokkaan, je spreekt het, waarom heb je geen ID kaart bij je?” Ja, heb ik geen zin in. Nou dan kunnen ze je misschien een half uurtje raar gaan aankijken. Uiteindelijk mag je het land wel binnen. Je kunt gezien worden als Nederlander, maar je wordt geacht ook je Marokkaanse pas bij je te hebben. En ja, om dat soepel te laten lopen, maak je zo’n pas vanaf je zestiende, achttiende. Dat kan via het consulaat.”

Anass nam tijdens zijn reis naar Marokko ook zijn identiteitskaart niet mee. Meerdere Marokkaanse Nederlanders nemen beide documenten niet mee of kiezen er voor alleen het persoonlijke nummer van hun identiteitskaart mee te nemen om bij de Marokkaanse douane af te geven.

Hoewel de symbolische waarde van het paspoort voor Marokkaanse Nederlanders ook een rol speelt, zijn de motieven om een Marokkaans paspoort en identiteitskaart te bezitten overwegend praktisch van aard: ter voorkoming van problemen of om bijvoorbeeld een huis in Marokko te kunnen kopen. In de afweging geen paspoort en identiteitskaart te hebben, spelen ook praktische aspecten een rol. Respondenten geven aan dat een bezoek aan het consulaat veel tijd kost – “ik moet er altijd een dag voor uittrekken” – en vaak irritatie oplevert. Deze gang van zaken op het consulaat is voor sommige respondenten een reden hun reis- en/of identiteitsdocument niet te verlengen.

De Marokkaanse overheid lijkt zich bewust van de klachten die Marokkaanse Nederlanders hebben over het consulaat. Tijdens een bijeenkomst in Amsterdam in 2011 geeft de Marokkaanse minister van Marokkanen in het Buitenland te kennen dat hij werkt aan een verbetering van de situatie op het Marokkaanse consulaat en hij benadrukt dat het ministerie de Marokkanen in het buitenland tegemoet wil komen. Als voorbeeld zegt hij dat Marokkaanse Nederlanders onder de achttien jaar hun Marokkaanse paspoort gratis kunnen ophalen. Nouredine (59) vindt dit slim van de Marokkaanse overheid en zegt dat het nu ineens veel drukker is op het consulaat. Door deze regeling schrijven mogelijk meer Marokkaanse Nederlanders zich op jonge leeftijd in. Deze inschrijvingen bieden Marokkaanse autoriteiten zicht op de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland en reguleren het in stand houden van een staat-burger relatie.

Dubbele nationaliteit

In tegenstelling tot een aantal decennia geleden, vormt het beleid van de Marokkaanse overheid om de band met Marokkaanse Nederlanders in stand houden niet langer een belemmering voor integratie in Nederland. Tijdens het regime van koning Hassan II sommeerden Marokkaanse autoriteiten Marokkanen in het buitenland niet de nationaliteit van het land van vestiging aan te nemen. Deze druk kwam niet alleen van de Marokkaanse overheid, maar ook van de achterblijvende familie en Marokkanen in Nederland. De vader van Hanane (24) wilde graag de Nederlandse nationaliteit. Hij kreeg volgens haar veel kritiek: “straks worden je vrouw en kinderen ook nog Nederlands”. Diegenen die de nationaliteit van het land van vestiging aannamen, werden bestempeld als ‘slechte Marokkanen’ of als ‘verloren zoon’ (Chattou & Belbah, 2002:28-30). Op vergelijkbare wijze ontmoedigde koning Hassan II deelname aan verkiezingen in het land van vestiging (Tinnemans, 1994:279). Tegenwoordig is integratie in het land van vestiging juist een van de beleidsdoelen van de Marokkaanse overheid.

De keuze voor een Marokkaans paspoort en identiteitsbewijs baseren respondenten niet alleen op praktische overweging. Om dit te illustreren past een vergelijking met de keuze die Marokkaans-Nederlandse professionele voetballers maken om voor het Marokkaanse of het Nederlandse nationale elftal te spelen. Ibrahim Afellay besloot voor het Nederlands elftal te spelen; Zacheria Labyad koos daarentegen voor het Marokkaanse elftal. Dat de voetballers uit twee nationale elftallen kunnen kiezen, komt doordat zij in het bezit zijn van zowel de Nederlandse als de Marokkaanse nationaliteit. Het hebben van twee nationaliteiten resulteert niet alleen

in praktische vraagstukken zoals de keuze uit twee nationale elftallen. In dit voorbeeld mondden de keuzes voor de verschillende nationale elftallen uit in emotionele reacties en een discussie over verbondenheid en loyaliteit ten aanzien van de twee landen.

In Nederland is sinds enkele jaren een politiek en publiek debat gaande over dubbele nationaliteit. In het debat lijken emotionele motieven, zowel bij Marokkaanse Nederlanders als Nederlandse politici centraal te staan (Kulk & De Hart, 2011). Dit debat beïnvloedt de keuze van Marokkaanse Nederlanders hun Marokkaanse nationaliteit daadwerkelijk om te zetten in een Marokkaans paspoort. De nadruk op Nederlandse nationale identiteit in combinatie met de negatieve aandacht voor Marokkaanse Nederlanders problematiseert voor respondenten hun Marokkaanse nationaliteit.

Op het problematiseren van de Marokkaanse nationaliteit reageren respondenten verschillend. Enerzijds geven respondenten aan dat zij niet met hun Marokkaanse nationaliteit geconfronteerd willen worden en dat zij bijvoorbeeld de automatische nationaliteitsregistratie van het GBA onwenselijk vinden. Amin zegt dat wanneer je als Marokkaan geregistreerd staat, dit in Nederland in je nadeel kan werken. Als voorbeeld vertelt hij dat hij met een vriend aangifte ging doen bij de politie. Op het politiebureau zei de politieagent tegen zijn vriend: “Ik zie dat u Marokkaan bent”. Dat je in Nederland bij een officiële instantie geconfronteerd wordt met het ‘Marokkaans zijn’, vindt Amin vervelend. In Nederland wil hij niet als ‘Marokkaan’ benaderd worden, omdat “ze een bepaald beeld daarvan krijgen, wat in je nadeel kan werken” en hij zich hierdoor een “tweederangs burger” voelt. Dit voorbeeld is illustratief voor meerdere Marokkaanse Nederlanders die af willen komen van het etiket ‘Marokkaan’.

Anderzijds geven respondenten aan dat door gevoelens van discriminatie en uitsluiting door hun Nederlandse omgeving de waarde van hun Marokkaanse paspoort belangrijk wordt en zij het daarom zijn gaan aanvragen. Tarik (26) had bijvoorbeeld nooit een Marokkaans paspoort. Door de discussie over dubbele nationaliteit heeft hij het paspoort inmiddels wel en kocht hij eveneens een stuk grond in Marokko. “De discussie verplicht je te oriënteren over waar je nog meer naartoe kan”, aldus Tarik. Ook zijn vrouw, een bekeerde Nederlandse moslima, “herkent haar eigen land niet meer sinds zij een lapje stof op haar hoofd heeft”.

Anass (28 jaar): “In de politieke discussie in Nederland wordt de afgelopen tien jaar veel over Marokkanen gesproken en niet altijd positief. Voor Marokkanen kan ik me heel goed voorstellen dat het land waarin zij geboren zijn [MK: Nederland], steeds minder hun plek wordt en dat terwijl Marokko juist potentie in de Marokkaan buiten Marokko ziet.”

Idriss (59 jaar): “Argumenten [in het politieke debat] zijn gebaseerd op assimilatie en xenofobie. Hierdoor wordt voor Marokkanen een Marokkaans paspoort belangrijk. Voorheen betekende een Marokkaans paspoort niks.”

In tegenstelling tot het voorbeeld van Amin zijn er ook Marokkaanse Nederlanders die aangeven zich door vergelijkbare ervaringen van stigmatisering sterker met Marokko verbonden te zijn gaan voelen. Het problematiseren van de dubbele nationaliteit versterkt het symbolische belang van de Marokkaanse nationaliteit (van der Welle, 2011).

4.1.3 Ontmoetingsplaats: huwelijk

Het Marokkaanse familierecht is op grond van het nationaliteitsbeginsel van het privaatrecht ook van toepassing op Marokkanen in het buitenland (Buskens, 1999:539). Dit betekent dat Marokkaanse Nederlanders gebruik kunnen maken van het Marokkaanse familierecht. Een belangrijk aspect van het Marokkaanse familierecht is het islamitische karakter. Hoewel het Franse protectorale bewind (1912-1956) het Marokkaanse rechtstelsel sterk heeft beïnvloed, bleef het Marokkaanse familierecht tijdens en na het protectoraat gebaseerd op de Malikitische rechtsgeleerdheid (Buskens, 1999:31-59). In de praktijk krijgen Marokkaanse Nederlanders voornamelijk rond het sluiten van een huwelijk, een scheiding en overlijden te maken met het Marokkaanse familierecht. Of en hoe respondenten rond deze levensgebeurtenissen gebruik maken van het Marokkaanse familierecht, beschrijf ik aan de hand van de mogelijke keuzes bij het sluiten van een huwelijk.

Artikel 4 van de Nederlandse wet conflictenrecht huwelijk bepaalt dat wanneer twee aanstaande echtgenoten, van wie tenminste één de Nederlandse nationaliteit bezit, een huwelijk willen voltrekken, zij voor de Nederlandse wet trouwen en een consulaire huwelijk niet erkend wordt (Jordens-Cotran, 2000:126-127). Artikel 14 van de hernieuwde Marokkaanse familiewet van 2004 bepaalt dat Marokkanen woonachtig in het buitenland onder bepaalde voorwaarden hun huwelijksvereenkomst kunnen voltrekken in het land van vestiging. Voor Marokkaanse Nederlanders betekent dit dat zij binnen drie maanden na het voltrekken van een Nederlands huwelijk, dit huwelijk kunnen laten erkennen bij het Marokkaanse consulaat (Zie

artikel 14 en 15 Mudawanna, vertaling Berger, 2004:14).

Een huwelijk gesloten in Marokko volgens Marokkaans familierecht, wordt in tegenstelling tot een consulaire huwelijk wel in Nederland erkend (Jordens-Cotran, 2007:256). Voor sommige Marokkaanse Nederlanders is het sluiten van een huwelijk in Marokko handiger, omdat zij de erkenning van hun ‘Nederlandse huwelijk’, niet volledig op het Marokkaanse consulaat kunnen regelen en alsnog voor papieren naar Marokko moeten. Dit is het geval bij Marokkaanse Nederlanders die in Marokko zijn geboren. Volgens informatie van het Marokkaanse consulaat in Rotterdam, kan het consulaat alleen een trouwboekje afgeven aan Marokkanen die in Nederland geboren zijn. Personen die in Marokko geboren zijn, kunnen enkel bij de Marokkaanse burgerlijke stand van hun geboorteplaats een trouwboekje aanvragen.³³

Bij respondenten bestaat onduidelijkheid over welke huwelijken zij kunnen en moeten sluiten. Voor alle respondenten is het vanzelfsprekend voor de Nederlandse wet te trouwen of hun huwelijk in Nederland te laten erkennen. Eén respondent meent – overigens ten onrechte – dat hij wettelijk verplicht is voor de Marokkaanse wet te trouwen. Ook zijn er respondenten die de wettelijke verplichting niet ervaren, maar uit sociale druk wel voor de Marokkaanse wet trouwen. De wens tot het voltrekken van een huwelijk volgens islamitisch recht vormt voor respondenten een belangrijke beweegreden voor het trouwen voor de Marokkaanse wet. Voor anderen vormt het islamitische karakter van de plechtigheid juist een reden niet voor de Marokkaanse en enkel voor de Nederlandse wet te trouwen.

Dina (39 jaar): “Ik ben Marokkaans en ik heb dat paspoort, maar ik vind dat hele religieuze aspect vervelend. Ik vind het echt gewoon een inbreuk op mijn leven, op mijn privacy. Je wordt in feite verplicht om mee te bewegen of niet. En wij [MK: Dina en haar echtgenoot] kiezen voor niet.”

Deze respondent ziet af van een huwelijk voor de Marokkaanse wet, omdat zij zich niet wil verbinden met de religieuze aspecten daarvan. Het gevolg hiervan is dat zij in Marokko als ongehuwd geregistreerd staat.

Voor andere respondenten is juist het islamitische aspect van een huwelijk volgens Marokkaans familierecht een argument voor het sluiten of erkennen van een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Hun familieleden waarderen het sluiten van een ‘islamitisch’ huwelijk en zij willen een islamitische trouwakte hebben. Wanneer men geen islamitische trouwakte bezit, kan dit praktische consequenties hebben,

waaronder het niet samen kunnen overnachten in dezelfde hotelkamer. Ayoub is de respondent die meent dat het verplicht is voor de Marokkaanse wet te trouwen.

Ayoub (35 jaar): “Als ik met haar naar Marokko zou gaan en daar niet geregistreerd staat dat ik met haar getrouwd ben, heb ik kans dat ik de cel in moet. [...] Ze kunnen op straat tegen je zeggen, mag ik je trouwakte zien? Als je het aan kan tonen is er niets aan de hand, maar anders zien ze het als overspel.”

Om praktische en juridische problemen in Marokko te voorkomen, trouwen verschillende respondenten ook voor de Marokkaanse wet.

Esma (31 jaar): “Het had eigenlijk onze voorkeur om hier [MK: Nederland] te trouwen met vrienden en ouders, maar we moesten heel veel papieren verzamelen en ook moesten we naar het ministerie in Rabat. Ik heb eigenlijk niet over de voor- en nadelen nagedacht [MK: om alleen voor de Nederlandse wet te trouwen]. We wilden wel voor beiden getrouwd zijn, omdat we ook in Marokko bezittingen hebben.”

Esma is in Marokko geboren en moest voor de erkenning van haar Nederlandse huwelijk officiële documenten in Marokko opvragen en ophalen. Uit praktische overwegingen zijn zij en haar man in Marokko getrouwd en hebben zij dit huwelijk in Nederland laten erkennen. Samuel is met zijn vrouw voor de Nederlandse en de Marokkaanse wet getrouwd.

Samuel (27 jaar): “Het trouwen voor de Marokkaanse wet had voor mij niet zo nodig gehoeven, omdat de positie van de vrouw niet goed is. In 2004 is dit hersteld, maar in praktijk is het moeilijk toe te passen [...] Feit is, dat we onze kinderen wel willen kunnen inschrijven, erfrecht, dan moet je wel in Marokko kunnen laten zien dat je getrouwd bent. Dus voor praktische zaken ook het Marokkaanse. Het trouwen voor de Marokkaanse wet heeft voor mij niks religieus. Ten onrechte wordt de Marokkaanse wet als echt beschouwd en de Nederlandse als nep.”

Samuel is geboren in Nederland en sloot uit praktische overwegingen ook een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Opvallend is dat hij zegt dat trouwen voor de Marokkaanse wet voor hem geen religieuze betekenis heeft. Meerdere respondenten die in Nederland geboren zijn, beschouwen het Marokkaanse familierecht niet als islamitisch. Dit blijkt ook uit het volgende voorbeeld van Tarik. Wanneer ik aan Tarik (26) vraag voor welke wet hij is getrouwd, antwoordt hij “voor de Nederlandse, islamitische en Marokkaanse wet”. Hij en zijn toekomstige echtgenote kregen eerder dan verwacht een huis toegewezen waar zij zouden gaan samenwonen. Voordat zij

daar gingen wonen, wilden zij trouwen. Zij gingen hiervoor naar de gemeente, maar kregen daar te horen dat de eerste mogelijkheid pas over vier maanden was. Toen gingen zij naar het Marokkaanse consulaat waar de medewerkers hen doorverwezen naar de Nederlandse burgerlijke stand. Vervolgens besloten zij eerst door een imam een islamitisch huwelijk te laten sluiten. Later sloten zij alsnog het huwelijk voor de Nederlandse wet. Zij lieten eveneens hun Nederlandse huwelijk erkennen volgens het Marokkaanse familierecht zodat zijn vrouw erfgenaam is.

Bij veel respondenten is er onduidelijkheid over de mogelijkheden en consequenties van het voltrekken van huwelijken volgens de verschillende wetgevingen. Voor het sluiten van het huwelijk laten respondenten zich ondanks allerlei ideologische, sociale en religieuze wensen, voornamelijk leiden door praktische overwegingen. Geen van de respondenten zei hierbij rekening te houden met mogelijke juridische problemen als gevolg van conflicterende rechtssystemen. Tijdens bijeenkomsten van de Werkgroep Mudawwanah³⁴ wordt duidelijk dat Marokkaanse Nederlanders voornamelijk bij echtscheidingen problemen ondervinden van de tegenstrijdige rechtssystemen. Ook na de hervormingen van de Marokkaanse familiewetgeving in 2004, blijven er in praktijk problemen bestaan (S. Bouddount, 2006: 362-365).

4.1.4 Ontmoetingsplaats: stemrecht

Een andere manier waarop Marokkaanse Nederlanders hun Marokkaanse nationaliteit effectueren is door deze in te zetten om bepaalde rechten in Marokko, waaronder stemrecht, te verwerven. Zij eisen, wanneer zij de Marokkaanse nationaliteit bezitten, volwaardige burgerschapsrechten in Marokko.

34 De in Nederland landelijk actieve werkgroep Mudawwanah heeft als hoofddoel de verbetering van de rechtspositie van Marokkaanse vrouwen, het bevorderen van zelfstandigheid en emancipatie o.a. door adequate hulpverlening, signalering van knelpunten, voorlichting en preventie. Een van haar activiteiten is het organiseren van voorlichtingsbijeenkomsten voor Marokkaanse vrouwen en hulpverleners over de wijzigingen in de Mudawwanah en de rechtspositie van vrouwen. Daarnaast heeft de werkgroep voorlichtingsmateriaal ontwikkeld, meldpunten voor hulpverlening en verwijzing in kaart gebracht en informatie voor websites ontwikkeld. De werkgroep is nauw betrokken bij actuele ontwikkelingen en discussies, zoals momenteel de problematiek van vrouwen die gedwongen achtergelaten worden in Marokko, en heeft een adviserende rol naar beleidsmakers en politici toe. (www.steunremigranten.nl)

Anass (28 jaar): “Ik voel me ook verbonden met beide landen [...] die twee nationaliteiten dragen is voor mij nooit een probleem geweest. Maar aan de andere kant vind ik dat wanneer ik Marokkaan ben, dat daar beleid op toegepast mag worden. En dat het aantrekkelijk gemaakt mag worden. Tenslotte hebben we ook veel over voor Marokko.”

Anass beschouwt de Marokkaanse nationaliteit als een instrument om privileges, waaronder gunstige investeringsvoorwaarden en een betere behandeling op het Marokkaanse consulaat te krijgen. Enkele respondenten trachten via een beroep op hun Marokkaanse nationaliteit invloed uit te oefenen op de Marokkaanse politiek in de vorm van het krijgen van stemrecht. Met een deel van de respondenten spreek ik over het stemrecht in Marokko. Dit is een onderwerp waar niet alle Marokkaanse Nederlanders zich mee bezig houden en waar bovendien veel onduidelijkheid over is.

Anass (28 jaar): “Volgens mij kan ik wel stemmen met mijn Marokkaanse nationaliteit. En er wordt ook heel veel gestimuleerd en gepromoot via de Marokkaanse kanalen en het consulaat. [MK: om te stemmen?] Volgens mij wel, alleen dat weet jij misschien beter dan ik. Volgens mij wordt dat gestimuleerd om ook vanuit het buitenland te stemmen.”

Anass zegt in dit deel van het interview dat Marokkaanse autoriteiten veelvuldig actie ondernemen om Marokkanen in het buitenland te laten stemmen. Wanneer ik Anass om verduidelijking vraag, relativeert hij zijn opmerking. Omdat hij zich afvraagt of ik ‘het beter weet’ en zijn opmerking nu introduceert met ‘volgens mij’, blijkt dat hij het beeld dat hij heeft over Marokkaanse autoriteiten niet baseert op eigen ervaringen. Meerdere respondenten gebruiken rond dit onderwerp dergelijke bewoordingen. De beeldvorming over het handelen van de Marokkaanse overheid komen voort uit eigen ervaringen, maar dus ook uit aannames.

Het merendeel van de respondenten heeft een kritische houding ten aanzien van de verkiezingen in Marokko en zegt hieraan niet deel te willen nemen. Zij hebben hier meerdere motieven voor. De meest voorkomende is het gebrek aan vertrouwen in het Marokkaanse politieke systeem. Respondenten zetten vraagtekens bij de mate van democratie. Deze respondenten gebruiken de termen “ontransparant” en “poppenkast” wanneer zij spreken over de Marokkaanse politiek.

Khalid (36 jaar): “Stemrecht in Marokko? Nee dat is niks voor mij. Principieel, ik ben hier in Nederland. Ik probeer dit land mede in te richten. Ik weet wat zich hier afspeelt, in Marokko niet.”

Meerdere respondenten zien de Marokkaanse verkiezingen als een spel. De macht blijft uiteindelijk toch bij de Marokkaanse koning. Hanane (24): “Men wil echt niet stemmen. Het is geen dictatuur, maar ook nog lang geen democratie”. Hoewel Marokko de kenmerken heeft van een democratie – zoals verscheidene politieke partijen en verkiezingen – garandeert dit geen democratisch bestuur (Tozy, 2008:34). Ondanks de verkiezingen, benoemt de Marokkaanse koning de belangrijkste ministers (Sater, 2010:76-78). De ‘democratische’ ontwikkelingen versterken eerder de macht van het bestaande regime dan deze te begrenzen (Bergh, 2009:347).

Respondenten hebben niet het idee dat zij met hun stem daadwerkelijk kunnen bijdragen aan veranderingen in Marokko. Meerdere respondenten menen dat de Marokkaanse verkiezingen betrekking hebben op het leven van Marokkanen in Marokko en dat zij, als Marokkanen in het buitenland, daar geen rol voor zichzelf zien weggelegd. Samuel zou, omdat hij stemrecht heilig vindt, wel gaan stemmen.

Samuel (27 jaar): “Om de democratie te steunen zou ik stemmen. Ten tweede, wij ontkomen niet aan Marokko; je bezit nou eenmaal de Marokkaanse nationaliteit en je hebt er familie wonen. Mijn stem zou eerder dogmatisch dan opportunistisch zijn.”

Hoewel een aantal respondenten en Marokkaans-Nederlandse organisaties zich inzetten voor de mensenrechten en democratisering in Marokko, overheerst bij respondenten een weinig betrokken houding ten aanzien van de politiek in Marokko.

Samenvatting

De respondenten in dit onderzoek zijn zich bewust van hun Marokkaanse nationaliteit. Zij zijn ervan op de hoogte dat zij geen afstand kunnen doen van deze nationaliteit. Marokkanen in het buitenland kunnen hierdoor gebruik maken van het Marokkaanse familierecht. Hoewel Marokkaanse Nederlanders zelf kunnen bepalen of zij bijvoorbeeld voor de Marokkaanse wet trouwen, ervaren velen een verplichting dit wel te doen. Deels komt dit door gewoonte en sociale druk. Anderzijds zijn zij hiertoe indirect ‘verplicht’, wanneer zij aanspraak op belangen, waaronder erfrecht, in Marokko willen maken. Het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit vormt een manier voor Marokkaanse Nederlanders om toegang te verkrijgen tot persoonlijke belangen en wensen in Marokko.

Afhankelijk van hun levensfase krijgen Marokkaanse Nederlanders wel of niet met Marokkaanse autoriteiten te maken. Opvallend bij deze ontmoetingen is dat Marokkaanse Nederlanders het tijdstip over het algemeen zelf bepalen. Niet alle ouders schrijven hun kind meteen bij de geboorte in en ik hoorde herhaaldelijk van

Marokkaanse Nederlanders dat hun paspoort en identiteitskaart waren verlopen. Echter, wanneer zij besluiten de Marokkaanse overheid te ontmoeten in de vorm van een afspraak op het Marokkaanse consulaat, zijn zij afhankelijk van Marokkaanse autoriteiten. Respondenten voelen zich overgeleverd aan de handelswijze van Marokkaanse autoriteiten. Zij hebben geen zicht op de duur en het verloop van hun verzoek en zij ervaren dat het hebben van de juiste contacten het proces, bijvoorbeeld een paspoortaanvraag, kan versoepelen. Sommige respondenten ervaren dat de ontmoetingen met Marokkaanse consulaire diensten overzichtelijker verlopen dan een aantal jaren geleden. Op de websites van de consulaten is nu bijvoorbeeld informatie te vinden, zijn benodigde formulieren te downloaden en kunnen zij afspraken maken.

Hoewel alle Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit behouden en deze aan hun kinderen doorgeven, heeft de Marokkaanse overheid geen zicht op alle Marokkanen in Nederland. Zij kunnen Marokkaanse Nederlanders namelijk niet dwingen zich in te schrijven op het Marokkaanse consulaat of te trouwen voor de Marokkaanse wet. De Marokkaanse overheid is voor het bijhouden van gegevens over Marokkanen in het buitenland afhankelijk van de bereidwilligheid van Marokkaanse Nederlanders.

4.2 Ontmoetingsplaats: Marokkaanse nationale identiteit

De Marokkaanse overheid investeert in de constructie en het behoud van de Marokkaanse identiteit voor Marokkanen in het buitenland. Deze nationale identiteit is een gecreëerde eenheid, wordt ook wel *imagined community* genoemd, waarbij de individuen elkaar niet allemaal persoonlijk kennen en desalniettemin met elkaar verbonden zijn (Anderson, 1983). De identiteitskenmerken van de etnisch dominante groep zijn veelal onderdeel van de officiële symboliek en wetgeving (Eriksen, 2002:98). Zoals beschreven in hoofdstuk 1, kenmerkt de Marokkaanse nationale identiteit zich voornamelijk door Arabische en islamitische identiteiten. In het hedendaagse nationale identiteitsdiscours erkent de Marokkaanse overheid echter etnische, linguïstieke en religieuze pluraliteit binnen de nationale gemeenschap (Kosansky & Boum, 2012:430). Koning Mohamed VI opende onder andere het Koninklijke Berberinstituut (IRCAM) met als doel het behouden en zichtbaar maken van de Berberculturen. Het instituut heeft daarnaast de ambitie haar status te versterken in een nationale educatieve, sociaal-culturele en mediacontext (El Aissati ea, 2011:213).

Het ministerie van Marokkanen in het Buitenland en Stichting Hassan II hebben meerdere projecten om Marokkanen in het buitenland in aanraking te brengen met aspecten van de Marokkaanse nationale identiteit. Voorbeelden hiervan zijn Arabische taallessen voor kinderen, culturele centra en culturele reizen naar Marokko.

De constructie van 'Marokkanen in het buitenland' als burgers van Marokko, roept weerstand bij respondenten op. Het beleid van de Marokkaanse overheid om het 'Marokkaans zijn' van Marokkanen in het buitenland te stimuleren, strookt niet met de beleving van Marokkaanse Nederlanders. Illustratief hiervoor is de volgende opmerking van Abdel. Hij wijst naar zijn voorhoofd wanneer hij zegt dat de Marokkaanse overheid de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders als Marokkanen beschouwt. "Voor mijn dochters is Marokko zand en lekker eten. Van de koning et cetera weten zij niks. Het is een misdaad om hen te Marokkaniseren."

De culturele projecten van de Marokkaanse overheid sluiten veelal niet aan op de wensen en behoeften van Marokkaanse Nederlanders. Driss zegt dat de kloof groot is tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse autoriteiten in Nederland. Hij wijt dit voornamelijk aan de houding van Marokkaanse autoriteiten. Driss benoemt de afstand tussen de Marokkaanse autoriteiten en Marokkaanse Nederlanders als volgt:

Driss (41 jaar): "Ze [MK: Marokkaanse autoriteiten] zien de Marokkaan nog steeds als diegene die nog naar Marokko zal terugkeren. Onze onderdanen denkt Marokko nog steeds. [...] Dit is alleen een idee van Marokko. Ze denken nog steeds dat we meer Marokkaans dan Nederlands zijn. Dat heeft niks te maken met de werkelijkheid."

Eén van de projecten van de Marokkaanse overheid is op het moment van schrijven de oprichting van een cultureel centrum in Amsterdam. Respondenten staan kritisch tegenover dit project van de Marokkaanse overheid. Kamal (49) vertelt dat minister Ameer voor Marokkanen in het Buitenland voor de oprichting van het cultureel centrum met meerdere Marokkaanse Nederlandse partijen onderhandelt. Hij heeft hier geen goed gevoel over en denkt dat het centrum een wespennest van de Marokkaanse inlichtingendienst wordt. Ook Noureddine (59) is op de hoogte van de ontwikkelingen van het culturele centrum in Amsterdam. Hij geeft aan alleen onder bepaalde omstandigheden mee te willen werken aan het project. Hij heeft er weinig vertrouwen in. "Ook in Spanje en Canada zijn de culturele centra tot nu toe niet geslaagd. Er is alleen een lege ruimte." Achmed (50) wil best samenwerken met Marokkaanse autoriteiten voor de oprichting van het centrum, maar wil niet zijn

“vingers branden aan geheimzinnige spelletjes”. Net als in het voorgaande hoofdstuk, is de Marokkaanse overheid ook voor de uitvoering van culturele projecten afhankelijk van de medewerking van Marokkaanse Nederlanders.

4.2.1 Marokkaans nationalisme?

In de percepties van respondenten ten aanzien van de Marokkaanse nationale identiteit zijn twee patronen te herkennen. Het eerste patroon is dat respondenten een duidelijke Marokkaanse nationale identiteit missen.

Achmed (50 jaar): “We hebben niet een opvoeding op school of op straat gehad dat je echt stoer moet zijn of gek op de vlag van jouw land. We zijn net Nederlanders wat dat betreft.”

“Nu”, zegt Yassin (35 jaar), “hebben Berbers in Marokko eigen rechten. Ze hebben eigen televisie en de koning heeft ook een instituut opgericht om die Berberse identiteit en taal te ontwikkelen. Vroeger was dit anders. De regering deed helemaal niks. Stimuleerde je taal en identiteit niet. Dat heeft effect gehad op de meeste Marokkanen die hier [in Nederland] woonden. Ze voelden zich volgens mij geen Marokkanen. Meer Europeaan dan Marokkaan.”

Younes (36 jaar): “Het trots zijn op Marokko is wat ik mis. Dat heeft Marokko laten verwateren. Wij missen dat. Dat zou je identiteit geven.”

Bovenstaande citaten laten zien dat deze respondenten geen sterke nationaliteitsconstructie vanuit de Marokkaanse overheid ervaren. Opvallend is dat Yassin de Marokkaanse nationaliteit pas herkent nu er in Marokko aandacht en ruimte is voor Berberidentiteiten. Dit punt is van belang voor het tweede patroon ten aanzien van de Marokkaanse nationale identiteit.

Dit tweede patroon is dat meerdere respondenten spreken over (het ontbreken van) Berberse elementen in de nationale Marokkaanse identiteit. Sommige respondenten voelen zich overheerst door de Arabische elementen van de Marokkaanse identiteit. Eén van deze respondenten is Said. Zijn wens ten aanzien van het handelen van de Marokkaanse overheid is de volgende:

Said (37 jaar): “Ze [MK: de Marokkaanse overheid] moet ophouden met systematisch arabiseren. Wil je de gemeenschap tegemoet komen? Dan doe dat adequaat met bijvoorbeeld informatie in het Berbers. Bijvoorbeeld de luchtvaartmaatschappij, ze hebben allerlei talen behalve Berbers, terwijl zij [MK: Berbers] de grootste inkomstenbron vormen. [...] Op het consulaat in Utrecht, met de dichtstbevolkte Berberse bevolkingsgroep, zijn alle ambtenaren Arabischtaalg.”

Andere respondenten ervaren echter dat in vergelijking met de eerste decennia na het Franse protectoraat er nu meer ruimte is voor Berberidentiteiten binnen de Marokkaanse nationale identiteit.

Deze twee patronen lijken tegenstrijdig. Aan de ene kant ervaren respondenten een gebrek aan Marokkaanse nationaliteit en aan de andere kant ervaren zij invloeden van Marokkaans nationalisme wanneer zij spreken over een overheersing van Arabische elementen in de Marokkaanse nationale identiteit. Deze tegenstrijdigheid komt deels voort uit de verschillende ervaringen en achtergronden die respondenten hebben. Daarbij is de constructie van een nationale identiteit een lastig te identificeren onderwerp. Respondenten ervaren mogelijk geen directe constructie van de Marokkaanse nationale identiteit, terwijl zij de veranderingen van deze nationaliteitsconstructie (onbewust) wel meekrijgen. Om inzicht te krijgen in de manier waarop de Marokkaanse overheid Marokkaanse Nederlanders met een Marokkaanse identiteit bereikt, zal ik in het navolgende drie aspecten belichten die van belang zijn in de constructie van de nationale identiteit: onderscheid Berbers en Arabieren, Marokkaanse talen en het Koninklijke Berberinstituut.

4.2.2 ‘Arabieren’ en ‘Berbers’

Wat betreft de Marokkaanse identiteit blijkt het onderscheid tussen Berbers en Arabieren voor respondenten van belang. Hoewel ik de respondenten geen vragen stelde met daarin de begrippen ‘Berber’ en ‘Arabier’, kwamen deze begrippen regelmatig terug in de interviews. Omdat dit onderscheid onderdeel is van de (veranderde) Marokkaanse nationale identiteit beschrijf ik op welke manier respondenten de begrippen op uiteenlopende manieren gebruiken.

De uiteenlopende manieren waarop respondenten gebruik maken van de identiteitsconcepten licht ik toe met een citaat van Tarik. Hij wil duidelijk maken dat de begrippen ‘Arabieren’ en ‘Berbers’ sociale constructies zijn.

Tarik (26 jaar): “Het zijn verhaaltjes over Arabieren en Berbers in Marokko, terwijl dat [MK: onderscheid] helemaal niet bestaat. Het is geprogrammeerd dat Berbers de slechten zijn, maar dan blijkt dat 99 procent van Berberse afkomst is. Ik ben eerder trots dat ik Marokkaan en Berbers ben dan Arabisch.”

Volgens Tarik zijn begrippen ‘Arabieren’ en ‘Berbers’ constructies. Het zijn volgens hem “verhaaltjes” die niet overeenkomen met de werkelijke afkomst van Marokkanen. Zijn opmerking sluit aan bij eerder onderzoek waaruit blijkt dat er ‘Berber’

tribale samenlevingen zijn die alleen Arabisch spreken en 'Arabische' tribale samenlevingen die Berber spreken (Waterbury, 1970:11). De laatste zin uit het citaat van Tarik is interessant. Hierin zegt Tarik dat hij trots is Marokkaan en Berber te zijn in plaats van Arabier. In eerste instantie wil hij laten zien hoe de concepten slechts "verhaaltjes" zijn, terwijl hij vervolgens dezelfde begrippen gebruikt om zichzelf te positioneren. Dit voorbeeld maakt inzichtelijk dat ondanks het bewustzijn over een gecreëerd onderscheid, Marokkaanse Nederlanders dit onderscheid wel degelijk gebruiken om zich te positioneren.

Hasna (42 jaar): "Ik ben Arabisch, de meeste mensen hier zijn Berbers. Toetaal anders, totaal andere klasse. Veel analfabeten. De moeder van mijn ex-man was ook analfabeet, niet te geloven, zo anders!' Ik vraag Hasna of haar ex-schoonmoeder een Berber achtergrond had. 'Nee, zij niet, het is ook niet altijd zo, maar toch, het is een bepaalde klasse, manieren et cetera."

De manier waarop respondenten de concepten gebruiken, geeft inzicht in hoe zij zichzelf zien ten opzichte van anderen. Hasna gebruikt de term Berber niet om naar een etnische achtergrond te verwijzen, maar naar een bepaald opleidingsniveau en manier van doen.

Al in het begin van mijn gesprek met Hakim vertelt hij dat er een groot verschil is tussen de Marokkanen uit de stad en Marokkanen uit de bergen. Hij komt zelf uit Meknes, een stad in de buurt van Fès. Volgens hem hebben de Riffijnen, afkomstig uit het Rifgebergte, problemen met autoriteit en komen daar problemen in Nederland uit voort. Hakim gebruikt het onderscheid tussen Arabieren en Berbers om sociale en economische problemen te duiden. Hij zegt zelf uit de stad te komen en distantieert zich daarmee van de 'probleem-Marokkaan'. Esma daarentegen wil zichzelf juist buiten deze categorieën plaatsen.

Esma (31 jaar): "Ik ben van Berberse achtergrond trouwens. Maar ik ben Arabisch opgevoed en ik beheers de [MK: Berberse] taal niet. Ik voel me gewoon Marokkaan. Voor mij bestaat dat onderscheid niet, omdat ik me sowieso een wereldburger voel. Ik voel me geen Marokkaan, geen Nederlander. Ik voel me eigenlijk iemand die twee benen heeft, hier en daar. En ook niet eigenlijk want ik voel me ook thuis in Frankrijk, Spanje en Dubai."

Om het onderscheid tussen Berbers en Arabieren te overstijgen zegt Esma zich Marokkaan te voelen. Vervolgens wil zij ook de nationale identiteit overstijgen. Zij noemt zichzelf een wereldburger en legt dit uit door haar thuisgevoel in verscheidene landen te benoemen.

4.2.3 Marokkaanse talen

Uit het culturele beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland blijkt taal een belangrijk aspect van het behoud van de Marokkaanse cultuur. Er worden meerdere talen in Marokko en door Marokkaanse Nederlanders gesproken. Het standaard Arabisch is de officiële taal van Marokko. In Marokko zijn Berberse talen achtergesteld bij Arabisch, zowel het standaard Arabisch als het gesproken *Darija*, en bij het Frans (Cornwell & Atia, 2012:255).

Verschillende respondenten uiten kritiek op het gebrek aan gebruik van Berberse talen door de Marokkaanse overheid. De taallessen van de Marokkaanse overheid richten zich op de Arabische taal. Uit de opmerkingen van respondenten blijkt, dat zij niet langer achtergesteld willen zijn. Driss beschrijft zijn ervaringen met Berberse talen in Marokko. Hij vertelt dat toen hij ongeveer negen jaar was boeken in Berberse talen verboden waren.

Wanneer ik bij een van mijn respondenten thuis ben, staat de televisie aan op de Marokkaanse zender 2M. Anissa schakelt over naar een zender in het Berbers. Zij vertelt eveneens dat Berberse talen voorheen verboden waren. Anissa is zich bewust van de jarenlange achterstelling van Berberse talen en vertelt dat zij het leuk vindt dat er nu een televisiekanaal is waar men Berbers spreekt.

Ook wanneer ik niet voor een interview bij Anissa ben, blijkt het onderscheid tussen Berbers en Arabisch voor Anissa van belang. Wanneer ik bij haar thuis ben en zij tegen haar zoon spreekt, kijkt haar zoon mij aan en zegt: “dat [de taal waarin zijn moeder spreekt] is Marokkaans”. Anissa corrigeert hem met felle toon: “Dat is geen Marokkaans, maar Berbers.”

De meningen van respondenten ten aanzien van het Berberse televisiekanaal wisselen. Hoewel Anissa blij is met het kanaal, benadrukt Brahim dat de Berberse televisieprogramma's niet zelfstandig zijn en de Marokkaanse overheid hierover de controle heeft.

Brahim (51 jaar): “Het is Marokkaanse televisie, dus je moet niet teveel verwachten. Dat is net als bij de Marokkaanse staatstelevisie; je kunt niet zo vrij zijn als hier.”

Brahim maakt met deze opmerking duidelijk dat hoewel er meer openheid ontstaat, de Marokkaanse overheid volgens hem dit soort projecten beheerst. Anissa verwoordt het als volgt: “Op televisie is het allemaal show. Aan de oppervlakte lijkt Marokko rustig en in verbetering, maar ondertussen verandert er niks. Het is hetzelfde mes, alleen een andere hand”.

4.2.4 Het Koninklijke Berberinstituut

De beeldvorming van respondenten over het Berberinstituut is illustratief voor de percepties van respondenten ten aanzien van de constructie van een Marokkaanse nationale identiteit door de Marokkaanse overheid.

Brahim (51 jaar): “Aan de ene kant wordt de oprichting van het IRCAM gezien als een resultaat van de lange strijd van de Berberse beweging. Dat kan, maar het kan ook zo zijn dat de Marokkaanse koning dit soort interpretatie wil. De koning wil gewoon een derde macht in het land. [Een macht] tegen die extreme moslims en de andere extreme pan-arabisten.”

Hafid (65 jaar): “In Marokko wordt de vijand nog steeds geïncorporeerd. De gegroeide vrijheid in Marokko is nog steeds gebonden aan regels.”

Said vindt het Koninklijke Berberinstituut een schijnvertoning. Het is volgens hem kunstmatig in het leven geroepen, door pressie vanuit de Marokkanen in het buitenland. Een medewerker van het Koninklijke Berberinstituut zegt desgevraagd dat het instituut zich in eerste instantie richt op de Berbers in Marokko en dat zij mogelijk in een later stadium activiteiten voor Marokkanen in het buitenland ontwikkelt.

De drie bovengenoemde respondenten, Brahim, Hafid en Said, hebben een kritische houding ten aanzien van de liberaliseringsprocessen voor Berbers in Marokko. Zij zien in deze ontwikkelingen, waaronder de opening van het Koninklijke Berberinstituut, de controle van de Marokkaanse overheid. Deze houding is typerend voor Marokkaanse migranten, omdat zij opgroeiden in Marokko en ervaringen hebben met de Marokkaanse politiek. Zij herkennen in overheidsinitiatieven de politieke strategie van de Marokkaanse overheid waarbij het institutionaliseren van oppositiepartijen een belangrijke onderdeel vormt (Cornwell & Atia, 2012:266-267; van Amersfoort & van Heelsum, 2007:238). De Marokkaanse overheid heeft een lange traditie van het controleren en coöpteren van organisaties van Marokkanen in Europa (Brand, 2006; de Haas, 2007a; Dumont, 2008; Østergaard-Nielsen, 2012). Het creëren van inspraakruimte voor Marokkanen in het buitenland door de oprichting van de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland kan een onderdeel zijn van de repressieve machtsstructuren van Marokko. Meerdere respondenten beschouwen de culturele activiteiten van de Marokkaanse overheid als een politieke handeling. Kenmerkend voor de eerste generatie Marokkaanse Nederlanders is de noodzaak die zij ervaren om tweede generatie Marokkaanse Nederlanders voor deze zogenaamde ‘schijn-ontwikkelingen’ te waarschuwen.

4.2.5 Ontmoetingen Marokkaanse nationale identiteit: een eigen zoektocht

Amin voelde zich tijdens zijn schoolperiode in Nederland buitengesloten door vragen van medeleerlingen over wie hij is en waar hij vandaan komt.

Amin (30 jaar): “Ik ben in Nederland opgegroeid. Ik heb Telekids gekeken, carnaval gevierd en ik heb Nederlandse vrienden en toch bestaat een aanzienlijk deel van mijn identiteit momenteel uit het Marokkaanse, het Berberse deel zeg maar. Dat komt volgens mij omdat er heel weinig houvast is. Ik weet niet hoe ik het duidelijk moet maken, maar er is toch minder binding met Nederland dan ik had gedacht eigenlijk.”

Amin benadrukt tijdens het interview niet zijn Marokkaanse, maar zijn Berberidentiteit. Zijn motivatie voor zijn zoektocht kwam voort uit een gebrek aan houvast of binding met Nederland. Hoewel hij actief deelneemt aan de Nederlandse politiek en samenleving, ontbreekt het gevoel volwaardig Nederlander te zijn. De Marokkaanse overheid heeft geen invloed op zijn zoektocht. Amin gebruikt hiervoor onder andere Nederlandse universiteiten en maakt geen gebruik van informatievoorziening van de Marokkaanse overheid als het Koninklijke Berberinstituut.

Respondenten gaan eerder zelf op zoek naar informatie over Berberse talen en culturen dan dat zij gebruik maken van een voorziening als het Koninklijke Berberinstituut. De kennis die respondenten vergaren, maken zij zelf voor een groter publiek toegankelijk door bijvoorbeeld het organiseren van culturele activiteiten, het maken van televisieprogramma's en het openen van een informatieve website (Karrouche, 2013). Opvallend hierbij is dat respondenten op dit terrein niet samenwerken met de Marokkaanse overheid.

Nabil (27 jaar): “Helaas, de Marokkaanse overheid is niet in staat de behoeften goed te kunnen inschatten. Het lukt ze niet de binding te versterken. Aanbod Marokkaanse overheid is achterhaald. De gemeenschap voorziet zichzelf.”

Eén van de grootste bezwaren ten aanzien van ‘culturele ontmoetingen’ met de Marokkaanse overheid is de ontransparante uitvoering. Voor de uitvoering van projecten is de Marokkaanse overheid aangewezen op contacten met Marokkaanse Nederlanders. Respondenten hebben ervaringen waarbij Marokkaanse autoriteiten hen in Nederland persoonlijk benaderden en vroegen om mee te denken en mee te werken aan het verbeteren van de relatie tussen Marokkaanse consulaire diensten en Marokkaanse Nederlanders. Een ander voorbeeld is de organisatie van culturele

reizen voor Marokkaanse Nederlanders in Marokko. Achmed (50) vertelt dat Stichting Hassan II hem benaderde om mensen te werven voor deelname aan een reis naar Marokko. Volgens Achmed kan de Stichting Marokkaanse Nederlanders slecht bereiken en zijn zij afhankelijk van het netwerk van Marokkaanse Nederlanders. In dit geval doet Stichting Hassan II een beroep op het netwerk van Achmed, die voor enkele Marokkaans-Nederlandse organisaties werkzaam is.

Respondenten, voornamelijk zij die migreerden, laten zich kritisch uit over de persoonlijke contacten tussen Marokkaanse autoriteiten en Marokkaanse Nederlanders. Driss is van mening dat de Marokkaanse overheid zich niet op individuen zou moeten richten.

Driss (41 jaar): “Als ze [de Marokkaanse overheid] iets willen, doe dan praktisch werk en niet te dichtbij persoon zelf komen. Ook gevaarlijk. Voor je het weet hoor je bij het apparaat. Als je iets met de staat doet, ben je niet meteen van de geheime politie. Maar je moet wel beseffen, hoe democratisch Marokko ook is, het is nog niet 100 procent vrijheid.”

Eén van de gevolgen van de persoonlijke benadering is volgens Driss dat Marokkaanse Nederlanders dan “bij het apparaat horen”. Deze perceptie komt vaak terug in interviews. Vergelijkbare opmerkingen worden gemaakt, waaronder, “hij of zij is van het systeem” of “hij of zij is van Rabat”. Respondenten waarschuwen ook mij hiervoor. Niet alleen voor Marokkaanse Nederlanders die “bij het apparaat horen”, maar ook voor diegenen die tégen het Marokkaanse regime zijn.

Samenvatting

In welke mate Marokkaanse Nederlanders te maken krijgen met de nationale identiteitsconstructie van de Marokkaanse overheid, is lastig te onderzoeken. Wat voornamelijk opvalt, is het belang dat respondenten hechten aan het onderscheid tussen Berbers en Arabieren. Daarbij zijn veel respondenten zich bewust van de ontwikkelingen in Marokko ten aanzien van de Berbercultuur en de veranderingen in de Marokkaanse nationale identiteit. Zij ervaren deze ontwikkelingen onder andere door de oprichting van het Koninklijke Berberinstituut en het gebruik van Berberse talen op Marokkaanse televisiekanalen. Het merendeel van de respondenten presenteert zich niet als ‘Marokkaan’ en distantieert zich veelal van Marokkaanse overheidsinitiatieven gericht op de Marokkaanse identiteit.

4.3 Marokkaanse nationaliteits- en identiteitsontmoetingen: conclusies

In dit hoofdstuk onderzocht ik twee vragen: (1) wat ervaren Marokkaanse Nederlanders van de Marokkaanse nationaliteit en (2) in welke mate hebben Marokkaanse Nederlanders te maken met de Marokkaanse nationale identiteit?

Doordat het merendeel van de Marokkaanse Nederlanders de Nederlandse nationaliteit heeft aangevraagd dan wel bij geboorte heeft verkregen en men de Marokkaanse nationaliteit niet kan afstaan, groeit het aantal Marokkaanse Nederlanders met een dubbele nationaliteit. Marokkaanse Nederlanders zijn zich bewust van hun Marokkaanse nationaliteit. Zij effectueren hun Marokkaanse nationaliteit in verschillende gradaties. Zowel emotionele als praktische motieven spelen hierbij een rol.

Het voltrekken van of het laten erkennen van een huwelijk voor de Nederlandse wet is voor mijn respondenten vanzelfsprekend. Uit praktische, sociale en religieuze overwegingen sluiten Marokkaanse Nederlanders ook een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Dit doen zij door in Marokko te trouwen of een Nederlands huwelijk daar te laten erkennen. Praktische overwegingen omvatten onder andere de mogelijkheid om kinderen te kunnen registreren en de partner erfgenaam te maken. Met sociale overwegingen verwijs ik naar de sociale druk of wenselijkheid die respondenten vanuit hun omgeving ervaren om voor de Marokkaanse wet te trouwen. Meerdere respondenten beschouwen een huwelijk volgens Marokkaans familierecht, dat gebaseerd is op Malikitische rechtsgeleerdheid, als een islamitisch huwelijk. Geen van de respondenten houdt bij het sluiten van een huwelijk voor zowel de Nederlandse als de Marokkaanse wet rekening met de praktische problemen tijdens een mogelijke echtscheiding, terwijl uit bijeenkomsten en ander onderzoek blijkt dat Marokkaanse Nederlanders op dit vlak wel problemen ondervinden (Buskens, 1999; Jordens-Cotran, 2000; Sportel, 2011).

Ten opzichte van het onderzoek van Dessing van ruim tien jaar geleden zijn er twee belangrijke ontwikkelingen te herkennen. De respondenten uit het onderzoek van Dessing (2001) sloten voornamelijk een huwelijk in Marokko of op het Marokkaanse consulaat. Zij verklaart dit vanuit het feit dat de helft van de Marokkaanse Nederlanders ruim een decennium geleden niet de Nederlandse nationaliteit had (Dessing, 2001:93). Daarbij komt dat tussen 1990 en 1999 een huwelijk gesloten op het Marokkaanse consulaat, ook wanneer beide echtgenoten in het bezit waren van de Nederlandse nationaliteit, erkend werd in Nederland (Jordens-Cotran, 2000:127).

Een tweede opvallende ontwikkeling ten opzichte van het onderzoek van Dessing is dat een Marokkaans huwelijk volgens de Malikitische voorschriften voor haar respondenten volstond als religieus huwelijk (Dessing, 2001:93). Sommige respondenten in mijn onderzoek beschouwen het huwelijk volgens Marokkaans familierecht echter niet als een religieus huwelijk. Zij kiezen ervoor naast een Nederlands en/of Marokkaans huwelijk ook nog een islamitisch huwelijk te sluiten. Deze ontwikkeling sluit aan bij de bevindingen in het volgende hoofdstuk dat Marokkaanse Nederlanders hun religieuze leven organiseren buiten de Marokkaanse overheid om.

In Nederland groeit het aantal mensen met meerdere nationaliteiten. Tegelijkertijd wordt er in het politieke debat meer nadruk gelegd op de symboliek van de Nederlandse nationaliteit. Enerzijds zorgt dit ervoor dat Marokkaanse Nederlanders afstand willen doen van het 'Marokkaans zijn' en de verplichte Marokkaanse nationaliteit – alleen kan dat niet – en anderzijds resulteert het politieke debat in gevoelens van uitsluiting en stijgt daardoor de symbolische waarde van de Marokkaanse nationaliteit. Uit onderzoek van van der Welle blijkt dat Marokkaanse jongeren – in vergelijking met jonge Turkse en Surinaamse Nederlanders – het liefst worden aangesproken als Nederlander. Slechts 44% van de Marokkaanse jongeren wil, in tegenstelling tot 57% en 59% van de Turkse en Surinaamse jongeren, dat de achtergrond van bevolkingsgroepen in Nederland wordt benoemd (van der Welle, 2011:236). Ook uit mijn interviews blijkt dat Marokkaanse Nederlanders een negatieve associatie hebben met het 'Marokkaan' zijn in Nederland.

Dit onderzoek laat opnieuw zien dat het hebben van een paspoort geen garantie is voor een gevoel onderdeel te zijn van de geconstrueerde Nederlandse samenleving (Ghorashi & Vieten, 2012). Ondanks het Nederlandse paspoort voelen Marokkaanse Nederlanders zich niet allemaal thuis in de Nederlandse samenleving. Hetzelfde geldt overigens voor de Marokkaanse samenleving. Hoewel Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit hebben, voelen zij zich niet allemaal volwaardig Marokkaans burger doordat zij bijvoorbeeld niet vanuit Nederland kunnen deelnemen aan de Marokkaanse verkiezingen. Voor Marokkaanse Nederlanders geldt dat zij zich eerder verbonden voelen met niet-nationale identiteiten (van Amersfoort & van Heelsum, 2008:252; 2006; Ketner, 2008:48; Phalet & Swyngedouw, 2002:14).

Veel respondenten voelen zich niet altijd thuis in Nederland en beschrijven tijdens de interviews situaties waarin zij zichzelf zien als een buitenstaander. Dit is een proces waarin zij zichzelf in de samenleving als 'de ander' beschouwen (Ghorashi, 2003:170). Hoe Marokkaanse Nederlanders hiermee omgaan, verschilt per

persoon. Grofweg onderscheid ik twee manieren. Enerzijds versterken zij het niet-thuishoren door zich te richten op andere vormen van verbondenheid. Anderzijds zetten zij zich extra in om wel die eigen plek in de Nederlandse samenleving te creëren.

Respondenten hebben ervaringen met projecten van de Marokkaanse overheid die zich richten op de constructie en het behoud van een Marokkaanse nationale identiteit. Meerdere respondenten ervaren een gebrek aan een duidelijk nationale identiteit. Andere respondenten uiten daarentegen verzet tegen de nadrukkelijke aanwezigheid van Arabische kenmerken, waaronder taal, in het beleid van de Marokkaanse overheid. Dat zij zich aangesproken voelen en zich tegen bepaalde facetten van de nationale identiteit verzetten, is ook onderdeel van de *politics of belonging* (Yuval-Davis, 2011:20). Marokkaanse Nederlanders dragen op die manier zelf bij aan de constructie van de Marokkaanse identiteit voor Marokkanen in het buitenland.

Opnieuw blijkt dat de Marokkaanse overheid voor de implementatie van haar projecten afhankelijk is van persoonlijke contacten met Marokkaanse Nederlanders. Hierdoor hebben de wensen en belangen van Marokkaanse Nederlanders invloed op de daadwerkelijke uitvoering van de projecten. De culturele projecten van de Marokkaanse overheid sluiten veelal niet aan op de wensen en behoeften van Marokkaanse Nederlanders. Omdat verscheidene Marokkaanse Nederlanders de culturele projecten beschouwen als onderdeel van een politieke strategie, zijn zij terughoudend ten aanzien van initiatieven als een cultureel centrum en het Koninklijke Berberinstituut. Deze percepties van Marokkaanse Nederlanders sluiten aan bij ander onderzoek waaruit blijkt dat de Marokkaanse overheid veelal de controle houdt op de 'liberale' ontwikkelingen in Marokko (Kosansky & Boum, 2012; Zeghal, 2009; Tozy, 2008, Benhaddou, 2011).

Kosansky en Boum (2012) beschrijven de 'liberalisering' ten aanzien van andere dan Arabische en islamitische identiteiten. De Marokkaanse films waarin Marokkaanse joden nadrukkelijk worden gepresenteerd als Marokkaanse burgers zijn een ondersteuning van de nationale identiteitsconstructie die breekt met het verleden van onderdrukking en waar daarentegen ruimte is voor pluriformiteit. Hoewel er een 'liberale' ontwikkeling te zien is in de kritiek die de films uiten op de staat, is deze kritiek aan grenzen gebonden en geldt die vrijheid niet ten aanzien van kritiek op het huidige regime (Kosansky & Boum, 2012:438; Smith & Loudiy, 2005:1083). Ondanks de hervormingen van 2002 ter vergroting van de persvrij-

heden, zijn meerdere journalisten die de *red lines*³⁵ overgingen, vervolgd (Bergh, 2009:347).

35 De Marokkaanse autoriteiten maken duidelijk dat opinies, vergaderingen en uitingen onderworpen zijn aan censuur en verbod, wanneer (1) de koning en leden van het koningshuis worden beledigd, bekritiseerd, gekarikaturiseerd of worden beschuldigd van een misdrijf; (2) wanneer de legitimiteit van de islam als een staatsreligie met de koning als hoofd wordt betwijfeld of ondermijnd; en (3) wanneer het territorium van Marokko wordt betwist, voornamelijk wanneer het de soevereiniteit van de Westelijke Sahara betreft (Smith & Loudiy, 2005:1070-1071).

5

**Religieuze
ontmoetings-
plaatsen:
de Marokkaanse
staatsislam voor
Marokkaanse
Nederlanders**

5 Religieuze ontmoetingsplaatsen: de Marokkaanse staatsislam voor Marokkaanse Nederlanders

In het voorgaande hoofdstuk onderzocht ik de economische ontmoetingen van Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Dit hoofdstuk gaat over religieuze ontmoetingen. Koning Mohammed VI is niet alleen wereldlijk leider, maar ook leider der gelovigen. Hij heeft, als leider der gelovigen, de taak en de verantwoordelijkheid de Marokkaanse staatsislam te verzorgen voor Marokkaanse moslims. Deze verantwoordelijkheid strekt zich uit tot alle Marokkaanse moslims, ongeacht waar zij zich bevinden – dus ook tot de Marokkaanse moslims in Nederland.

De Marokkaanse overheid ontwikkelde hiertoe beleid en heeft diverse instrumenten om invloed uit te oefenen op het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders. Het overdragen van de Marokkaanse islam gebeurt door het zenden van imams tijdens de ramadan, het organiseren van informatiebijeenkomsten, het uitgeven van de Koran, het verstrekken van onderwijsmateriaal en het oprichten van culturele centra. Om Marokkanen in het buitenland te voorzien van de Marokkaanse islam, heeft de Marokkaanse overheid de volgende instituties:³⁶

Stichting Hassan II: stelt tijdens de ramadan imams beschikbaar en geeft exemplaren van de Koran en Arabisch lesmateriaal uit.

Het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland: richt in Europese steden culturele centra op voor het behoud van de Marokkaanse cultuur met onder andere aandacht voor islamitische identiteit. Voor de ramadan in 2012 had zij ook een programma met onder andere de organisatie van *iftars*, maaltijden na zonsondergang tijdens de vastenmaand.

Het Marokkaanse ministerie van Buitenlandse Zaken: Marokkaanse consulaire diensten organiseren (imam)bijeenkomsten en fungeren als contactpersoon tussen Marokkaanse en Marokkaans-Nederlandse organisaties en personen.

36

Het is waarschijnlijk dat ook de Marokkaanse veiligheidsdiensten islamitische radicalisering van Marokkanen in het buitenland nauwlettend volgen. Dit onderzoek gaf echter geen inzicht in de (samen)werking van Marokkaanse veiligheidsdiensten in Nederland.

Het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken: zendt imams tijdens de ramadan en richtte in 2008 een Raad van Schriftgeleerden voor Europa op.

Door dit actieve religieuze beleid van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland is er een groot aantal mogelijke ontmoetingsplaatsen voor Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. De ontmoetingsplaatsen zijn soms fysiek, zoals het vrijdaggebed in de Marokkaanse moskee, maar hebben ook te maken met het accepteren van de Marokkaanse koning als leider der gelovigen, de autoriteit van Marokkaanse imams in Nederland en de wens om op religieuze gronden in Marokko begraven te worden. Per ontmoetingsplaats beschrijf ik activiteiten en overwegingen van Marokkaanse Nederlanders. Dit geeft inzicht in waar en hoe Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid ontmoeten. Daarna beantwoord ik de vraag in welke mate de Marokkaanse overheid het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders beïnvloedt.

Voordat ik de verschillende ontmoetingsplaatsen beschrijf, is het belangrijk te weten dat respondenten in vergelijking met het economische veld, op religieus vlak minder persoonlijke ervaringen en contacten hebben met de Marokkaanse overheid. Respondenten beschrijven het religieuze overheidsbeleid dan ook met meer afstand. Dit heeft deels te maken met het religieuze leven van de respondenten. Het merendeel laat weten wel moslim maar niet praktiserend te zijn, of het geloof in de privésfeer te belijden. Amin (30) gaat alleen tijdens de verkiezingen naar de moskee. Hij gaat dan naar zowel de Turkse als de Marokkaanse moskee, om moskeebezoekers te motiveren te gaan stemmen.

Amin (30): “Ik zit niet zo in dat geloof zoals anderen daarin zitten. Voor mij is geloof heel erg een privé-aangelegenheid.”

Onder de respondenten zijn drie mannen die, door bestuursfuncties bij een moskee en een moskeeorganisatie, nauw betrokken zijn bij het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders. Hafid (65) en Younes (36) zitten in een moskeebestuur en Mohamed (66) is bestuurslid van een overkoepelend moskeeoorgaan. Daarnaast zijn er respondenten die regelmatig naar de moskee gaan. In dit hoofdstuk haal ik bovengenoemde respondenten vaker aan. Maar ook de percepties, ervaringen en reacties van niet (publiek) praktiserende respondenten dragen in dit hoofdstuk bij aan het in kaart brengen van de ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid op religieus gebied.

5.1 Ontmoetingsplaats: de Marokkaanse koning als religieus leider

Of de Marokkaanse overheid daadwerkelijk invloed heeft op het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders zou onder andere kunnen blijken uit de houding die respondenten hebben ten aanzien van de Marokkaanse koning als religieus leider. Respondenten zijn hierover uitgesproken: zij zien de Marokkaanse koning niet als religieus leider.

Esma (31 jaar): “Ik ben het er niet mee eens dat men in Marokko bijna verplicht is een soort loyaliteit te geven aan de koning omdat hij zogenaamd de leider der gelovigen is. Ik geloof dat niet. Je bent mijn leider niet. Je kan jezelf zo benoemen, maar ik zie je niet als islamitische leider.”

Niet de koning, maar Marokko vervult voor Esma een voorbeeldfunctie met betrekking tot de religieuze kennisoverdracht in het onderwijs en de controle op literatuur. Ook Brahim uit zijn bedenkingen over de Marokkaanse koning als leider der gelovigen. Daarbij onderkent hij wel de politieke functie van de religieuze positie van de Marokkaanse koning.

Brahim (51 jaar): “Het zou heel fijn zijn als de koning niet hoeft te zeggen dat hij gemachtigd is vanuit zijn afstamming. Helemaal terug naar Saoedi-Arabië, dat is niet nodig. Dat zou een droom zijn, maar of het nu mogelijk is, ik vrees van niet. Want als hij die legitimiteit niet meer benadrukt, dan komen andere mensen met een lange baard en zeggen, ja wij hebben de legitimiteit nu direct van God.”

In het politieke en publieke debat in Marokko en in Nederland zijn islam en veiligheid sterk met elkaar verbonden (Zemni, 2006; Vellenga, 2008; Faist, 2004). Het discours dat islam met veiligheid verbindt is door de meeste respondenten geïnternaliseerd. Voor Brahim heeft de religieuze status van de Marokkaanse koning een politieke waarde. Hij wil persoonlijk afstand doen van de koning als leider der gelovigen, maar vraagt zich af wat de gevolgen hiervan zouden zijn voor de machtsverhoudingen in Marokko.

Ilias is de enige respondent die de religieuze positie van de Marokkaanse koning benoemt zonder deze te willen veranderen. Volgens hem zijn de machtsverhoudingen in Marokko, met de koning als leider der gelovigen, goed voor zijn land. De koningsgezinde houding van Ilias mag onder mijn respondenten dan op weinig steun rekenen, ik herken haar wel bij meerdere, vooral oudere, Marokkaanse Nederlanders. Tijdens een bijeenkomst van de Marokkaanse minister van Marokkanen in

het Buitenland gaan de armen van een groep oudere aanwezigen als eerbetoon de lucht in wanneer de minister de naam van de Marokkaanse koning noemt.

5.1.1 Bede voor de Marokkaanse koning?

Hafid (65) is lid van een moskeebestuur. Hij onderbreekt het interview om te gaan bidden. Hij volgt tijdens een gebed “de imam in het knielen”, maar bepaalt voor zichzelf welke delen uit de Koran hij reciteert. Op vrijdag is dat anders. Dan geeft de imam een preek. Hij kiest dan een onderwerp waarbij hij met behulp van teksten uit de Koran en de soenna een bepaald thema uitlegt. In Marokko bestaat deze vrijheid niet, aldus Hafid. Daar schrijft het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken de preek voor het vrijdaggebed.

Het vrijdaggebed vormt een mogelijk moment waarop Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid kunnen ontmoeten. Of imams in Nederland gebruik maken van het voorgeschreven vrijdaggebed en hierin verwijzen naar de Marokkaanse koning, geeft inzicht in de belangen die de imam of de moskee hebben bij contacten met Marokkaanse autoriteiten. Cherribi beschrijft in zijn onderzoek naar imams in Amsterdam hoe een imam die bijvoorbeeld voor zijn werkvergunning afhankelijk is van Marokkaanse consulaire diensten, de koning noemt in zijn gebed als een teken van goedgezindheid jegens Marokkaanse autoriteiten (Cherribi, 2000:100-101).

Hafid (65) meent dat de Marokkaanse overheid, althans in Nederland, niet over de middelen beschikt om de voorgeschreven preek daadwerkelijk op te leggen. In ieder geval maken de imams in zijn moskee geen gebruik van een voorgeschreven preek vanuit de Marokkaanse overheid. Younes (36) zit ook in een moskeebestuur. Hij weet niet of de imam van zijn moskee gebruik maakt van een voorgeschreven preek van het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken. De imam is in de moskee van Younes volledig vrij om te bepalen wat hij op vrijdag preekt.

Landman (1992) stelt dat een onderzoeker, door de politieke beladenheid van het vrijdaggebed, niet achter de inhoud hiervan kan komen door het stellen van vragen. ‘Zelfs bij participerende observatie van vrijdagse bijeenkomsten zal een onderzoeker er rekening mee moeten houden dat zijn aanwezigheid van invloed kan zijn op het al dan niet uitspreken van de bede’ (Landman, 1992:168). Hoewel hij deze stelling ten tijde van het regime van Hassan II op papier zette, sluit ik niet uit dat het onduidelijke antwoord van Younes (36), duidt op een aanhoudende politieke gevoeligheid rond dit onderwerp.

In de twee bovengenoemde moskeeën heeft de imam de vrijheid de inhoud van de preek te bepalen. Hoewel dit in andere moskeeën anders kan zijn, maken Marokkaanse Nederlanders in ieder geval niet standaard gebruik van een preek vanuit de Marokkaanse overheid.

Ilias bezoekt moskeeën in zowel Nederland als Marokko. Hij vertelt dat het vrijdaggebed in Marokko verschilt van het gebed in Nederland. In Marokko noemt de imam de koning en zijn familie en vraagt hij aan god steun voor hen. “Alles wordt daar geschreven door de minister van geloof.” In tegenstelling tot de situatie in Marokko, houden imams in Nederland zich, aldus Ilias niet standaard aan de voorgeschreven vrijdagpreek met daarin aandacht voor de Marokkaanse koning.

Dit betekent niet dat er helemaal geen ontmoeting tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid plaatsvindt. Volgens Yassin bereiken de voorgeschreven preken van de Marokkaanse overheid wel de Nederlandse moskeeën.

Yassin (35 jaar): “De Marokkaanse overheid schrijft voor wat er gedaan moet worden tijdens de vrijdagspreek. Vroeger had je dat niet. [...] Om politieke eenheid en burgerschap te stimuleren hebben ze gezegd dat de preken in het Arabisch moesten. Eenzelfde beleid, omdat de overheid via moskeeën een boodschap probeert door te geven. Hierdoor word je als moslim, als Marokkaan aangesproken. Zelfs wanneer de minister niet op bezoek is. Ze zijn gewoon op een indirecte manier aanwezig hier.”

Volgens Yassin ontvangen sommige imams in Nederland maandelijks een klein bedrag van Marokkaanse autoriteiten. Daar staat dan tegenover dat zij zich aan een bepaald beleid houden. Ik vraag Yassin of hij dat beleid zelf herkent in een preek.

Yassin (35 jaar): “Dat gebeurt, natuurlijk. Volgens mij wel, maar dat verschilt ook per imam. Wat ik gezien heb, omdat die imams allemaal in Marokko worden opgeleid, daar de boodschap wordt meegegeven dat de Marokkaan altijd Marokkaan blijft.”

Het is lastig te onderscheiden wat zijn aanname is en wat hij daadwerkelijk zelf ervaart. Yassin is stellig over de invloed van de Marokkaanse overheid op het vrijdaggebed in Nederland. Ook na doorvragen wordt mij echter niet duidelijk in hoeverre het hier gaat om eigen ervaringen of meer algemene percepties over de invloed van de Marokkaanse overheid.

Mohamed (66), bestuurslid van een overkoepelend moskeeoorgaan, vertelt hoe de Marokkaanse overheid door het ‘adopter’ van imams invloed probeert uit te oefenen op het versterken van de positie van de Marokkaanse koning als religieus

leider. Volgens Abdel (51) noemen imams in smeekbeden de Marokkaanse koning. Hij vindt de dubbelrol die de moskee speelt, de combinatie van religieus en politiek, ‘onzichtbaar gevaarlijk’. Hij waarschuwt tijdens het interview meerdere malen voor de verwarring die dit bij moskeebezoekers veroorzaakt.

5.1.2 Negatieve aandacht islam

Uit mijn interviews blijkt dat respondenten menen dat imams in het vrijdaggebed niet zozeer de Marokkaanse koning als wel de politieke situatie in Nederland gebruiken om de band met Marokko te versterken. In plaats van de Marokkaanse koning, blijkt een belangrijker onderwerp van het vrijdaggebed het Nederlandse politieke debat over islam. Yassin wil graag dat imams in het Nederlands preken, zodat de moskee niet als politiek domein gebruikt kan worden. Hij legt dit als volgt uit:

Yassin (35 jaar): “De moskee wordt gebruikt als politiek domein. Het overbrengen van een bepaalde boodschap kan soms worden misbruikt. Bijvoorbeeld dat een bepaalde imam vertelt over hoe een bepaalde groep Nederlanders denkt over de islam. [...] Wanneer een groep Nederlanders zegt dat de islam achterlijk is, zegt de imam dat je ook voor Marokko, Turkije of een ander moslimland kan kiezen.”

De politieke boodschap waar Yassin het over heeft, lijkt er een te zijn die oproept zich te keren tegen de Nederlandse samenleving. Negatieve berichtgeving in de Nederlandse media wordt gebruikt om de positie van Marokko of een ander land te versterken. Meerdere respondenten hebben vergelijkbare ervaringen. Amin geeft nog een voorbeeld. Hij heeft het idee dat na 11 september “de orthodoxie aan kracht wint in moskeeën”.³⁷

Amin (30 jaar): “Vanuit de moskee wordt een duidelijk signaal gegeven ‘wij staan voor jullie en bij ons ben je welkom’ en ‘bij ons ben je een broeder’. In de moskee noemen ze elkaar broeders. Ik heb een keer in de moskee geoperd van jongens, maar wie, wat zijn Nederlanders dan van ons, autochtonen? Want ik zie de maatschappij als de mijne. Mijn buurman Jan is mijn broeder wat dat betreft. Om geloofsbroeder af te bakenen, zegt eigenlijk als het ware ook dat heel veel mensen niet tot jouw groep behoren. Dat vind ik niet passen bij mijn beleving van de islam.”

Amin herkent net als Yassin dat imams in de moskee de situatie in Nederland bespreken en dit gebruiken om “geloofsbroederschap” te versterken.

³⁷ Dit komt overeen met conclusies van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst over het ontstaan van neoradicalisme (AIVD, 2007:15).

Samenvatting

De Marokkaanse koning maakt als leider der gelovigen aanspraak op een religieuze band met Marokkanen in het buitenland. Geen van de Marokkaanse Nederlanders die ik sprak ondersteunt deze aanspraak. Het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken besteedt in het voorgeschreven vrijdaggebed aandacht aan de religieuze positie van de Marokkaanse koning. Hoewel niet valt uit te sluiten dat het wel gebeurt, maken Marokkaanse Nederlanders in ieder geval niet standaard gebruik van voorgeschreven vrijdagbeden van het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken. Persoonlijke ervaringen van respondenten duiden er op dat het politieke debat en de discriminatie die Marokkaanse Nederlanders in Nederland (kunnen) ervaren een grotere invloed hebben op de inhoud van het vrijdaggebed dan het beleid van de Marokkaanse overheid.

5.2 Ontmoetingsplaats: Marokkaanse moskee

Moskeeën in Nederland organiseren zich in het algemeen op basis van etniciteit. Marokkaanse Nederlanders hebben ‘Marokkaanse moskeeën’, zoals Turkse Nederlanders ‘Turkse moskeeën’ bezoeken. In 2007 waren er naar schatting 179 Marokkaanse moskeeën (Blank & Leemhuis, 2007).

De moskee heeft verschillende posities in het leven van respondenten. De vrouwen die ik sprak, gaan niet of nauwelijks naar de moskee. De respondenten die wel naar de moskee gaan, bepalen doorgaans op grond van de geografische ligging en de imam (taal en scholing) welke moskee zij bezoeken. De meeste respondenten hebben geen vaste moskee en gaan naar de moskee in de buurt waar zij wonen of waar zij in het moment dichtbij zijn. “Geen vaste moskee en geen vaste kapper”, aldus Samuel (27). Ook Ilias (52) bezoekt verschillende moskeeën. Hij gaat naar het gebedshuis waar hij toevallig dicht in de buurt is. Voor het vrijdaggebed, waarbij respondenten de rol van de imam belangrijker achten, maken respondenten een bewustere keuze. De keuzes en wensen van respondenten ten aanzien van moskeeën en imams beschrijf ik hieronder. Deze keuzes en wensen geven inzicht in de rol van de Marokkaanse overheid in hun religieuze leven.

5.2.1 Moskee in Nederland

De Nederlandse samenleving speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van moskeeën voor Marokkaanse Nederlanders. Zowel de imam als de moskee kregen in de Nederlandse samenleving een andere functie dan in Marokko (Boender, 2007:187).

De taken van de moskee strekken zich hier naast de religieuze functie uit tot culturele en maatschappelijke functies (Shadid & van Koningsveld, 2008:60).

Beide moskeebestuurders spreken over de veranderingen. Het eerste voorbeeld is de moskee waar Hafid in het bestuur zit. In de laatste fase van de bouw van de moskee, is Hafid met zijn moskeebestuur bij elkaar gekomen om te overleggen over de functies van het gebouw.

Hafid (65 jaar): “Wat konden we meer doen dan de normale functie van de moskee als gebedshuis? We hebben een nota geschreven waarbij we ook de gemeente en de provincie hebben betrokken. Met wat ondersteuning van hun kant hebben we een beleidsplan ontwikkeld met daarin aandacht voor ontmoeting en kennis. In tegenstelling tot de afgelopen jaren willen we mensen ontmoeten en leren kennen, in contact komen met elkaar. Hiervoor werken we samen met een aantal autochtone organisaties in dezelfde gemeente. Nu komen hier wekelijks groepen mensen.”

Het zoeken naar een positie in de Nederlandse maatschappij gaat verder dan het uitbreiden van de functies van de moskee. Het gebouw van de moskee dient niet alleen functioneel aan te sluiten op de maatschappij, zo blijkt uit het voorbeeld van moskeebestuurder Younes (36).

Hij had na de aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten veel vragen over de islam in de Nederlandse samenleving. Hij besloot zich vanaf dat moment actief in te zetten voor de positie van islam in Nederland en sloot zich vervolgens aan bij een moskeebestuur. Younes wil bij de bouw van de nieuwe moskee met de architectuur aansluiten op de buurt waarin ze gebouwd wordt. De nieuwe moskee bestaat bijvoorbeeld uit transparant materiaal. “Verder willen we een lage moskee. Veel open zodat we ook de buurt erbij kunnen betrekken”. Het streven naar een volwaardige en geaccepteerde positie in de Nederlandse maatschappij en de gemeente waarin de moskee is gevestigd, is terug te zien in de opluchting die beide moskeebestuursleden beschrijven toen bleek dat geen van de buurtbewoners protest aantekende tegen de bouw van hun moskee.

Marokkaanse autoriteiten proberen via moskeeën Marokkaanse Nederlanders te bereiken. Zo bleek onder andere uit de poging om Marokkaanse Nederlanders met de door de Marokkaanse overheid afgekondigde ramadan tijden mee te laten vasten. Dit voorbeeld beschrijf ik in paragraaf 5.4.

Mohamed (66), bestuurslid van een overkoepelend moskeeorgaan, vertelt hoe ambtenaren van het Marokkaanse consulaat trachten via financiële middelen banden te krijgen met moskeeën in Nederland. De bedragen die Marokkaanse auto-

riteiten aanbieden zijn volgens Mohamed incidenteel en persoonsgebonden. Volgens Hafid proberen de Marokkaanse ministeries van Religieuze Zaken en van Marokkanen in het Buitenland nog steeds invloed uit te oefenen via moskeeën. Hafid legt de nadruk op ‘probeert’. De Marokkaanse overheid krijgt volgens hem niet de invloed die zij in moskeeën in Nederland willen. Doordat de relaties van de Marokkaanse autoriteiten voornamelijk persoonsgebonden zijn, ontbreekt het aan een zichtbare organisatiestructuur.

Ook probeerden Marokkaanse autoriteiten via de moskee Marokkaanse Nederlanders te informeren over en te mobiliseren voor het referendum van 2011 over de wijziging van de Marokkaanse grondwet. Marokkaanse autoriteiten zijn voor het informeren en mobiliseren afhankelijk van de medewerking van Marokkaanse Nederlanders. Een overkoepelend moskeeorgaan van Marokkaanse Nederlanders stuurde een brief naar moskeeën in Nederland met daarin een oproep tot deelname aan het referendum in Marokko. Wanneer ik Mohamed (66), bestuurslid van een ander overkoepelend moskeeorgaan hiernaar vraag, relateert hij het effect van deze brief. Wanneer dit overkoepelende moskeeorgaan daadwerkelijk een achterban zou hebben, was een dergelijke brief overbodig. De brief is volgens hem een signaal van Marokkaanse Nederlanders naar Marokkaanse autoriteiten om te laten zien waar zij mee bezig zijn; het gaat niet zozeer om het concrete verzoek maar om het zichtbaar maken van loyaliteit aan Marokkaanse autoriteiten.

Dat er in de moskee ontmoetingen plaatsvinden tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid, blijkt ook tijdens een bijeenkomst in 2011 met minister Ameur voor Marokkanen in het buitenland in Amsterdam. Eén van de aanwezigen vertelt dat Marokkaanse autoriteiten een groot aantal genodigden via de moskee hadden benaderd.

5.2.2 Bouw moskee

Ook bij de bouw van de moskee blijft financiële ondersteuning van de Marokkaanse overheid achterwege. De Marokkaanse overheid betaalde volgens twee respondenten uit een moskeebestuur niet mee tijdens het bouwproces.

Yassin (35 jaar): “In Nederland is geld, in Marokko niet. Dus om al die moskeeën te financieren vanuit Marokko gaat dus niet gebeuren.”

Uit de gesprekken die ik voerde, blijkt dat er vanuit Marokko niet of nauwelijks financiering komt voor de bouw van een moskee. Hoewel er moskeeën zijn die geld van de Marokkaanse overheid ontvangen, gebeurt dit niet op structureel niveau.

Hafid (65 jaar): “Die mensen zijn niet slim. Want kijk er zijn momenten, in mijn hart hoop ik van niet, maar als ze advies zouden zoeken, kunnen ze gebruik maken van bepaalde zwakke momenten. Maar dat hebben ze helemaal niet in de gaten. Echt niet. De consul heeft helemaal niks laten horen [tijdens de bouw van de moskee]. Pas later bij de opening hebben een aantal mensen hier die een bepaalde relatie willen, gezegd we nodigen het consulaat uit. Ik was hiertegen en we hebben hem [de consul] geen functionele rol in het programma gegeven. We hebben onze eigen burgemeester gevraagd de moskee te openen. Dus vanuit Marokko lopen ze achter. Die hebben geen beleid zoals dat in Nederland ontwikkeld wordt. Dat je lang van te voren de zaken uitstippelt en bedenkt waar je naartoe gaat. Ze hebben een beleid op het moment dat dingen al gaande zijn. En dat is al laat. Want ze kunnen heel veel invloed uitoefenen maar ze moeten wel weten wanneer precies. Maar gelukkig gebeurt dat niet.”

Het citaat illustreert de reactieve houding van Marokkaanse autoriteiten. Verder blijkt uit het citaat dat de meningen van leden uit het moskeebestuur verdeeld zijn over het al dan niet uitnodigen van Marokkaanse autoriteiten. Hafid wil tijdens de opening van de nieuwe moskee niet investeren in een relatie met de Marokkaanse consul. Andere leden willen dit wel en als compromis nodigde het bestuur de consul wel uit, maar kreeg hij geen prominente rol in de officiële opening van de nieuwgebouwde moskee.

De Marokkaanse overheid financiert de bouw van Marokkaanse moskeeën in Nederland niet structureel. Hieronder beschrijf ik hoe Marokkaanse Nederlanders de bouw zelf financieren.

Hafid (65 jaar): “Wij hebben de moskee zelf betaald, althans, volledig door de mensen zelf. Er is geen subsidie, geen gift vanuit Marokko in ieder geval, dat is heel belangrijk. De relatie met de overheid is zeker niet vanuit een ander Arabisch land. Helemaal geen cent. Zijn allemaal centen, allemaal het geld dat mensen zelf hebben gegeven. We hebben daarover een afspraak gemaakt, Er is een bepaald bedrag aan mensen gevraagd en er is veel vrijwilligerswerk gedaan. Vrijwilligerswerk in die zin dat mensen op stap zijn gegaan naar andere moskeeën. In Nederland is het gewoon dat je bij andere moskeeën een afspraak maakt om te collecteren. Je krijgt dan toestemming om op vrijdag een verhaal te houden. Dat je zegt ok mensen wij zijn bezig met een moskee te bouwen, help ons. De één geeft 50 cent, een ander geeft een euro, misschien iemand anders geeft 10 euro. Op die manier hebben we het geld dat nodig was dit op te bouwen en de grond te kopen bij elkaar gebracht. Hetzelfde doen we in het buitenland. Wij zijn bij Marokkaanse moskeeën in Duitsland, België, Frankrijk, Engeland, Noorwegen en Denemarken geweest. En op die manier hebben we in ongeveer vier jaar het geld bij elkaar gebracht.”

Deze manier van geld inzamelen, financierde ook de bouw van de moskee in een andere gemeente. Younes benadrukt dat ook zij geen (financiële) ondersteuning van de Marokkaanse overheid ontvingen. Hafid zegt wel hulp te hebben gekregen van de Nederlandse overheid.

Hafid (65 jaar): “De gemeente heeft ons heel goed geholpen bij de bouw van de moskee. Niet met geld, want ze scheiden natuurlijk kerk en staat, maar die hebben ons wel geholpen met het zoeken naar de grond en die grond verkocht tegen een gereduceerde prijs voor sociaal-culturele bestemmingen.”

De Unie van Marokkaanse Moskee Organisaties in Nederland (UMMON) is één van de overkoepelende organisaties voor Marokkaanse moskeeën. Het boek van Rabbae (1993) over de UMMON bevat een brief waarin de UMMON subsidie van Koeweit aanvraagt. In de brief vermeldt de UMMON dat zij reeds bedragen ontvingen uit Irak en Saoedi-Arabië. Of de UMMON geld vanuit Marokko ontvangt is niet duidelijk. Wel maakt ook deze brief duidelijk dat de Marokkaanse overheid moskeeën in Nederland in ieder geval niet volledig financiert en Marokkaans-Nederlandse moskeeën afhankelijk zijn van andere dan een Marokkaanse geldstroom. De bouw van de Marokkaanse moskee in Slotervaart, bijvoorbeeld, is voornamelijk met geld van het Koeweitse ministerie van Religieuze Zaken bekostigd.

Samenvatting

De moskee van Marokkaanse Nederlanders is een plaats waar de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders elkaar ontmoeten. Of de ontmoetingen met de Marokkaanse overheid daadwerkelijk over het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders gaan is de vraag. Via de moskeeën nodigen Marokkaanse autoriteiten Marokkaanse Nederlanders uit en proberen zij, via Marokkaanse Nederlanders, moskeebezoekers te mobiliseren voor het Marokkaanse grondwetreferendum. Uit enkele voorbeelden van de financiering van de bouw van moskeeën blijkt dat de Marokkaanse overheid Marokkaanse Nederlanders niet automatisch en structureel financieel ondersteunt. Niet alle Marokkaanse Nederlanders gaan naar de moskee. Daarbij werken niet alle Marokkaanse Nederlanders die in een moskeebestuur zitten mee aan de beleidsuitvoering van de Marokkaanse overheid.

5.3 Ontmoetingsplaats: Marokkaanse imam

In de moskee waar Younes (36) in het bestuur zit, hebben zij een imam afkomstig uit Marokko. Een imam voor de “papa generatie”, die dezelfde taal spreekt en die weet waar zij vandaan komen. Ook de tweede generatie wil een vorm van herkenning in de preek, maar voor hen is een herkenningselement niet verbonden aan Marokko. Voor Ayoub (35), die één jaar oud was toen hij naar Nederland kwam, is het geen vereiste dat een imam een Marokkaanse achtergrond heeft.

Ayoub (35 jaar): “Mijn grote voorbeeldimam die komt uit Indonesië. In Trinidad is hij geboren. Hij is helemaal geen Marokkaan. Ik kijk naar de harten van mensen. Hij [MK: de imam] kan het beter uitleggen dan die ander. Diegene die je het meest aanspreekt en die je het meest begrijpt en zo. Wie opent echt je oren? Gewoon die imam. En ja dat heb ik niet van een Marokkaanse imam tot nu toe gemerkt. Voor mij maakt het niet zoveel uit waar een imam vandaan komt, als hij maar goed weet wat hij aan mij vertelt.”

Het herkenningselement speelt bij beide generaties een rol. Bij de eerste generatie kan een imam uit Marokko die aspecten vervullen. Bij de tweede generatie gaat het dan juist om een imam die Nederlands spreekt en die de Nederlandse samenleving begrijpt. Said (35) maakt zich dan ook zorgen over het gebrek aan aansluiting van imams uit Marokko op de leefwereld van tweede generatie Marokkaanse Nederlanders. Hij zegt, “de tweede generatie is niet Arabisch en niet Berbers. Wat is hun identiteit? Zij gaan op zoek en gebruiken obscure informatiebronnen. Die identiteitscrisis maakt hen vatbaar voor bepaalde stromingen.”

Voor Marokkaanse Nederlanders die opgroeiden in Nederland, moet de inhoud van de preek betrekking hebben op het leven in Nederland. Vanuit de respondenten is er een behoorlijke weerstand tegen imams die geen maatschappelijke thema's aansnijden en in plaats daarvan tot in detail ingaan op rituelen en tradities.

Amin (30 jaar): “Okee, dat [MK: rituelen] is wel iets dat belangrijk is, maar ik zou na vijf minuten klaar zijn. Er zijn belangrijkere thema's die je kan aankaarten in de moskee. De moskee vind ik ook een kennisinstituut, een verzamelplek waar je ook maatschappelijke thema's moet aankaarten. Bijvoorbeeld over de opvoeding van kinderen.”

Ook volgens Anass heeft het geen nut wanneer een imam die de Nederlandse samenleving niet goed kent op vrijdag preekt.

Anass (28 jaar): “Wat moet een imam uit Marokko mij vertellen? Ik ben hier geboren, ik...we leven hier. Het is weliswaar een bi-culturele omgeving, maar het is toch wel Nederland waar we leven en we kennen een heel ander soort problematiek.”

Voor Anass zijn ook de oorsprong van de regels en de normen en waarden van de islam van belang, maar hij heeft liever dat de imam over de maatschappij van hier en nu spreekt. Ook Samuel wil dat de imam zich in een preek richt op de situatie in Nederland. Hij illustreert zijn standpunt aan de hand van een preek over tovenarij waar hij aanwezig was.

Samuel (27 jaar): “Een verhaal van 1300 voor Christus, wat kan ik daarmee? Waarom niet gericht op Nederland? Over de sociale dienst, het kopen van een huis en alcoholgebruik. Kaart problemen aan, promoot vrijwilligerswerk. De problemen met moskeeën in Nederland zijn ten eerste de etnische verdeeldheid en de verschillende talen en ten tweede dat de imam in een ivoren toren zit. Kritiek op de imam is *not done* uit het oogpunt van de orde.”

Samuel stoort zich aan preken die niet aansluiten op zijn leven in Nederland. Hierdoor slaagt de moskee er volgens hem niet in om jongeren te bereiken. “De moskee is in handen van beroepswerklozen.” Hafid (64) erkent als moskeebestuurder het belang, met name voor jongeren, dat een imam betrokken is bij de situatie in Nederland.

Hafid (65 jaar): “Een imam met wortels in Nederland, die weet wat hier gaande is, is heel goed. Dat is iemand die met name de jeugd aanspreekt en die zaken aan de orde stelt waar de mensen hier iets aan hebben. Je hebt een heel groot verschil tussen imams die rechtstreeks vanuit een islamitisch land hierheen komen en de imams die hier zijn, die hier leven, die hier een opleiding hebben gevolgd.”

5.3.1 Taal

In Nederland zijn moskeeën etnisch verdeeld. Samuel (27) was met zijn vrouw in New York. Daar hielden zij een vrijdaggebed in het Engels. Het was voor hem een teleurstelling weer terug te zijn in Amsterdam.

Samuel (27 jaar): “Weer de verdeeldheid Turks, Surinaams, Indo. Marokko ook nog verdeeld per streek. Met ramadan zijn er andere vastentijden en er zijn verschillende talen. De enige moskee in Nederland waar Nederlands wordt gesproken, de poldermoskee, ontvangt de meeste kritiek.”

Taal is voor meerdere respondenten een criterium waarop zij een moskee uitzoeken. Ilias, die meerdere moskeeën bezoekt afhankelijk van waar hij zich bevindt, gaat liever niet naar een Turkse moskee, omdat zij daar Turks spreken. Wanneer er geen Arabischtalige moskee in de buurt is, bezoekt hij wel een Turkse moskee. Dan verstaat hij het niet, maar bidt hij met hen mee. Anass (28) is geen vaste moskeebezoeker. Als hij gaat, bezoekt hij in zijn woonplaats een moskee die hij “praktisch en groot” noemt. Naast de grootte is een ander voordeel dat hij hier een Nederlandse vertaling van de Arabische preek krijgt. Alle respondenten van de tweede generatie die naar de moskee gaan, spreken de wens en voorkeur uit voor preken in het Nederlands.

Hafid (65) zegt bewust de in het Nederlands prekende imam Yassin El Forkani uit te nodigen in zijn moskee om jongeren aan te trekken. Het bereiken van jongeren blijkt lastig voor de verschillende moskeebesturen. Wanneer ik Younes (36) vraag of de nieuwe imam jongeren aanspreekt, antwoordt hij: “Helaas spreekt hij nog geen Nederlands, maar wel Marokkaans-Arabisch. Op vrijdag wordt er altijd een korte vertaling in het Nederlands gegeven.”

Voor respondenten is het belangrijk dat zij de taal van de imam kunnen verstaan of dat er een vertaling beschikbaar is. Respondenten die in Nederland opgroeiden, hebben een duidelijke voorkeur voor de Nederlandse taal.

5.3.2 Scholing

Voor respondenten is de waardering van een imam mede afhankelijk van zijn gevolgde opleiding. Opleiding is in die mate van belang dat een respondent in het onderzoek van Boender aangeeft dat de herkomst van een imam niet belangrijk is, zolang zijn kennis maar voldoet (Boender, 2007:172).³⁸ Ook mijn respondenten hechten veel belang aan specifieke opleidingen. Ilias vergelijkt een imam met een leraar.

Ilias (52 jaar): “Een imam probeert de tekst van de Koran en de uitspraken van de profeet uit te leggen. Niet meer en niet minder. Een paar imams zijn hierin niet sterk. Ze hebben niet zoveel gestudeerd. Ze weten weinig dingen, hebben een slap verhaal en dat is niet duidelijk voor mensen. Dus je probeert te gaan naar iemand die kennis heeft, verstand heeft, geleerd heeft. [...] Je hebt een imam die goed kan uitleggen, hij heeft veel bagage. En een imam die het niet weet en probeert te knippen en te plakken. Dat hoeft ik niet. Behalve als dat moet en er geen andere in de buurt is.”

Ook Yassin acht de scholing van imams van groot belang. Hij ervaart de islam als ingewikkeld om te begrijpen. Hij maakt zich dan ook zorgen over de opleiding van de imams en de interpretaties van preken door laaggeschoolde mensen.

Yassin (35 jaar): “De islam is ingewikkeld. Het is niet gewoon bidden. En als je begint de Koran te lezen dan kom je nooit eruit. Het is heel breed. Ik heb heel vaak discussies hierover, bijvoorbeeld over de belangrijkste bron van de islam. De meeste moslims weten niet wat de bron van de islam is. Dat is echt een probleem. Maar ik heb een beetje geluk, ik heb dat op de universiteit gehad in Marokko. Bijvoorbeeld als je tegen iemand zegt dat de Koran niet de enige bron is, levert dat soms echt een probleem op. Hoe moet ik dat aan iedereen uitleggen? Je hebt de Koran, je hebt wat de profeet bijvoorbeeld gedaan heeft, je hebt uitspraken van geleerden die bijeenkomen wanneer er een nieuw probleem voorkomt en zij tot een oordeel komen. Dat heeft allemaal een bepaalde naam in de islam, die de meesten niet kennen. Dat betekent dat je je verstand moet gebruiken om de islam te begrijpen. Het is niet gewoon wat er in de Koran staat. En de meeste mensen kunnen dat niet eens lezen. Voor hen is het gewoon elke vrijdag naar de moskee gaan, gewoon wat de imam preekt.”

Ayoub gaat zelf niet naar de moskee, maar hij zegt via websites toegang te hebben tot verschillende imams.

Ayoub (35 jaar): “Ik vind dat er meer waarheid achter de computer zit dan achter de televisie. Daar kan ik meer zoeken. Er zijn verschillende bronnen en ik kan er een verhaal van maken. Televisie is gewoon je krijgt voorgeschoteld wat zij zeggen weet je wel. Meer niet. [Wat voor een bronnen gebruik je op internet?] Ja, dat zijn de bronnen van mensen die gestudeerd hebben, wetenschappers misschien. En dat plak ik dan allemaal bij elkaar. Ik ga niet vergelijken meteen van joh dat is het. Maar dan probeer ik wel natuurlijk alles eerst goed uit te zoeken en mijn eigen conclusie een beetje te trekken.”

Meerdere respondenten verwijzen naar het belang van goede scholing van imams. Zij maken zich bij gebrek hieraan zorgen over de kennisoverdracht. Esma bekomert zich over waar haar broertjes kennis over islam opdoen. Zij vertelt dat haar vader, doordat hij niet studeerde, geen schriftelijke kennis over islam aan haar broertjes kan overdragen.

Esma (31 jaar): “Mijn vader is ook een geleerde in de islam. Hij is analfabeet dus hij kreeg de waarden en normen overgedragen van kennissen en van andere mensen. Dus hij kan dat niet doorgeven aan mijn broertjes. Hij brengt mijn broertjes braaf naar de moskee in de hoop dat ze daar iets leren. Maar hoe kun je dat beoordelen? Is dat wel het juiste? En dat is wel mijn zorgpunt en een zorgpunt van een heleboel anderen. Religie overdragen.”

Voor de jongere broertjes van Esma, sluit de mondeling overgedragen kennis die hun vader over de islam heeft, niet aan bij hun zoektocht. Een zoektocht naar een islam zonder specifieke tradities waarbij de individuele denkleer de basis vormt (Dialmy, 2007:71). De broertjes van Esma komen overeen met de Marokkaans-Nederlandse jongens en meisjes uit de studie van de Koning (2008). Volgens hen hebben hun ouders weinig kennis van de islam en zijn hun religieuze praktijken volgens de jongeren doorspekt met ‘Marokkaanse’ tradities. De jongeren willen daarom zelf op onderzoek uit naar de ‘pure’ islam (de Koning, 2008:125).

5.3.3 Aanstelling imam

De moskeeën in Nederland hebben een tekort aan (geschikte) imams. Marokkaanse moskeebesturen zijn hierdoor op het buitenland aangewezen voor het zoeken en aanstellen van een imam. Meestal werven plaatselijke moskeebesturen imams via hun eigen contacten in de regio van herkomst (Landman, 1996:19). Door gebrek aan geld vervullen vrijwilligers in sommige Marokkaanse moskeeën de functie van imam (Landman, 1992; Shadid & van Koningsveld, 1990; Boender, 2007). Schattingen van het aantal Marokkaanse moskeeën en imams in Nederland laten zien dat er meer Marokkaanse moskeeën dan betaalde imams zijn. In 2007 waren er naar schatting 179 Marokkaanse moskeeën (Blank & Leemhuis, 2007). In 2005 waren er naar schatting 143 Marokkaanse betaalde moskee-imams aangesteld (Boender, 2007).

Volgens een Marokkaanse overheidsfunctionaris die verantwoordelijk is voor het zenden van imams tijdens de ramadan, is Nederland het lastigste Europese land wat betreft samenwerking op het terrein van imams (Dguidegue, 2011). Dit komt onder andere doordat de Nederlandse wetgeving met betrekking tot verblijf de afgelopen jaren is aangescherpt. Imams die in Nederland willen werken en hiervoor een machtiging tot voorlopig verblijf nodig hebben, moeten het basisexamen inburgering doen (IND, 2012).³⁹

In het volgende citaat vertelt Younes over het aanstellen van een imam in zijn moskee.

Younes (36 jaar): [MK: "Hoe zoek je naar een imam?"] "Via via en via uitzendbureaus, het CWI. Ik zou een imam willen die perfect Nederlands spreekt, Marokkaans Arabisch, standaard Arabisch en die de papa-generatie kent en snapt. Nou die vinden we niet. Daarom zijn we naar Marokko gegaan. De imam die we nu hebben is dertig jaar oud, komt uit Marokko, maar laat ook zijn gezin naar Nederland komen. Hij moet ook voelen wat er gaande is. De problemen voelen dat zijn kinderen ook willen roken, meisjes etc. Hij moet die problemen ook ervaren. En hij moet gewoon bij de universiteit studeren. Hier zou Marokko hulp bij kunnen leveren. Bij de Turken wordt dat wel door de overheid geregeld. Wanneer zij een probleem hebben met de imam, één telefoontje of e-mail en ze komen kijken. En als het echt een probleem is, gaat hij terug."

De wensen van het moskeebestuur en de moskeebezoekers sluiten vaak niet aan bij de beschikbare imams en de vergoeding die de moskee daartegenover kan stellen. Een geschikte imam is vaak te duur voor de moskee. In tegenstelling tot de Turkse overheid, aldus Younes, verleent de Marokkaanse overheid geen financiële of andere ondersteuning. Dit betekent dat Marokkaanse imams vaak door lokale organisaties worden aangesteld en betaald worden door de gemeenschap (WRR, 2006:123). De moskeeën van Marokkaanse Nederlanders zijn, mede door gebrek aan een overkoepelend orgaan waar men een beroep op kan doen, veelal op zichzelf aangewezen. De moskee waar ik Hafid als bestuurslid spreek, heeft geen imam in dienst.

Hafid (65 jaar): "Wij zijn een hele kleine gemeenschap. Iets van 90, 100 gezinnen. Die zijn niet allemaal lid van de moskee natuurlijk, maar de meeste wel. Die betalen contributie. Dus wij zijn niet in staat om echt een imam in dienst te nemen. Dan moet je minstens het minimumloon betalen. Wij hebben hier een aantal mensen die hier al lang wonen. Zij zijn niet als imam geschoold, maar die weten er natuurlijk heel veel over. Die hebben heel veel kennis van de Koran en van de leer. Die doen eigenlijk de functie van de imam. Gratis, niemand wordt betaald. Het zijn allemaal vrijwilligers. Even kijken één, twee, drie, vier, vier mensen hier. Vier jonge mensen. Eén is wel een beetje bijna mijn leeftijd, is geen jonge meer. Maar de anderen zijn jonge mensen. Zij hebben met elkaar en met het bestuur afgesproken dat een van hen de eerste imam is. Hij zorgt ook voor de vrijdag gebedsdiensten. Dus op die manier hebben wij het imamschap hier opgelost."

De moskee waar Hafid in het bestuur zit is niet de enige moskee waar imams op vrijwillige basis werken. Hakim (42), heeft vanuit zijn werk met verschillende mos-

keeën in zijn gemeente te maken. Hij vertelt me dat imams in Marokkaanse moskeeën doorgaans op vrijwillige basis werken.

Ik vraag Younes of hij bij het aanstellen van een imam een taak ziet weggelegd voor de Marokkaanse overheid.

Younes (36 jaar): “De Marokkaanse overheid zou kunnen helpen met het afspraken maken met imams. Nu wordt dat overgelaten aan individuen. Ik hoop dat je dit punt goed hoort en begrijpt. Daardoor ontstaan er situaties dat een Marokkaanse gemeenschap een Syrische imam uitnodigt. Dat kan niet. Die levert geen bijdrage aan de gemeenschap. Je hebt iemand nodig uit het gebied, die het dialect ook spreekt. Zo’n Syrische imam wordt op charisma uitgekozen. Maar wat is belangrijker? Daar zouden we hulp moeten krijgen. Met imams hebben we een probleem.”

Younes wil dat de Marokkaanse overheid de verantwoordelijkheid neemt. Dat zij betaalt en de aanstelling van een imam arbeidsrechtelijk regelt.

De financiële middelen en mogelijkheden van de Marokkaanse overheid lijken beperkter dan die van de Turkse overheid. Mohamed (66) lacht om de subsidiepogingen van de Marokkaanse overheid. Hij vergelijkt het budget van het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland met de miljarden die de Nederlandse overheid investeerde in Marokkaanse Nederlanders. Hij vindt het kinderachtig dat de Marokkaanse overheid mensen voor een paar duizend euro voor zich laat lobbyen. Hij benadrukt daarbij dat de Marokkaanse overheid geen beleid heeft. “Het beleid is reactief en gericht op de individu. Wanneer die persoon vertrekt, is er niks meer.”

Zwaarwegender dan de beperkte financiële middelen voor het al niet slagen van hulp van de Marokkaanse overheid is de weerstand tegen en het weinige vertrouwen in het beleid van de Marokkaanse overheid. Mohamed vertelt tijdens een interview dat Marokkaanse autoriteiten leden van een moskeebestuur van Marokkaanse Nederlanders bij het consulaat uitnodigden. De leden kregen daar het aanbod om een imam door de Marokkaanse overheid te laten financieren. Toen bleek dat het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken dan de preek zou bepalen en het moskeebestuur slechts “portier van de moskee zou worden”, zagen de leden van het moskeebestuur hiervan af. Uit interviews blijkt dat de vrijheid en onafhankelijkheid van het moskeebestuur en de moskeebezoekers zwaarder wegen dan de wens tot financiële ondersteuning.

Samenvatting

De imams die in samenwerking met de Marokkaanse overheid naar Nederland komen, lijken alleen tijdens de ramadan te komen. Met name de Marokkaanse Nederlanders die in Marokko opgroeiden waarderen imams die de regio en taal van herkomst kennen. De Marokkaanse Nederlanders die in Nederland opgroeiden, willen daarentegen een imam die zich kan verplaatsen in het leven als moslim in Nederland.

Respondenten maken duidelijk dat zij problemen hebben met het aanstellen van een geschikte imam. De wensen van moskeebezoekers en financiële middelen spelen hierin een rol. De Marokkaanse overheid ondersteunt Marokkaanse Nederlanders niet op structurele wijze met het aanstellen. Hoewel sommige respondenten ervaringen hebben met het aanbod van Marokkaanse overheidsfunctionarissen om een imam te financieren, maken zij hier niet vanzelfsprekend gebruik van. Het onafhankelijk willen zijn weegt voor respondenten zwaarder dan de financiële ondersteuning. Hoewel het organiseren van het religieuze leven van Marokkanen in het buitenland een van de beleidsdoelen van het Raad van Schriftgeleerden voor Europa is, herkent geen van de respondenten deze elementen in de ontmoetingen met de Marokkaanse overheid.

5.4 Ontmoetingsplaats: ramadan

Tijdens de ramadan legt de Marokkaanse media veel nadruk op de Marokkaanse staat als gemeenschap van gelovigen onder leiding van de koning (Buitelaar, 2002:81-82). De vastenmaand ramadan begint en eindigt met het verschijnen van een nieuwe maan. Religieuze autoriteiten gebruiken meerdere methodes om de nieuwe maan vast te stellen. In Marokko is het ministerie van Religieuze Zaken verantwoordelijk voor het afkondigen van het begin van de ramadan. Voor Marokkaanse Nederlanders is het echter niet vanzelfsprekend met Marokko mee te vasten. Een deel van de eerste Marokkaanse migranten in Nederland vastte tegelijk met Marokko. Tegenwoordig richt daarentegen geen van de respondenten zich voor het bepalen van het begin van de ramadan op het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken.

Hafid vertelt dat toen hij in de jaren '70 in Nederland kwam wonen, de migranten verdeeld waren over het antwoord op de vraag wanneer zij met de ramadan moesten beginnen.

Hafid (65 jaar): “Je had mensen die echt helemaal pro Marokko waren – niet politiek, maar gewoon met het land – dat zij zich zo Marokkaan voelde dat ze op een andere dag gingen vasten dan de doorsnee mensen hier.”

Hafid illustreert dit met voorbeelden: “Je had hier zelfs families waarvan de vrouw bijvoorbeeld met vasten begon wanneer de moskee begon en de man het vasten startte wanneer Marokko begon.” Een belangrijke reden voor Marokkaanse Nederlanders om tegelijk met Marokko te beginnen was van praktische aard, namelijk om met familie in Marokko mee te vasten. Bij terugkeer in Marokko tijdens het einde van de ramadan, kon men dan tegelijk het Suikerfeest vieren (Landman, 1992).

5.4.1 Eenheid

Het sociale aspect van het vasten is voor respondenten een belangrijk element van het vasten. Dit blijkt uit de waarde die zij hechten aan het gezamenlijk vasten. In de jaren ‘70 kreeg Hafid van Marokkaanse Schriftgeleerden te horen dat Marokkaanse Nederlanders Marokko dienden te volgen. Echter bleek ook voor deze Marokkaanse geleerden dat eenheid onder moslims belangrijker was dan het volgen van de Marokkaanse vastentijden. “De geleerden benadrukten dat we in eerste instantie moslims zijn en daardoor niet gebonden zijn aan nationale grenzen”, aldus Hafid.

Esma (31 jaar): “Ik doe mee met de meerderheid. Voor mij maakt het niet uit, als ik maar kan vasten. En de eenheid vind ik wel belangrijk. Dat we samen ook iets leuks hebben. Dus ik doe gewoon mee met mijn familie die toen ze hier kwamen met Mekka mee deden omdat de moskeeën zoiets hanteren.”

Mohamed beschrijft hoe Marokkaanse autoriteiten tijdens de ramadan in 2011 trachtten om via imams Marokkaans-Nederlandse moskeebezoekers met Marokko mee te laten vasten. Een van de imams, ontvankelijk voor dit verzoek van Marokkaanse autoriteiten, kreeg volgens mijn respondent weinig navolging in zijn moskee. Ondanks het verzoek van de imam om de Marokkaanse vastentijden aan te houden, begonnen het moskeebestuur en de moskeebezoekers de ramadan tegelijk met Saoedi-Arabië. Dit is een indicatie dat de Marokkaanse overheid bij Marokkaanse Nederlanders weinig religieuze autoriteit geniet en dat in dit geval een poging van Marokkaanse autoriteiten om het religieuze Marokkaanse overheidsbeleid via persoonlijke contacten uit te voeren weinig effect had.

5.4.2 Begin van de ramadan

In eerste instantie zeggen respondenten voor de kennisgeving van het begin van de ramadan ieder islamitisch land te kunnen volgen. Bij doorvragen blijkt dat zij meestal de afkondiging van Saoedi-Arabië volgen.⁴⁰

Hafid (65 jaar): “Meestal is het Saoedi-Arabië. Want als Libië dat bijvoorbeeld zegt, dan vertrouwen ze dat niet. Soms zegt Khadafi dat twee dagen van te voren. Die man is gek. Zelfs Qaradawi [MK: islamitische geleerde] heeft gezegd, dat kan nooit. Want er zijn geleerden, niet-godsdienstige geleerden, die berekenen dat de nieuwe maan nooit geboren kan worden voor een bepaalde datum. Dus we starten nooit met Libië in ieder geval. Maar met andere landen zou kunnen. Egypte bijvoorbeeld of waar mensen wel vertrouwen hebben in het apparaat, in de geleerden, in mensen die daar de nieuwe maan gezien hebben.”

Voor het bepalen van het begin van de ramadan is Marokko niet achtenswaardig voor respondenten. Nabil wantrouwt de kalender van Marokko. Volgens hem begint de ramadan in Marokko een dag later en stoppen zij het vasten wel op dezelfde dag als andere landen. Ik vraag Tarik (26) hoe hij het begin van de ramadan bepaalt. “Dat bepaal ik theologisch. Ik kijk dus *niet* naar Marokko.” Hij lacht om zijn opmerking en vraagt me of er écht nog mensen zijn die met Marokko mee vasten. Ook Hafid begint bijna nooit met Marokko, “Wij beginnen altijd met het eerste land dat zegt, morgen start de ramadan. Zeker nu met de satellieten. En dat is bijna nooit met Marokko. Nooit.”

Verschillende respondenten uiten hun kritiek over de manier waarop Turkse religieuze autoriteiten het begin van de vastenmaand vaststellen. Voor het bepalen van de aanvang van de ramadan moet volgens de Malikitische traditie, die Marokkaanse autoriteiten volgen, de nieuwe maan met het blote oog worden gezien (Buitelaar, 2011:55). In plaats van de nieuwe maan te zien, bereken de Turken vooraf al het begin van de ramadan.

Hafid (65 jaar): “Er zijn hele belangrijke imams, belangrijke geleerden, onder andere Qaradawi, die zegt, nee je hoeft het niet te zien, je kan het berekenen. Het is beter als je uitgaat van Nederland. Het duurt nog wel een tijdje, maar op een dag zullen mijn kinderen en de kinderen van mijn kinderen de maan hier in Nederland zien of dit berekenen. Alleen zijn hier nog heel veel imams die zeggen dat het letterlijk in de Koran staat dat je de maan moet kunnen zien. En dat is met het weer in Nederland een probleem.”

⁴⁰

Saoedi-Arabië als bakermat van de islam (de Koning, 2008:304).

Samenvatting

Voor het bepalen van het begin van de ramadan richt geen van de respondenten zich bewust op de Marokkaanse overheid. Zelfs wanneer de Marokkaanse overheid via imams probeert om Marokkaanse Nederlanders met de Marokkaanse vastentijden te laten meedoen, volgen de moskeebestuursleden en de moskeebezoekers niet de officiële kennisgeving van Marokko.

5.5 Ontmoetingsplaats: begrafenis in Marokko

Een onderdeel van het Marokkaanse overheidsbeleid is de hulp bij repatriëring van overleden Marokkanen in het buitenland naar Marokko. Hierbij zijn Marokkaanse banken, Stichting Hassan II en het Marokkaanse consulaat betrokken. Marokkanen in het buitenland kunnen bij het openen van een Marokkaanse bankrekening een repatriëeringsverzekering afsluiten. Het merendeel van de Marokkanen in het buitenland maakt gebruik van deze verzekering. Wanneer een Marokkaanse Nederlander is overleden, is het consulaat betrokken bij de formaliteiten van de repatriëring. Stichting Hassan II ondersteunt de naasten van Marokkanen in het buitenland die geen verzekering afsloten.

Marokkaanse Nederlanders zouden nog steeds een begrafenis in Marokko prefereren (Shadid & van Koningsveld, 2008:168). Met 22 respondenten sprak ik over de plek waar zij begraven willen worden. Van de 22 respondenten willen er acht in Marokko begraven worden. Drie respondenten willen in Nederland begraven worden en één respondent wil in een islamitisch land begraven worden. Van de respondenten die in Nederland begraven willen worden, overweegt één een crematie. Zeven respondenten twijfelen over de plaats waar zij begraven willen worden. Drie van de twintig respondenten hebben “geen idee” en laten het antwoord op deze vraag over aan hun nabestaanden. Respondenten noemen verschillende motieven voor hun begrafeniswens. Ik beschrijf hieronder achtereenvolgens de belangrijkste motieven.⁴¹

5.5.1 Nederland als niet-islamitisch land: grafruiming en discriminatie

Samuel (27) is voor een stage naar Turkije gegaan. Hij was benieuwd hoe het is om als moslim geen minderheid te vormen. Aziz (22) migreerde gedurende de uitvoering van mijn onderzoek naar Syrië, omdat hij volgens zijn geloofsovertuiging als

⁴¹ Voor uitgebreid onderzoek naar begrafenis gebruiken van Marokkaanse Nederlanders, zie onderzoek van K. Kadrouch-Outmany (Universiteit Leiden, proefschrift verwacht in 2014).

moslim niet in een niet-islamitisch land mag wonen. Ayoub (35) voelt zich niet thuis in de Nederlandse samenleving. Hij spreekt over een gebrek aan waarden en normen in Nederland en wil naar Marokko migreren omdat hij verwacht zich in een islamitisch land meer thuis te voelen.

Deze drie voorbeelden laten zien hoe het niet-islamitisch zijn van de Nederlandse maatschappij van invloed is op overwegingen en het handelen van Marokkaanse Nederlanders. Het gebrek aan islamitische tradities in Nederland en het idee dat daardoor een graf na een aantal jaar geruimd kan worden, is dan ook het meest genoemde argument voor een begrafenis in Marokko in plaats van in Nederland.

Esma (31 jaar): “Ik weet dat iedere tien jaar alles wordt weggegooid. Dat is niet volgens de islamitische wijze en ik vind dat ook een beetje een raar idee. Dat Marokko de islamitische wetten wel hanteert, vind ik wel prettig.”

Meerdere respondenten hebben het beeld dat na een aantal jaar hun graf in Nederland geruimd wordt. Hoewel ook in Marokko grafruiming plaatsvindt, maakt de beeldvorming over dit onderwerp Marokko een aantrekkelijk land om begraven te worden (Kadrouch-Outmany, 2013). De islamitische tradities in Marokko vormen voor Dina juist een reden niet in Marokko begraven te willen worden.

Dina (39 jaar): “Ik heb sowieso een probleem met islamitische begrafenissen, omdat er alleen maar mannen bij mogen zijn. Ja kijk, als ik dood ga, dan wil ik niet alleen maar door mannen omringd worden.”

Twee respondenten, Said (35) en Amir (23), twijfelen of zij in Nederland begraven willen worden. Beiden verwijzen naar de Nederlandse politicus Geert Wilders en beschrijven dat zij door het politieke klimaat in Nederland twijfelen of zij wel in Nederland begraven willen worden. Meerdere respondenten ervaren door het politieke debat in Nederland gevoelens van discriminatie ten aanzien van moslims en Marokkaanse Nederlanders. Voor deze twee respondenten vormen die gevoelens een reden om liever in Marokko dan in Nederland begraven te willen worden. Respondenten worstelen met de vraag of Nederland een geschikt land is om begraven te worden. Deze overwegingen sluiten aan bij de theologische discussie over de religieuze kwalificatie van West-Europese landen als ‘gebied van islam’ of ‘gebied van ongeloof’ (Dessing, 2001:158-159).

5.5.2 Spagaat tussen familiegraf en nabestaanden in Nederland

Familieleden, zowel diegenen die overleden zijn als nabestaanden, zijn belangrijk

in de overweging waar men begraven wil worden. Sommige respondenten hebben een uitgesproken wens naast overleden familieleden in Marokko begraven te willen worden. Nouredine (59) wil absoluut naast zijn moeder begraven worden. “Ik heb nooit rust in mijn leven gehad en ik kan dan eindelijk doen wat ik altijd al wilde: meer tijd met haar doorbrengen.” Voor het merendeel wegen ook de plaats waar de nabestaanden verblijven en de wensen van deze nabestaanden mee. Dit betekent dat de levensfase en familiesituatie van respondenten de afweging beïnvloeden waar Marokkaanse Nederlanders begraven willen worden. Heeft men nog ouders in Marokko of juist kinderen en een partner in Nederland? De respondenten die zowel waarde hechten aan het familiegraf als hun nabestaanden in Nederland twijfelen tussen een graf in Marokko of Nederland.

5.5.3 Repatriëringsverzekering

Het merendeel van de respondenten heeft een repatriëringsverzekering bij een Marokkaanse bank afgesloten. Ook wanneer zij nog niet weten waar zij begraven willen worden. Volgens Yassin (35) sluit je automatisch een repatriëringsverzekering af wanneer je een Marokkaanse bankrekening hebt. “Om die band tussen Marokkanen in de wereld te waarborgen, worden dat soort dingen geregeld door de Marokkaanse overheid.” Hij legt me uit dat wanneer je een voornemen hebt om ergens begraven te worden, dat de band daardoor blijft. “Bijvoorbeeld als je iets kleins wilt opzetten, ga je daar investeren, omdat je al in je hoofd hebt daar begraven te willen worden. Dus je voelt een band met dat gebied, met dat land.” Kortom, de Marokkaanse overheid heeft er, zoals Yassin beschrijft, baat bij wanneer ‘buitenlandse’ Marokkanen in Marokko begraven worden.

Uit de interviews met de respondenten blijkt dat een graf in Marokko sociaal gezien het meest gangbaar is. Het gemak zit in de gewoonte, de vertrouwde tradities en het sluit aan bij sociale verwachtingen. Geen van de respondenten spreekt over een familielid dat in Nederland begraven ligt. Wanneer respondenten de optie overwegen om in Nederland begraven te worden, benoemen zij dat zij dan tegen de gewoonte en tradities ingaan. Nabestaanden in Nederland vormen de belangrijkste reden om in Nederland begraven te willen worden. Daarbij benadrukken twee respondenten, Achmed (57) en Tarik (26), dat hun toekomst en de toekomst van Marokkaanse Nederlanders in Nederland ligt. Ook al schrijven traditie en gewoonte anders voor, zij willen in Nederland begraven worden.

De praktische uitvoering van de repatriëring is volgens de respondenten

omslachtig.

Dina (39 jaar): “Je moet je verzekeren en dan is het maar de vraag of je lijkt gelijk met het eerste vliegtuig weg kan. Soms moet je een week in een ijskast hier en dat vind ik echt helemaal niks.”

Younes (36) vertelt dat de moskee Marokkaanse Nederlanders begeleidt wanneer een familielid is overleden. Het moskeebestuur gaat dan naar het ziekenhuis, neemt contact op met de verzekering en met Marokkaanse overheidsorganisaties. Omdat de contacten met Marokkaanse organisaties vaak bureaucratisch verlopen, treedt de moskee op als onderhandelingspartner.

Samenvatting

Hoewel geen van de respondenten een voorbeeld heeft van een Marokkaanse Nederlander die in Nederland begraven is, overwegen meerdere respondenten om begraven te worden in Nederland. Een aantal respondenten is daarentegen zeer uitgesproken over de wens in Marokko begraven te worden. De belangrijkste redenen hiervoor zijn het bestaan van een familiegraf in Marokko en de religieuze tradities in Marokko of het ontbreken hiervan in Nederland. De belangrijkste argumenten om in Nederland begraven te worden, zijn de nabestaanden in Nederland en het willen uitdragen dat in Nederland de toekomst ligt van Marokkaanse Nederlanders. Wat betreft het gebruik repatriëringsverzekering, sluiten de wensen van Marokkaanse Nederlanders aan bij de belangen en faciliteiten van de Marokkaanse overheid.

5.6 Religieuze ontmoetingen: ja tegen een ‘Marokkaanse islam’, nee tegen de Marokkaanse overheid

Marokkaanse Nederlanders zijn zich bewust van activiteiten van de Marokkaanse overheid. Wat betreft ervaringen met de religieuze activiteiten van de Marokkaanse overheid, noemen respondenten het vaakst het zenden van imams tijdens de ramadan. Daarnaast spreken enkelen over bijeenkomsten die de Marokkaanse consulaire diensten en de Raad van Schriftgeleerden voor Europa organiseren. De frequentie en inhoud van deze bijeenkomsten blijven voor hen echter onduidelijk. Marokkaanse Nederlanders hebben weinig zicht op de totale omvang van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid en bepalen hun standpunt vooral aan de hand van persoonlijke en praktische vraagstukken.

Doordat respondenten zich zorgen maken over veiligheid, het gebrek aan structuur en graag voor hen bekende en vertrouwde islamitische tradities terugzien

in Nederland, staan zij positief tegenover een “Marokkaanse islam”. Respondenten associëren de Marokkaanse islam met herkenning, vertrouwen en veiligheid. Zij willen liever een “Marokkaanse islam” dan “radicale islamitische invloeden”.⁴² Respondenten prefereren islamitische tradities uit Marokko boven islamitische tradities vanuit andere landen. Zij spreken ongenueanceerd over radicale islamitische invloeden vanuit Egypte, Syrië, Saoedi-Arabië en Iran. Slechts een enkeling stelt dat elk land meerdere islamitische tradities heeft, waaronder meer en minder radicale stromingen.

Een voorbeeld van hoe respondenten de relatie leggen tussen herkenning en een gevoel van veiligheid, is het perspectief van Ilias. Hij heeft als schrikbeeld dat de Marokkaanse Nederlanders om hem heen andere dan Marokkaans islamitische tradities volgen. Wanneer hij zich niet in een bepaalde stroming kan herkennen, ontstaat bij hem een gevoel van onveiligheid.

Ilias (52 jaar): “Stel dat de meeste Marokkanen die in Amsterdam wonen allemaal sjiieten worden, dat zou ik dan niet leuk vinden, want dat ken ik niet van Marokko. Ik heb het gezien op de televisie. Wat ik zag, is dat het alleen maar moeilijkheden met zich meebrengt. Ik zou daar niet tussen willen leven, niet in Iran willen leven. Dus ja, waarom moet een Marokkaan sjiiet worden? Ik vind zelf dat dat niet hoort.”

In bovenstaand citaat noemt Ilias Iran als schrikbeeld vanwaar hij geen invloeden in Nederland wil zien. In andere interviews noemen respondenten Egypte, Syrië, Libië en Saoedi-Arabië als landen waartegen een ‘Marokkaanse islam’ volgens respondenten een tegenwicht moet vormen.

Hoewel inwoners van deze landen, net als in Marokko, meerdere islamitische tradities naleven, maken respondenten dat onderscheid niet. Hafid (65) en Tarik (26) vormen een uitzondering en benoemen wel het bestaan van verscheidene tradities binnen één land. Wanneer Hafid over Saoedi-Arabië spreekt, maakt hij onderscheid tussen een islam van de staat Saoedi-Arabië en particuliere imams en godsdienstige organisaties in dat land.

De voorkeur voor een ‘Marokkaanse islam’ komt deels voort uit het beeld dat respondenten hebben over islamitische tradities uit andere landen dan Marokko. Naast de beeldvorming van respondenten over radicale islamitische tradities, beïnvloeden eveneens persoonlijke ervaringen de percepties ten aanzien van de ‘Marokkaanse islam’.

42 ‘Radical islamitische invloeden’ gebruik ik als overkoepelende term van wat respondenten noemden: “Salafi”, “oosterse”, “extremistische” en “radicale invloeden”.

Esma (31 jaar): “Ik vind het echt niet kunnen wat er hier in Nederland gebeurt op het gebied van de islam. Iedereen doet maar wat. Mijn broertjes zijn hier geboren, maar ze zijn extremer dan mijn vader in hun gedachten. Een broertje was naar mijn stiefmoeder gegaan en had gezegd “waarom draag je geen hoofddoek?” Hij vond dat niet kunnen en vertelde haar dat hij door zijn klasgenoten werd gepest omdat zij geen hoofddoek draagt. Hij komt met details waarvan ik denk, dat gaat niet goed. Ik wil dat die jongen weet wat de kern van de islam is. Voor de jongeren die hier geboren en getogen zijn, is dat echt een groot probleem. Wie geeft ze de bron?”

In de opmerkingen van haar jongere broertje, herkent Esma niet de islam zoals zij die in Marokko op school leerde. Dat zij niet weet waar haar broertje zijn informatie vandaan haalt, baart haar zorgen. De Marokkaanse overheid kan volgens Esma bijdragen aan dit probleem door structuur te bieden voor Marokkanen in het buitenland.

Tarik (26) ziet, in tegenstelling tot Esma, een oplossing voor het gebrek aan structuur en onduidelijke autoriteit niet bij de Marokkaanse overheid. Hij studeert islamitische theologie aan een particulier instituut in Nederland. Hij vertelt dat zijn ideologie, net als de Marokkaanse staatsislam, is gebaseerd op Malikitische tradities. Volgens hem is een duidelijke ideologische traditie van belang.

Tarik (26 jaar): “In Marokko wordt de Malikitische rechtsschool uiteengezet. In de meeste moskeeën [in Nederland] wordt deze lijn niet uitgezet. De meeste Marokkaanse moskeeën in Nederland zijn soennitisch, hebben een vorm van volksislam en geen benul van rechtsschool. Gewoon wat de imam vertelt. Door gebrek aan structuur ontstaat radicalisering. Het grootste exportproduct van Saoedi-Arabië is niet olie maar ideologie.”

Deze traditie moet volgens Tarik, in tegenstelling tot het streven van de Marokkaanse overheid, uit Nederland komen. Hij maakt een onderscheid tussen de politieke en traditionele islam in Marokko. Voor het voortzetten van een Malikitische traditie in een moskee in Nederland, zijn Marokkaanse Nederlanders volgens hem niet afhankelijk van de Marokkaanse overheid. Tarik distantieert zich wat betreft zijn religieuze leven van de Marokkaanse overheid.

Tarik (26) en Esma (31) ervaren allebei een gebrek aan structuur in het Marokkaans-Nederlandse religieuze veld. Uit bovenstaande overwegingen blijken zij echter uiteenlopende visies te hebben ten aanzien van de positie die de Marokkaanse overheid hierbij kan innemen. Deze houdingen zijn illustratief voor de persoonsgebonden opvattingen die respondenten hebben ten aanzien van de implementatie van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid.

De verschillen in opvattingen ten aanzien van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid, zijn afhankelijk van de ervaringen die Marokkaanse Nederlanders hebben met het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid. Voornamelijk respondenten die in Marokko opgroeiden, hebben een positieve associatie met de controle van de Marokkaanse overheid op moskeeën, imams en islamitisch onderwijs op scholen in Marokko. Vanuit deze ervaringen bevelen zij een samenwerking tussen de Marokkaanse en Nederlandse overheid aan. Tarik, geboren en opgegroeid in Nederland, wil zich daarentegen voornamelijk richten op de Nederlandse samenleving.

Marokkaanse Nederlanders staan doorgaans kritisch tegenover de geloofspolitiek van de Marokkaanse overheid. Zij willen hun religieuze leven niet verweven met politieke belangen. Daarnaast hebben zij weinig vertrouwen in de (financiële) middelen van de Marokkaanse overheid om hen structureel bij te staan in hun religieuze leven.

Marokkaanse Nederlanders kampen met een gebrek aan organisatiestructuur en de afwezigheid van een duidelijke religieuze autoriteit. Juist in deze twee behoeften voorziet het beleid van de Marokkaanse overheid in praktijk niet. Respondenten hebben daardoor het idee dat de Marokkaanse overheid niet over toereikende middelen beschikt om Marokkanen in het buitenland te voorzien van een Marokkaanse islam. Zij verwijzen naar een beperkt budget en het ontbreken van een organisatiestructuur.

Tijdens interviews vergelijken respondenten regelmatig de manier waarop buitenlandse overheden het religieuze leven voor Marokkaanse Nederlanders en Turkse Nederlanders organiseren. Volgens respondenten is er geen functionerend Marokkaans overkoepelend orgaan, zoals dat volgens hen wel het geval is bij Turkse Nederlanders. Wanneer Hafid een afspraak wil maken met een Turkse moskee, loopt dit contact via de Turkse ambassade.

Hafid (65 jaar): “Bij de Marokkanen is dat gelukkig niet zo. Bij een Marokkaanse moskee kun je gewoon direct een afspraak maken bij het moskeebeestuur zonder tussenkomst van de Marokkaanse ambassade of het consulaat.”

Dit komt overeen met bevindingen van Shadid en van Koningsveld. Zij signaleren dat de instituten van de officiële islam in Marokko geen constructieve bijdrage leveren aan de organisatie van de Marokkaanse moslims in Nederland. Weliswaar doet men pogingen controle uit te oefenen op de onderdanen in Nederland, maar deze gaan niet gepaard met substantiële ondersteuning, hetzij financieel, hetzij organisa-

torisch (Shadid & van Koningsveld, 2008:103).

Daarbij is de Marokkaanse staatsislam volgens respondenten sterk verweven met Marokkaanse nationale belangen. Respondenten zien in de beleidsdoelen van de Marokkaanse overheid, namelijk het streven naar veiligheid en het behoud van politieke stabiliteit, een legitimering voor controle van Marokkanen in het buitenland. Deze Marokkaanse overheidscontrole – werkelijk, dan wel vermeend – vormt gelijktijdig een manier om contacten met de Marokkaanse gemeenschap vast te houden, wat vervolgens de overmakingen naar Marokko ten goede dient te komen.

5.7 Religieuze ontmoetingen: conclusies

Een belangrijk onderdeel van het Marokkaanse overheidsbeleid voor Marokkanen in het buitenland is hen te voorzien van een ‘Marokkaanse islam’. In dit hoofdstuk heb ik aan de hand van meerdere thema’s die betrekking hebben op het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders bekeken welke rol de Marokkaanse overheid voor hen speelt.

Voor Marokkaanse Nederlanders die in Marokko opgroeiden, is Marokko, bijvoorbeeld een imam uit Marokko, belangrijker in hun religieuze leven dan voor Marokkaanse Nederlanders die in Nederland opgroeiden. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om kennis over en beheersing van taal van de regio van herkomst in tegenstelling tot de Nederlandse taal. Voor de Marokkaanse Nederlanders die in Marokko opgroeiden vormt de moskee een plaats om de band met Marokko in stand te houden.

Voor de Marokkaanse Nederlanders die in Nederland opgroeiden is het van belang dat de moskee, de imam en religieuze thema’s aansluiten op hun leven als moslim in Nederland. Wat betreft de inhoud van de preek en bij de bouw van een moskee willen respondenten dat deze aansluiten op de Nederlandse samenleving. Jonge mensen oriënteren zich in toenemende mate op de Nederlandse samenleving in plaats van op het land herkomst van ouders (Sunier, 1996; Koning, 2008:67).

Deze tweedeling komt overeen met het onderscheid dat Dialmy (2007) maakt wanneer hij schrijft over islam in een seculiere samenleving. Wanneer moslims door migratie niet langer bij een gemeenschap behoren waarin geloof en landsgrenzen samenvallen, krijgt het behoren tot een moslimgemeenschap opnieuw vorm. Dit gebeurt door etnisch-nationale identificatie of universalistische identificatie. De eerste sluit aan bij de Marokkaanse Nederlanders die in Marokko opgroeiden en voor wie religie een manier is om de band met Marokko vorm te geven. Dat

Marokkaanse Nederlanders die in Nederland oproeiden juist een islam willen om nationale grenzen te overstijgen en niet gebonden zijn aan bijvoorbeeld een imam uit Marokko sluit aan de bij universalistische identificatie.

Wat opvallend is, is dat ook wanneer Marokkaanse Nederlanders zich voor hun religieuze leven richten op Marokko, zij zich veelal distantiëren van de Marokkaanse overheid. Marokkaanse Nederlanders willen hun religieuze leven niet verweven met politieke belangen van de Marokkaanse overheid. Dit betekent bijvoorbeeld dat wanneer zij een imam uit Marokko willen aanstellen, zij dit niet vanzelfsprekend via de Marokkaanse overheid doen.

De Koning beschrijft hoe, gevoed door oorlogen en mondiale en nationale conflicten, onder moslims het idee leeft dat er een strijd tegen islam wordt gevoerd. Dit zorgt ervoor dat de grens tussen moslims en niet-moslims steeds scherper wordt getrokken (de Koning, 2008:85). Dit onderscheid heeft invloed op het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders. Enerzijds willen Marokkaanse Nederlanders een plek als moslim in de Nederlandse samenleving. Anderzijds zorgen een gebrek aan islamitische tradities voor activiteiten gericht op Marokko. Een voorbeeld hiervan zijn de uiteenlopende begrafeniswensen van respondenten.

Dat Marokkaanse Nederlanders hun eigen plannen uitvoeren komt mede doordat zij weinig vertrouwen hebben in de (financiële) middelen van de Marokkaanse overheid om het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders vorm te geven. Respondenten beschrijven verschillende situaties waarin zij om hulp verlegen zaten, maar de Marokkaanse overheid hen niet (financieel) bijstond. Zij kenmerken het beleid dan ook als passief.

Een uitzondering hierop vormen de imams die de Marokkaanse overheid tijdens de ramadan naar Nederland stuurt en de mogelijkheid voor Marokkaanse Nederlanders om een repatriëringsverzekering af te sluiten. Beide faciliteiten sluiten aan bij de wensen van Marokkaanse Nederlanders. Om een ontmoeting plaats te laten vinden is het dus net als in het voorgaande hoofdstuk van belang dat belangen en wensen van de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders overlappen.

Daarbij richten respondenten zich voor meerdere aspecten van hun religieuze leven op ontwikkelingen en mogelijkheden buiten Marokko en Nederland. Het gaat hierbij onder andere om de financiering van een moskee, het aanstellen van een imam of het bepalen van de ramadantijden. De islam biedt voor Marokkaanse Nederlanders een mogelijkheid om, als supranationale identiteit, de nationale identiteiten te overstijgen (de Koning, 2008; Buitelaar & Stock, 2010; Brand, 2006). “Als ik moslim ben, maakt het niet uit of ik een Nederlander of Marokkaan ben”, aldus een

respondent uit het onderzoek van de Koning (2008:76). Moslims identificeren zich in toenemende mate met een globale moslim gemeenschap zonder gebonden te zijn aan nationaal territorium (Roy, 2006; Bowen, 2004; Buitelaar, 2006; Ketner, 2009). Roy merkt hierbij terecht op dat deze globaliseringsontwikkeling zich niet beperkt tot moslims, maar bijvoorbeeld ook geldt voor netwerken van hoogopgeleiden (Roy, 2006:104).

De kritische houding van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid heeft effect op de uitvoering. Moskeeën maken niet standaard gebruik van een voorgeschreven preek vanuit het Marokkaanse ministerie van Religieuze Zaken, respondenten zien de Marokkaanse koning niet als leider der gelovigen en ook voor het bepalen van het begin van de ramadan richt geen van de respondenten zich bewust op Marokko. Zelfs wanneer de Marokkaanse overheid via imams probeert Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse vastentijden te laten volgen, volgen de moskeebestuursleden en de moskeebezoekers niet de officiële afkondiging in Marokko. Ook Marokkanen hebben kritiek op de religieuze positie van de Marokkaanse koning. Deze kritiek komt voornamelijk uit de hoek van intellectuelen en fundamentalistische moslims, waarvan de fundamentalisten tegelijkertijd vasten met Saoedi-Arabië in plaats van af te wachten tot ramadan in Marokko officieel is afgekondigd (Buitelaar, 2002:88-89).

Voor de religieuze ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid blijken opnieuw de persoonlijke banden van belang. Dit blijkt onder andere uit het “adopterende van imams” en de poging om via een imam Marokkaanse Nederlanders mee te laten vasten met de Marokkaanse vastentijden. Het is via persoonlijke contacten dat de Marokkaanse overheid Marokkaanse Nederlanders ontmoet. Door de afhankelijkheid van persoonlijke contacten zijn net als bij economische ontmoetingen de wensen en belangen van Marokkaanse Nederlanders bepalend in de implementatie van het Marokkaanse overheidsbeleid in Nederland.

6

CONCLUSIES

6 Conclusies

Dit onderzoek ging over de relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Deze relatie kreeg de afgelopen decennia de nodige politieke en maatschappelijke aandacht. Wat zijn de belangen van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkaanse Nederlanders? Hoe staat het met de vrijwilligheid van de Marokkaanse Nederlanders om een band met de Marokkaanse overheid te hebben? En vormt het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland een bedreiging voor Nederlandse nationale belangen, waaronder de integratie van Marokkaanse Nederlanders? In het maatschappelijke en politieke debat is opvallend veel aandacht voor de activiteiten van de Marokkaanse overheid en opvallend weinig voor wat de Marokkaanse Nederlanders hiervan merken en wat zij hiermee doen. Daarom stond in dit onderzoek het perspectief van Marokkaanse Nederlanders centraal. De onderzoeksvraag luidde: Wat zijn de percepties, ervaringen en reacties van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland?

Voor dit onderzoek maakte ik gebruik van drie theoretische invalshoeken. Ten eerste is dit een perspectief vanuit de politieke wetenschappen op de relatie tussen overheden met burgers in het buitenland. Vanuit dit theoretische perspectief staan de belangen en het beleid van overheden centraal. Studies naar de extraterritoriale staten maken inzichtelijk op welke terreinen overheden belangen hebben bij het behoud van een relatie met burgers in het buitenland. Onderzoekers onderscheiden drie belangen: economische belangen, politieke belangen en belangen bij de verbetering van het imago of de positie van het land van herkomst. Er is echter weinig studie naar de implementatie van dit beleid en de invloed die overheden daadwerkelijk hebben op burgers in het buitenland.

De tweede invalshoek zijn de overwegend antropologische en sociologische studies naar transnationalisme. Transnationalisme is een breed onderzoeksveld, waarin de verhoudingen tussen migranten, het land van herkomst en het land van vestiging onderwerp van studie zijn. De transnationale activiteiten en identificaties van migranten houden direct verband met de belangen en het beleid van de overheid van het land van herkomst. Opvallend is dat, waar in de politiek-wetenschappelijke studies de overheid het object van onderzoek is, deze in de antropologische en sociologische studies weinig aan bod komt. Wanneer deze wel onderdeel van

onderzoek naar transnationalisme is, gaat het veelal om het overheidsbeleid van het land van vestiging met de specifieke vraag of de transnationale banden van migranten hun integratie belemmeren.

Voor de daadwerkelijk uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid maakte ik gebruik van de derde invalshoek: een antropologisch perspectief op de staat. Via de beeldvorming en de ervaringen van Marokkaanse Nederlanders werd inzichtelijk op welke manieren en via welke kanalen de Marokkaanse overheid Marokkaanse Nederlanders bereikt. Bovendien bleek uit de reacties van Marokkaanse Nederlanders op het Marokkaanse overheidsbeleid welke rol zij zelf in deze relatie hebben.

Om te onderzoeken in hoeverre de Marokkaanse overheid invloed heeft op de transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders, richtte ik me op ontmoetingsplaatsen. Deze ontmoetingsplaatsen zijn thema's uit het Marokkaanse overheidsbeleid en mogelijke terreinen voor transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders. Uit interviews en observaties bleek in hoeverre de Marokkaanse overheid een rol speelt in de activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders in economische, nationale en religieuze ontmoetingsplaatsen.

In deze conclusie bespreek ik achtereenvolgens de bevindingen op deze twee onderdelen: (6.1) het antropologisch perspectief op de Marokkaanse overheid voor Marokkaanse Nederlanders en (6.2) de invloed van de Marokkaanse overheid op transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders. In dit onderzoek heb ik per ontmoetingsplaats beschreven wat de percepties, ervaringen en reacties van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van de Marokkaanse overheid waren. In paragraaf 6.3 laat ik zien hoe deze aspecten met elkaar zijn verweven, beschrijf ik welke factoren van invloed zijn op de relatie en schets ik mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

6.1 De Marokkaanse overheid voor Marokkaanse Nederlanders

De Marokkaanse overheid maakt op nationale en religieuze gronden aanspraak op een band met Marokkanen in het buitenland. Doordat de Marokkaanse nationaliteit niet is af te staan, behouden ook Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit. Daarnaast strekt de koninklijke verantwoordelijkheid voor het religieuze leven van Marokkanen zich uit tot Marokkanen in het buitenland. Deze twee aanspraken staan niet op zichzelf. De Marokkaanse overheid heeft een aantal belangen

ten aanzien van Marokkanen in het buitenland. Samengevat zijn dit geld en veiligheid. Het belang 'geld' omvat het overmaken van geld, het toerisme en het investeren in onroerend goed, ontwikkelingsprojecten en ondernemingen. Het belang 'veiligheid' betreft de politieke stabiliteit en het voorkomen van terroristische aanslagen vanuit islamitisch motief.

De Marokkaanse overheid ontwikkelde de afgelopen decennia verschillende beleidsinstrumenten voor het behartigen van deze belangen. Dat de politieke en economische macht vanuit Marokko nauw met elkaar verweven zijn, blijkt uit het grote aantal instituties waarin Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid tegenkomen. Zo kwam er niet alleen het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland en de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland. Eveneens werden Marokkaanse bedrijven – waaronder het telecombedrijf en de Marokkaanse luchtvaartmaatschappij – betrokken bij de realisatie van het beleid van de Marokkaanse overheid.

Hoewel de belangen van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland duidelijk zijn, is de uitvoering van het beleid dat daarop gericht is lastig te volgen. Dit komt doordat de beleidsinstrumenten van de Marokkaanse overheid niet constant zijn. Overheidsinstanties hebben namelijk overlapende taken en zijn afhankelijk van overheidsgelden. De verdeling van deze overheidsgelden door de Marokkaanse overheid wisselt, waardoor het ontbreekt aan een constante en structurele uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid.

Een cruciale factor in de implementatie van het beleid van de Marokkaanse overheid is het persoonlijk contact met Marokkaanse Nederlanders. Marokkaanse autoriteiten zijn afhankelijk van de bereidwilligheid en medewerking van Marokkaanse Nederlanders om hun beleid uit te kunnen voeren. Daarbij blijken bij de uitvoering van dit beleid niet zozeer de officiële instrumenten van belang maar de 'vriendschapsbanden' die worden opgebouwd tussen Marokkaanse autoriteiten en Marokkaanse Nederlanders. In deze contacten hebben Marokkaanse autoriteiten een duidelijke voorkeur voor relaties met Marokkaanse Nederlanders met een hoge opleiding en een goede positie in de Nederlandse maatschappij.

6.2 De ontmoetingen: transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders

De tweede vraag die ik vanuit het perspectief van Marokkaanse Nederlanders onderzocht, is in hoeverre de Marokkaanse overheid de transnationale activiteiten en

identificaties van Marokkaanse Nederlanders beïnvloedt. Op basis van literatuurstudie en dataverzameling stelde ik drie mogelijke ontmoetingsterreinen vast waar de Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid tegen kunnen komen. Dit zijn de economische, nationale en religieuze ontmoetingsplaatsen.

6.2.1 Economische ontmoetingen

De economische ontmoetingsplaatsen bestaan uit het overmaken van geld, toerisme en investeringen. Voor het overmaken van geld door respondenten speelt de Marokkaanse overheid geen leidende rol. Familierelaties, armoede en eigen belangen in Marokko zijn van essentieel belang voor het zenden van geld. Dat familierelaties en armoede belangrijke motieven vormen voor het overmaken van geld, betekent niet dat er geen ontmoeting met de Marokkaanse overheid plaatsvindt. Sommige respondenten maken voor het overmaken van geld gebruik van Marokkaanse overheidsfaciliteiten, waaronder de Marokkaanse bank. Dit doen zij wanneer zij hier zelf baat bij hebben. De ontmoeting vindt plaats doordat de belangen van de Marokkaanse overheid op dit terrein deels overeenkomen met de wensen van Marokkaanse Nederlanders.

Marokkaanse Nederlanders keren regelmatig terug naar Marokko, waar zij de Marokkaanse overheid onder andere ontmoeten bij de grensovergang en bij de burgerlijke stand. Kenmerkend voor de toeristische ontmoetingsplaats is dat Marokkaanse Nederlanders en Marokkaanse overheidsfunctionarissen elkaar ontmoeten op Marokkaans territorium. Respondenten ervaren dat tijdens deze ontmoetingen Marokkaanse omgangsvormen leidend zijn.

De investeringen van Marokkaanse Nederlanders in Marokko vormen het laatste onderdeel van de economische ontmoetingsplaats. Door eenvoudig te verkrijgen hypotheek en door gunstige belastingtarieven maakt de Marokkaanse overheid het kopen van een woning en het ondernemen in Marokko aantrekkelijk. Voor investeringen van Marokkaanse Nederlanders is echter meer nodig dan regelingen van de Marokkaanse overheid. Wanneer respondenten een woning kopen in Marokko doen zij dit voornamelijk uit praktische overwegingen. Marokkaanse Nederlanders zien veelal af van ondernemen in Marokko omdat het investeringsklimaat, vanwege corruptie, het gebrek aan de juiste contacten en taalbarrières, onvoldoende aansluit op hun wensen. Bij ontwikkelingsprojecten van respondenten is de samenwerking met de Marokkaanse overheid gering. Respondenten kiezen ervoor de ontwikkelingsprojecten dicht bij de doelgroep op te zetten en de Marokkaanse overheid hierbij zo weinig mogelijk te betrekken.

6.2.2 Marokkaanse nationaliteits- en identiteitsontmoetingen

De nationale ontmoetingen bestaan uit twee onderdelen. Het eerste onderdeel is de Marokkaanse nationaliteit en het tweede onderdeel de Marokkaanse nationale identiteit.

De respondenten in dit onderzoek zijn zich bewust van hun Marokkaanse nationaliteit. Zij zijn ervan op de hoogte dat zij geen afstand kunnen doen van deze nationaliteit. De verplichtingen verbonden aan de Nederlandse nationaliteit, zoals het inschrijven van een kind en het trouwen voor de Nederlandse wet, worden door de respondenten als vanzelfsprekend ervaren. De Marokkaanse nationaliteit daarentegen, effectueren zij, afhankelijk van emotionele en praktische motieven, in verschillende gradaties. Ter illustratie, niet alle ouders schrijven hun kind meteen bij de geboorte in op het Marokkaanse consulaat en bij meerdere Marokkaanse Nederlanders is herhaaldelijk hun Marokkaanse paspoort of identiteitskaart verlopen.

Een ander voorbeeld van het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit is het sluiten van een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Zij kunnen dit huwelijk sluiten uit praktische, sociale en religieuze overwegingen. Praktische overwegingen omvatten onder andere de mogelijkheid om kinderen te kunnen registreren en de partner erfgenaam te maken. Met sociale overwegingen verwijs ik naar de sociale druk of wenselijkheid die respondenten vanuit hun omgeving ervaren om voor de Marokkaanse wet te trouwen. Meerdere respondenten beschouwen een huwelijk volgens Marokkaans familierecht, dat gebaseerd is op Malikitische rechtsgeleerdheid, als een islamitisch huwelijk (in tegenstelling tot een huwelijk volgens Nederlands familierecht) en sluiten om die reden een huwelijk volgens Marokkaans familierecht.

Hoewel Marokkaanse Nederlanders zelf kunnen bepalen in hoeverre zij hun Marokkaanse nationaliteit effectueren, ervaren velen een verplichting dit wel te doen. Deels komt dit door gewoonte en sociale druk. Belangrijker is dat zij hiertoe indirect 'verplicht' zijn wanneer zij aanspraak op belangen, waaronder erfrecht, in Marokko willen maken. Het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit vormt een belangrijke manier voor Marokkaanse Nederlanders om in Marokko persoonlijke belangen te behartigen en wensen te vervullen.

Marokkaanse Nederlanders voelen zich eerder verbonden met lokale identiteiten dan met een overkoepelende Marokkaanse identiteit. Ik heb bevonden dat ook wanneer de Marokkaanse overheid zich met culturele projecten richt op Berberidentiteiten, dit niet betekent dat Marokkaanse Nederlanders aansluiting vinden

bij deze culturele projecten. Doordat respondenten culturele projecten niet willen verweven met Marokkaanse politieke belangen investeren zij zelf in culturele activiteiten. Ze prefereren een eigen zoektocht naar bronnen en voorzien zichzelf en andere Marokkaanse Nederlanders van informatie en kennis over hun culturele achtergrond.

6.2.3 Religieuze ontmoetingen

Uit dit onderzoek blijkt dat de beeldvorming die Marokkaanse Nederlanders hebben over islamitisch radicalisme hun houding beïnvloedt ten aanzien van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid. Respondenten willen graag een islam die ze herkennen. Zij prefereren een ‘Marokkaanse islam’ boven religieuze invloeden uit andere landen. Dit is voornamelijk het geval bij Marokkaanse Nederlanders die in Marokko opgroeiden. Zij hebben behoefte aan een Marokkaanse imam met kennis over en beheersing van de taal van de regio van herkomst. Voor de Marokkaanse Nederlanders die in Nederland opgroeiden is het daarentegen van belang dat de moskee, de imam en religieuze thema’s aansluiten op hun leven als moslim in Nederland.

Hoewel een imam uit Marokko voor de eerste generatie wenselijk is, betekent dit niet dat moskeebesturen hierdoor aangewezen zijn op de Marokkaanse overheid. Respondenten willen hun religieuze leven namelijk niet laten beïnvloeden door politieke belangen van de Marokkaanse overheid. Dat Marokkaanse Nederlanders prefereren onafhankelijk te blijven en hun eigen plannen uit te voeren, komt mede doordat zij weinig vertrouwen hebben in de (financiële) middelen van de Marokkaanse overheid om het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders vorm te geven. In meerdere situaties waarin een moskeebestuur om hulp verlegen zat, bleef de (financiële) steun van de Marokkaanse overheid achterwege. Bovendien richten Marokkaanse Nederlanders zich met religieuze activiteiten en identificaties op ontwikkelingen en mogelijkheden buiten Marokko of Nederland. Het gaat hierbij onder andere om de financiering van een moskee, het aanstellen van een imam of het bepalen van het begin van de ramadan. De islam biedt voor Marokkaanse Nederlanders een mogelijkheid om, als supranationale identiteit, de nationale identiteiten te overstijgen.

6.3 De relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid

De Marokkaanse overheid is voor de uitvoering van haar beleid afhankelijk van de medewerking en bereidwilligheid van Marokkaanse Nederlanders. Bijgevolg is elke Marokkaanse Nederlander een mogelijke actor in het realiseren en bevorderen dan wel het tegenwerken van het Marokkaanse overheidsbeleid. Hoewel de nauwe interactie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland eveneens bleek uit het onderzoek van Iskander (2010b), maakt dit onderzoek inzichtelijk hoe de onderhandelingsruimte van de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders verschilt per ontmoetingsplek.

Marokkaanse Nederlanders gaan afhankelijk van hun persoonlijke belangen pragmatisch en selectief om met het Marokkaanse overheidsbeleid. De individuele belangen en mogelijkheden van Marokkaanse Nederlanders spelen dus een belangrijke rol in de relatie tussen hen en de Marokkaanse overheid. Wanneer het beleid van de Marokkaanse overheid strookt met de belangen van Marokkaanse Nederlanders maken zij gebruik van de faciliteiten van de Marokkaanse overheid. Zo had het merendeel van de respondenten een Marokkaanse bankrekening om geld over te maken en om een repatriëringsverzekering af te kunnen sluiten. Wanneer projecten, waaronder die zijn gericht op de Marokkaanse identiteit of het religieuze leven, niet aansluiten op de wensen en belangen van Marokkaanse Nederlanders hebben deze weinig kans van slagen. De Marokkaanse nationaliteit vormt hierop echter een uitzondering. Het effectueren hiervan heeft veelal geen direct praktisch belang voor Marokkaanse Nederlanders, maar vormt een toegangsbewijs voor wanneer zij belangen hebben in Marokko. Zo hebben Marokkaanse Nederlanders een Marokkaanse identiteitskaart nodig voor het openen van een Marokkaanse rekening of de koop van een huis in Marokko.

Marokkaanse Nederlanders reageren verschillend op de omgangsvormen tijdens ontmoetingen met de Marokkaanse overheid. Zij ervaren dat Marokkaanse autoriteiten selectief zijn in hun omgangsvormen. Afhankelijk van persoonlijke kenmerken van Marokkaanse Nederlanders, waaronder regio van herkomst of het bekleden van een hoge functie in Nederland, ervaren zij een voorkeursbehandeling. Naast persoonlijke kenmerken ervaren respondenten dat zij door bepaalde handelingen een betere relatie met Marokkaanse autoriteiten op kunnen bouwen, wat hen vervolgens kan helpen in het behartigen van hun eigen belangen. Een voorbeeld hiervan is het overmaken van geld naar een Marokkaanse rekening opdat de Marok-

kanse bankmedewerkers bij een toekomstige ontmoeting eerder bereid zullen zijn aan de wensen van de rekeninghouder tegemoet te komen. Ook zijn er Marokkaanse Nederlanders die zich in zodanige mate verzetten tegen het selectieve omgangsbeleid van Marokkaanse autoriteiten dat zij afzien van hun persoonlijke wensen als het kopen van een huis in Marokko.

In dit onderzoek werd mij in een vroeg stadium duidelijk dat er grote verschillen waren in de beeldvorming van Marokkaanse Nederlanders over de Marokkaanse overheid. Deze verschillen verklaar ik door de verschillende ervaringen die Marokkaanse Nederlanders met de Marokkaanse overheid en Marokko hebben. Wanneer zij ervaringen hebben met repressie of confrontatie met armoede, dan staan zij vaak kritisch tegenover het handelen van de Marokkaanse overheid. Evenzo, wanneer Marokkaanse Nederlanders ervaringen hebben van geslaagde vakanties in Marokko en in aanraking zijn gekomen met de ontwikkeling in de steden en infrastructuur, verzetten zij zich tegen de negatieve houding van andere Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van de Marokkaanse overheid.

De ervaringen met de Marokkaanse overheid hebben ook effect op de beeldvorming die Marokkaanse Nederlanders over elkaar hebben. Wanneer respondenten zich bewust zijn van de schending van mensenrechten in Marokko, of van de regionale welvaartsverschillen, kan het voor hen onvoorstelbaar zijn dat sommige Marokkaanse Nederlanders persoonlijke relaties met Marokkaanse autoriteiten aangaan, de Marokkaanse overheid in de kaart spelen door het oprichten van een netwerk van hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders of zich laten fêteren tijdens feestelijke bijeenkomsten van Marokkaanse overheidsfunctionarissen. Niet alle respondenten bleken hier echter een bewuste houding over te hebben ontwikkeld.

Doordat ik tijdens de interviews veel ruimte liet voor de inbreng van de respondent, kwamen de verschillen in bewustzijn over de Marokkaanse overheid duidelijk naar voren. De gesprekken hadden niet alleen betrekking op de Marokkaanse overheid. Het waren ook persoonlijke verhalen, van de relatie met hun ouders, financiële zorgen en discriminatie tot de komst van een baby, verlangens naar Marokko en een ziek huisdier. Hoewel ik hierdoor soms de door mij gekozen onderzoeksmethode in twijfel trok en als té open begon te beschouwen, kwam hierdoor toch een belangrijk onderzoekresultaat naar voren: Marokkaanse Nederlanders zijn zich in verschillende gradaties bewust van het Marokkaanse overheidsbeleid. Individen zijn niet met elke handeling – het opzetten van een ontwikkelingsproject, de aanvraag van een Marokkaans paspoort, een begrafeniswens en de koop van een huis – bezig met hun verhouding tot de Marokkaanse overheid.

Dit onderzoek laat zien dat er vele factoren van invloed zijn op de relatie tussen de Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Dit bleek eveneens uit het recent verschenen onderzoek van Bouras (2012). Zij benadert de transnationale banden van Marokkaanse Nederlanders vanuit een historisch perspectief. Dit onderzoek bouwt deels voort op haar onderzoek, doordat het specifiek gericht is op de hedendaagse relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders. Voor het vormgeven van deze relatie zijn niet alleen de belangen van beide spelers relevant. Net als bij migratieprocessen zijn factoren op het macro-, meso- en micro-niveau van invloed op deze relatie. Zo zijn familiebanden en structurele armoede de belangrijkste factoren voor Marokkaanse Nederlanders om geld over te maken aan Marokkanen. Ook is de positie van Marokkaanse Nederlanders in Nederland van invloed op de relatie met de Marokkaanse overheid; met name de ervaringen en gevoelens van discriminatie zijn van invloed op het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit. Enerzijds voelt het 'Marokkaans zijn' als een last waar Marokkaanse Nederlanders afstand van willen doen, alleen kan dat niet. Anderzijds stijgt, door gevoelens en ervaringen met discriminatie, de symbolische waarde van de Marokkaanse nationaliteit en motiveert dit Marokkaanse Nederlanders om hun Marokkaanse paspoort aan te vragen.

Het is te verwachten dat dergelijke variaties eveneens van invloed zijn op de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in andere landen. Wanneer in een land van vestiging overwegend hoogopgeleide Marokkanen wonen, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, hebben zij waarschijnlijk positievere ervaringen in contacten met Marokkaanse autoriteiten. Ook zullen Marokkanen uit welvarendere regio's dan het Marokkaanse Rifgebergte minder ervaringen hebben met armoede en zich meer richten op de kansen die Marokko biedt. Het koloniale verleden tussen Frankrijk en Marokko resulteert in intensieve (handels)relaties tussen beide landen. Deze hechte banden hebben waarschijnlijk ook effect op de houding van Marokkanen in Frankrijk ten aanzien van de Marokkaanse overheid.

Een waardevolle volgende stap in dit onderzoeksveld zou een grootschaliger, vergelijkende studie naar overheden met burgers in het buitenland zijn. Een vergelijkende studie waarin naast de verschillen en overeenkomsten in belangen en het beleid van overheden ook naar het perspectief van burgers in diverse vestigingslanden wordt gekeken. Hierbij kan onderzocht worden in welke mate de verscheidene factoren op macro-, meso- en micro-niveau van invloed zijn op de constructie van een relatie tussen overheden en burgers in het buitenland. Daarbij blijft het van belang de daadwerkelijke percepties, ervaringen en reacties van burgers in het

buitenland in het onderzoek te betrekken. Dit perspectief is immers waardevol gebleken om inzicht te krijgen in de daadwerkelijke uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid, waarbij Marokkaanse Nederlanders zelf een cruciale rol vervullen.

Summary

Morocco has more than thirty million citizens, of which around ten per cent currently live abroad. The Moroccan government has developed policies which relate directly to the lives of these migrants who are living outside the geographical borders of Moroccan territory. Several institutes have been founded by the Moroccan government as a way of implementing these policies; they aim to construct and maintain bonds with these citizens, who mainly live in Europe. In political and societal debates in the Netherlands, the bonds that the Moroccan government forges with Moroccan Dutch are regarded with suspicion. Within these public discussions most attention is placed on scrutinizing the activities of the Moroccan government. The personal experiences of the Moroccan Dutch, however, are unfortunately given little attention. The focus of my research, therefore, has started to bridge this troubling gap by dealing with the perceptions, experiences, and reactions of this group of people.

For Morocco, as with other “sending states”, three focal areas - regarding their relationship with citizens abroad - can be distinguished: their economic interests; political interests; and the interests they have in improving the reputation of the Moroccan state through their extraterritorial citizens. The Moroccan government uses several instruments in order to implement the policies; these include, a ministry for Moroccans abroad, cultural centers in countries of settlement, and programs to facilitate investments in Morocco. In addition, Moroccan enterprises – such as the national telecom service and the royal airlines – assist in enabling these policies to succeed.

I distinguish three possible arenas in which the Moroccan government and the Moroccan Dutch can meet: the economic, the national, and the religious place. The economic meeting place manifests itself through remittances, tourism, as well as investment and development projects. The national meeting place involves any interaction that deals with the Moroccan nationality and national identity. The religious meeting place is where the Islamic Moroccan state is able to meet Moroccans living abroad. What are the perceptions, experiences, and reactions of Moroccan Dutch in relation to these meeting places? I will summarize the results of my findings successively.

Economic meeting place

Money transfers, tourism, and the investments of Moroccans living abroad are vital for the Moroccan economy. Through banking facilities and tourist and investment programs, the Moroccan government encourages the Moroccan Dutch to maintain economic ties in order to contribute to the national income. My findings point to the fact that for the Moroccan Dutch respondents, this national policy is not the primary reason for their decision to remit money, or indeed to visit Morocco for summer holidays; for them, the economic security of their family and the need to maintain good kinship relations were of overriding importance. It is important to note, however, that the Moroccan Dutch certainly use the facilities of the Moroccan government when they consider them to be beneficial. Remitting money through the national Moroccan bank is one such example where there is a convergence of interests between the Moroccan state and the Moroccan Dutch.

National meeting place

The national meeting place can be said to revolve around two main themes: Moroccan nationality and Moroccan national (self-)identity. According to Moroccan law, it is not possible for Moroccan nationals to renounce their Moroccan nationality; this extends to include Moroccans living in the Netherlands. The way in which Moroccan Dutch respondents use their Moroccan nationality differs depending on their emotional and practical motives. As regards issues of national self-identity, overall, the Moroccan Dutch respondents feel more strongly connected to local identities than to a national Moroccan one. Despite the recent efforts of the Moroccan government to connect with this trend, by putting more emphasis on Berber identities, respondents prefer to invest in their own grassroots cultural activities.

Religious meeting place

Part of the Moroccan policy concentrates on the religious life of Moroccans living abroad and attempts to ensure that the religious line propagated by the Moroccan state is followed. The Maliki school, Ash'ari doctrine, and a Sufi understanding of Islam are the major elements of the religious life which are imposed by the Moroccan state. Claiming descent from Prophet Muhammad, Mohammed VI is the Moroccan King and the Commander of the faithful. Through the construct of this sacred kingship, political and religious authority is interrelated. The religious line imposed by the Moroccan government should, therefore, always be understood within a political context. Moroccans living in the Netherlands, however, perceive this fusion of Islam and Moroccan political interests as problematic. My research highlights that

from the perspective of Moroccan Dutch it is important to distinguish Moroccan traditional Islam from Moroccan state Islam. For instance, respondents may follow the Maliki tradition but will choose to maintain a distance from the state form of Islam, due to its political associations. Similarly, a mosque committee might employ an imam from Morocco while avoiding Moroccan state instruments in the process.

Main conclusions

Moroccan Dutch deal with Moroccan policy in a pragmatic way, based on their personal interests and desires. When the policy of the Moroccan government converges with the interests of Moroccan Dutch, they will choose to use the governmental facilities. The majority of respondents will, for instance, have a Moroccan bank account to remit money and to enable them to access repatriation insurance. When state projects do not meet with the needs of Moroccan Dutch, respondents disregard the state services. The relationship between the Moroccan Dutch and their Moroccan nationality plays out differently again, as in most cases the use of this national identity has no direct practical interest. Although for Moroccan Dutch who have social or economic aspirations in Morocco, Moroccan nationality is an important admission ticket. For example, in order to buy a house in Morocco, Moroccan Dutch need to possess their Moroccan identity card.

The personal contacts with, and the cooperation of, Moroccan Dutch are vital for the Moroccan government to successfully implement its policy. It was seen that Moroccan Dutch respondents react differently depending on these personal contacts with Moroccan authorities. They experience that Moroccan officials use preferential treatment based upon the personal traits and identity of the Moroccan Dutch person that they are dealing with; this might include their regional origin, or their economic and social position. Some respondents try to improve their relations with Moroccan officials in order to promote their own interests. Other respondents, however, actually give up their desires, for instance to own a house in Morocco, as a way of rejecting this impenetrable Moroccan policy.

To conclude, the Moroccan policy for Moroccans living abroad should not be seen as a static program, but rather as a dynamic process; it is the outcome of the interaction between the Moroccan government and Moroccans living abroad. In other words, Moroccans living abroad should not be perceived as subjects of the policy, but as actors that play a role in creating these policies, and who ultimately mediate its implementation.

Bibliografie

- Al-Ali, N., Black, R. & K. Koser (2001). Refugees and Transnationalism: the Experience of Bosnians and Eritreans in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(4), 615–634.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2007). *Radicale dawa in verandering: De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland*.
- Amersfoort, H. van & A. van Heelsum (2007). Moroccan Berber Immigrants in The Netherlands, Their Associations and Transnational Ties: A Quest for Identity and Recognition. *Immigrants and Minorities*, 25(3), 234–262.
- Ancien, D., M. Boyle & R. Kitchin (2009). Exploring Diaspora Strategies: An International Comparison. Workshop report.
- Anderson, B. (2002 [1983]). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.
- Andriessen, I., E. Nievers, J. Dagevos & L. Faulk (2012). Ethnic Discrimination in the Dutch Labor Market: Its Relationship With Job Characteristics and Multiple Group Membership. *Work and Occupations*, 39(3), 237–269.
- Baracs, M. (2007). Rapport concrete Marokkaanse overheidsinitiatieven; CSCME, Fincome en Fondation Hassan II. Niet gepubliceerd.
- Barendse, J., C. Hiddink, A. Janszen & A. Stavast (2006). *The Remittance Corridor of the Netherlands–Morocco*. Rotterdam: ECORYS Nederland BV.
- Barry, K. (2006). Home and Away: The Construction of Citizenship in an Emigration Context. *New York University Law Review*, 81(1), 11–59.
- Basch, L. G., N. G. Schiller & C. S. Blanc (2000 [1994]). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers.
- Bauböck, R. (2003). Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism. *International Migration Review*, 37(3), 700–723.

- Bauböck, R. & T. Faist (2010). *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beck, H. & A. Ljamai (1997). De imam en zijn opleiding in pluralistisch Nederland: zoveel hoofden zoveel zinnen. In K.W. Merks & N. Scheurs (Eds.), *De passie van een grensganger; theologie aan de vooravond van het derde millenium*. Utrecht: Ten Have.
- Bekouchi, M. H. (2003). *Le Diaspora Marocaine; Une chance ou un handicap*. Casablanca: La Croisée des Chemins.
- Belal, Y. (2011). *Le cheikh et le calife. Sociologie religieuse de l'islam politique au Maroc*. Casablanca: Tarik Editions.
- Belguendouz, A. (2009). *Le Maroc et l'im(é)migration: Quelles politiques, quelles institutions, quelle citoyenneté?* Rabat: Intergraph.
- Benhaddou, A. (2011). *L'empire des sultans. Anthropologie politique au Maroc*. Paris: Riveneuve Editions.
- Berger, M. S. (2004). *Mudawwana: Marokkaanse familiewet (nieuwe wet van 2004)*. Nijmegen: Ars Aequi Wetseditie.
- Berger, M. S. (2012). The Netherlands. In J. Cesari (Ed.), *Oxford Handbook of European Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Bergh, S. I. (2009). Constraints to strengthening Public Sector Accountability through Civil Society: the Case of Morocco. *International Journal of Public Policy*, 4(3), 344–365.
- Bergh, S. I. (2012). “Inclusive” Neoliberalism, Local Governance Reforms and the Redeployment of State Power: The Case of the National Initiative for Human Development (INDH) in Morocco. *Mediterranean Politics*, 17(3), 410–426.
- Berriane, M. & M. Aderghal (2010). *Etude de faisabilité pour l'adaptation du programme mexicain 3 pour 1 au cas du Maroc*. Presentatie tijdens de Transatlantic Dialogue, Ouarzazate.
- Blank, A. & F. Leemhuis (2007). *Nederlandse islam. Imams, deugden en heilige bronnen*. Groningen: Instituut voor integratie en sociale weerbaarheid.

- Boccagni, P. (2010). Migrants' Social Protection as a Transnational Process: Public Policies and Emigrant Initiative in the Case of Ecuador. *International Journal of Social Welfare*, 20(3), 318–325.
- Boeije, H. (2005). Soorten van onderzoek: de grote parade. In H. 't Hart & H. Boeije (Eds.), *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Den Haag: Boom onderwijs.
- Boender, W. (2007). *Imam in Nederland: opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bolkestein, F. (1991). De integratie van minderheden. Luzern, toespraak Liberale Internationale, 6 september 1991.
- Bollard, A., D. McKenzie & M. Morten (2010). The Remitting Patterns of African Migrants in the OECD. *Journal of African Economies*, 19(5), 605–634.
- Bonjour, S. (2009). *Grens en Gezin: Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bouddount, S. (2006). Marokkaanse rechtspraak inzake de erkenning van in Nederland uitgesproken echtscheidingen. *Migrantenrecht*, 21, 362–365.
- Bouras, N. (2012). *Het land van herkomst*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Bourqia, R. & S. G. Miller (1999). *In the Shadow of the Sultan*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bowen, J. R. (2004). Beyond Migration: Islam as a Transnational Public Space. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(5), 879–894.
- Brand, L. A. (2006). *Citizens abroad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bree, J. de, T. Davids & Haas, H. de (2010). Post-return Experiences and Transnational Belonging of Return Migrants: a Dutch—Moroccan Case Study. *Global Networks*, 10(4), 489–509.
- Brouwer, L. (2006). Dutch Moroccan Websites: A Transnational Imagery? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32(7), 1153–1168.

- Brug, W. van der, M. Fennema, S. C. van Heerden & S. L. de Lange (2009). Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld? *Migrantenstudies*, 3, 198–217.
- Buitelaar, M. (2002). *Ramadan: sultan van alle maanden*. Amsterdam: Bulaaq.
- Buitelaar, M. (2007). *Uit en thuis in Marokko: antropologische schetsen*. Amsterdam: Centraal Boekhuis.
- Buitelaar, M. (2009). *Van huis uit Marokkaans: Over verweven loyaliteiten van hoog-opgeleide migrantendochters*. Amsterdam: Bulaaq.
- Buitelaar, M. (2011). *Islam en het dagelijks leven: religie en cultuur onder Marokkanen*. Amsterdam: Olympus.
- Buitelaar, M. & F. Stock (2010). Making Homes in Turbulent Times: Moroccan-Dutch Muslims Contesting Dominant Discourses of Belonging. In H. Moghissi & H. Ghorashi (Eds.), *Muslim Diaspora in the West: Negotiating Gender, Home and Belonging*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Buskens, L. P. H. M. (1999). *Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko*. Amsterdam: Bulaaq.
- Buskens, L. P. H. M. (2001). Wachten op de koning; recente discussies over islam, familierecht en politiek in Marokko. *Justitiële Verkenningen*, (Marokko), 18–31.
- Buskens, L. P. H. M. (2003). Recent Debates on Family Law Reform in Morocco: Islamic Law as Politics in an Emerging Public Sphere. *Islamic Law and Society*, 10(1), 70–131.
- Buskens, L. P. H. M. (2010). Sharia and National Law in Morocco. In J. M. Otto (Ed.), *Sharia Incorporated: A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Countries in Past and Present*. Leiden University Press.
- Castles, S. & M.J. Miller (1993). *The age of migration*. New York: Palgrave Macmillan.
- Charef, M. (1999). *La circulation migratoire marocaine: un pont entre deux rives*. Agadir: Edition Sud Contact.

- Charfi, A. (2009). The Role of Emigrants in Rural Development Associations in Morocco. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(10), 1643–1663.
- Chattou, Z., & Belbah, M. (2002). *La double nationalité en question: enjeux et motivations de la double appartenance*. Paris: KARTHALA Editions.
- Cherribi, O. (2000). Imams d'Amsterdam. A travers l'exemple des imams de la diaspora marocaine. Geraadpleegd via <http://dare.uva.nl/document/82650>.
- Collyer, M., M. Cherti, T. Lacroix & A. van Heelsum (2009). Migration and Development: The Euro–Moroccan Experience. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(10), 1555–1570.
- Cornwell, G. H. & M. Atia (2012). Imaginative Geographies of Amazigh Activism in Morocco. *Social and Cultural Geography*, 13(3), 255–274.
- Cottaar, A., N. Bouras & F. Laouikili (2009). *Marokkanen in Nederland: de pioniers vertellen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dagevos, J. & M. Gijsberts (2007). *Jaarrapportage Integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., M. Gijsberts, J. Kappelhof & M. Vervoort (2007). *Survey integratie minderheden 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dessing, N. M. (2001). *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*. Leuven: Peeters Publishers.
- Dewalt, K. M. & B. R. Dewalt (2002). *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*. Oxford: Altamira Press.
- Dguidegue, Y. (2012). The Position of Religious Affairs Management in the Moroccan Dutch Relationship: Conflicts of National Religious Interests and the Religious Sphere of Dutch-Moroccans Living in the Netherlands. Niet gepubliceerd.
- Dialmy, A. (2007). Belonging and Institution in Islam. *Social Compass*, 54(1), 63–75.
- Dorscheidt, R. & D. V. Nobelen (2005). *Goed geld overmaken*. Den Haag: Consumentenbond.

- Dumont, A. (2008). Representing Voiceless Migrants: Moroccan Political Transnationalism and Moroccan Migrants' Organizations in France. *Ethnic and Racial Studies*, 31(4), 792–811.
- El-Aissati, A., S. Karsmakers & J. Kurvers (2011). “We are All Beginners”: Amazigh in Language Policy and Educational Practice in Morocco. *Compare*, 41(2), 211–227.
- El-Katiri, M. (2013). The Institutionalisation of Religious Affairs: Religious Reform in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 18(1), 53–69.
- El-Moukhi, H. (2008). La Fondation Hassan II pour les Marocains Résidant à l'Etranger: Quel apport pour la question migratoire? L'Université Mohammed V-Rabat-Agdal, Migration et Partenariat Euro-Méditerranéen.
- Eriksen, T. H. (2002). *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto Press.
- Faist, T. (1997). The crucial meso-level. In T. Hammar (Ed.), *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*. Oxford: Berg.
- Faist, T. (2004). The Migration-Security Nexus. *International Migration and Security Before and After 9/11*. (No. Working paper 4/03). School of International Migration and Ethnic Relations 4/03, Malmö University.
- Faist, T. (2010). Diaspora and Transnationalism: what Kind of Dance Partners? In R. Bauböck & T. Faist (Eds.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Fitzgerald, D. (2006). Rethinking Emigrant Citizenship. *New York University Law Review*, 81(1), 90–116.
- Fleischmann, F., K. Phalet & O. Klein (2011). Religious identification and politicization in the face of discrimination. *British Journal of Social Psychology*, 628–648.
- Foblets, M.C. (2007). Moroccan Women in Europe. Bargaining for Autonomy. *The Washington and Lee Legal Review*, 64, 1385–1415.
- Fokkema, T., C. Harmsen & H. Nicolaas (2009). Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen in Nederland. *Bevolkingstrends*, 3, 51–56.

- Gamlén, A. (2006). Diaspora Engagement Policies: What are They, and what kinds of States Use Them? (No. Working Paper 32). Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford.
- Gamlén, A. (2008). The Emigration State and the Modern Geopolitical Imagination. *Political Geography*, 27(8), 840–856.
- Gamlén, A. (2011). Creating and Destroying Diaspora Strategies. (No. Working paper 31). International Immigration Institute, University of Oxford.
- Ghorashi, H. (2003). *Ways to Survive, Battles to Win. Iranian Women Exiles in the Netherlands and the United States*. New York: Nova Science Publishers.
- Ghorashi, H. & U. M. Vieten (2012). Female Narratives of “New” Citizens’ Belonging(s) and Identities in Europe: Case Studies from the Netherlands and Britain. *Identities*, 19(6), 725–741.
- Gijsberts, M. & M. Vervoort (2007). Wederzijdse beeldvorming. In *Jaarrapportage Integratie 2007* (pp. 282–310). Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Glick Schiller, N. (2010). Long Distance Nationalism and Peripatetic Patriots. In B. Riccio & C. Brambilla (Eds.), *Transnational Migration, Cosmopolitanism and Dis-located Borders*. Rimini: Guaraldi.
- Gowricharn, R. (2009). Changing Forms of Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 32(9), 1619–1638.
- Guiho, P. (1961). *La nationalité Marocaine*. Paris: Librairie de Médicis.
- Haas, H. de (2005a). International migration and regional development in Morocco: a review (Working paper No. 4) Nijmegen: CIDIN.
- Haas, H. de (2005b). International Migration, Remittances and Development: Myths and Facts. *Third World Quarterly*, 26(8), 1269–1284.
- Haas, H. de (2007a). Between Courting and Controlling: the Moroccan State and ‘its’ Emigrants (Working Paper No. 54). Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford.

- Haas, H. de (2007b). The Impact of International Migration on Social and Economic Development in Moroccan Sending Regions: a Review of the Empirical Literature (No. Working Paper) (3rd ed., pp. 1–45).
- Haas, H. de, & R. Plug (2006). Cherishing the Goose with the Golden Eggs: Trends in Migrant Remittances from Europe to Morocco 1970–2004. *International Migration Review*, 40(3), 603–634.
- Haas, H. de & S. Vezzoli (2010). Migration and Development Lessons from the Mexico-US and Morocco-EU Experiences (Working Paper No. 22). Oxford: International Migration Institute.
- Hamdouch, B. (2007). Introduction. In *Marocains de l'Exterieur*. Rabat: Fondation Hassan II.
- Hamdouch, B. (2008). *Marocains Résidant à l'Etranger L'utilisation des transferts*. Rabat: Fondation Hassan II.
- Hammoudi, A. (1997). *Master and Disciple: the Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism*. University of Chicago Press.
- Hart, D. M. (1976). *The Aïth Waryaghar of the Moroccan Rif: an Ethnography and History*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Heelsum, A. van (2001). *Marokkaanse organisaties in Nederland: Een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heelsum, A. van, M. Fennema & J. Tillie (2004). *Moslim in Nederland* (pp. 1–42). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ho, E. L. E. (2011). “Claiming” the Diaspora: Elite Mobility, Sending State Strategies and the Spatialities of Citizenship. *Progress in Human Geography*, 35(6), 757–772.
- Iskander, N. (2010a). Moroccan Migrants as Unlikely Captains of Industry: Remittances, Financial Intermediation, and La Banque Centrale Populaire (NYU Wagner Research Paper 2010-12).
- Iskander, N. (2010b). *Creative State: Forty Years of Migration and Development Policy in Morocco and Mexico*. New York: Cornell University Press.

- Jordens-Cotran, L. (2000). *Het Marokkaanse familierecht en de Nederlandse rechtspraktijk*. Utrecht: FORUM.
- Jordens-Cotran, L. (2007). *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR*. Den Haag: Sdu Uitgevers
- Kadrouch-Outmany, K. (2013). Burial Practices and Desires Among Muslims in the Netherlands. A Matter of Belonging. *Canadian Journal for Netherlandic Studies*.
- Karrouche, N. (2013). *Memories from the Rif. Moroccan-Berber Activists Between History and Myth*. Proefschrift (Erasmus Universiteit Rotterdam).
- Ketner, S. (2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Ketner, S. (2009). "Ik denk niet in culturen... ik denk eigenlijk meer in mijn geloof" Waarom jongeren van Marokkaanse afkomst in Nederland de moslimidentiteit zo sterk benadrukken. *Migrantenstudies*, (1), 73–87.
- Khachani, M. (2004). *Les Marocains d'ailleurs. La question migratoire à l'épreuve du Partenariat Euro-Marocain*. Rabat: Imprimerie Al Karama.
- Khachani, M. (2009). The Impact of Migration on the Moroccan Economy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(10), 1609–1621.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kosansky, O. & A. Boum (2012). The "Jewish Question" in Postcolonial Moroccan Cinema. *International Journal of Middle East Studies*, 44(03), 421–442.
- Kulk, F. & B. de Hart (2011). De nationaliteit van baby Friso. Registratie van een van rechtswege verkregen dubbele nationaliteit in de GBA. (Nijmegen Sociology of Law Working Papers Series 2011/01). Nijmegen: Centre for Migration Law.
- Kulk, F. (2013). *Laverend langs grenzen. Transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht*. Wolf Legal Publishers: proefschrift (Radboud Universiteit Nijmegen)

- Kullberg, J. & I. Kulu-Glasgow (2009). *Building Inclusion: Housing and Integration of Ethnic Minorities in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lacroix, T. (2009). Transnationalism and Development: The Example of Moroccan Migrant Networks. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(10), 1665–1678.
- Landman, N. (1992). *Van mat tot minaret: de institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Landman, N. (1996). *Imamopleiding in Nederland: kansen en knelpunten: eindrapportage van een terreinverkenning in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Latten, J. (1990). The Quality of Life of Moroccans in the Netherlands. In *Le Maroc et la Hollande* (Colloques et séminaires. Vol. 16, pp. 181–196). Rabat: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines.
- Leichtman, M. A. (2002). Transforming Brain Drain into Capital Gain: Morocco's Changing Relationship with Migration and Remittances. *The Journal of North African Studies*, 7(1), 109–137.
- Levitt, P. & R. de la Dehesa (2003). Transnational Migration and the Redefinition of the State: Variations and Explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 26(4), 587–611.
- Lucassen, J., & Penninx, R. (1994). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lucassen, L., & R. Penninx (2009). Caught between Scylla and Charybdis? Changing Orientations of Migrant Organisations in the Era of National States, from 1880 Onwards (IMISCOE working paper). Amsterdam.
- Lyons, T. & P. Mandaville (2010). Think Locally, Act Globally: Towards a Transnational Comparative Politics. *International Political Sociology*, 4(2), 124–141.
- Mamadouh, V. (2001). Constructing a Dutch Moroccan Identity through the World Wide Web. *The Arab World Geographer*, 4(4), 258–274.

- Martiniello, M. & J. M. Lafleur (2008). Towards a Transatlantic Dialogue in the Study of Immigrant Political Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 31(4), 645–663.
- Mas, P. de (1990). Regroupement familial marocain aux Pays-Bas (1968-87): un aperçu quantitatif. In *Le Maroc et la Hollande* (Colloques et séminaires. Vol. 16, pp. 147–170). Rabat: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines.
- Mezran, K. (2001). Negotiating National Identity in North Africa. *International Negotiation*, 6(2), 141–173.
- Munson, H. (1993). *Religion and Power in Morocco*. New Haven: Yale University Press.
- Mügge, L. (2013). Ideologies of Nationhood in Sending-State Transnationalism: Comparing Surinam and Turkey. *Ethnicities*, 13(3), 338–358.
- Newland, K., & E. Patrick (2004). Beyond Remittances: The Role of Diaspora in Poverty Reduction in their Countries of Origin. A Scoping Study by the Migration Policy Institute for the Department of International Development. Migration Policy Institute.
- Nieuweboer, J. (2009). Bijna een kwart van de allochtonen maakt geld over naar het buitenland. Webmagazine Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Obdeijn, H., & P. de Mas (2002). *Geschiedenis van Marokko*. Amsterdam: Bulaaq.
- Obdeijn, H., & M. Schrover (2008). *Komen en gaan, immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakkerij.
- Office des Changes. (2011). *Commerce Extérieur du Maroc*. Royaume du Maroc.
- Ong, A. (1999). *Flexible citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham: Duke University Press.
- Østergaard-Nielsen, E. (2003). *International Migration and Sending Countries*. New York: Palgrave Macmillan.

- Østergaard-Nielsen, E. (2012). Political Liberalization and Contestation of Transnational Relations Between Morocco and Moroccan Migrants in Spain. In T. Lyons & P. Mandaville (Eds.), *Politics from Afar: Transnational Diasporas and Networks*. London: C. Hurst & Co. Publishers.
- Pennell, C. R. (2003). *Morocco. From Empire to Independence*. Oxford: One World.
- Penninx, R. (1979). *Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?* Den Haag: Bureau Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.
- Phalet, K. & M. Swyngedouw (2002). National Identities and Representations of Citizenship. A Comparison of Turks, Moroccans and Working-Class Belgians in Brussels. *Ethnicities*, 2(1), 5–30.
- Portes, A. (1999). Conclusion: Towards a New World - the Origins and Effects of Transnational Activities. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 463–477.
- Portes, A. (2003). Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism. *International Migration Review*, 37(3), 874–892.
- Prins, J., J. Stekelenburg, F. Polletta, & B. Klandermans (2012). Telling the Collective Story? Moroccan-Dutch Young Adults' Negotiation of a Collective Identity through Storytelling. *Qualitative Sociology*, 36(1), 81–99.
- Rabbae, M. (1993). *Naast de Amicales nu de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Ragazzi, F. (2009). Governing Diasporas. *International Political Sociology*, (3), 378–397.
- Richards, A., & J. Waterbury (1990). *A political Economy of the Middle East: State, Class, and Economic Development*. Oxford: Westview Press.
- Roy, O. (2004). *Globalised Islam*. London: C. Hurst & Co. Publishers.
- Rubio, A. I. (2004). Migranten en hun steun aan het thuisland. In J. van der Meer (Ed.), *Stille gevers*. Amsterdam: De balie.

- Rutten, S. W. E. (1997). *Erven naar Marokkaans recht: aspecten van Nederlands internationaal privaatrecht bij de toepasselijkheid van Marokkaans erfrecht*. Antwerpen: Intersentia.
- Sadiqi, F. (2004). Migration-Related Institutions and Policies in Morocco (Working Paper No. CARIM-AS 2004/05). European University Institute, RSCAS.
- Sater, J. N. (2010). *Morocco: Challenges to Tradition and Modernity*. London: Routledge.
- Savelkoul, M., P. Scheepers, W. Veld & L. Hagendoorn (2012). Comparing Levels of Anti-Muslim Attitudes Across Western Countries. *Qual Quant*, 46, 1617–1624.
- Shadid, W. A. R., & Koningsveld, P. S. van (1990). *Moslims in Nederland: minderheden en religie in een multiculturele samenleving*. Alphen aan den Rijn: Samson Stafleu.
- Shadid, W. A. R. & P. S. van Koningsveld (2008). *Islam in Nederland en België: religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis*. Leuven: Peeters.
- Sharma, A. & A. Gupta (2009). *The Anthropology of the State*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Smith, A. R. (2002). Sedq in Morocco: On Communicability, Patronage, and Partial Truth. *Cultural Critique*, 51(1), 101–142.
- Smith, A. R. & F. Loudiy (2005). Testing the Red Lines. *Human Rights Quarterly*, 1–51.
- Smith, M. P. & L. Guarnizo (1998). *Transnationalism From Below*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Snel, E., G. Engbersen & A. Leerkes (2004). Voorbij landsgrenzen. *Sociale Gids*, 51(2), 75–100.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2012). *Op achterstand: discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt*. (I. Andriessen, E. Nievers, & J. Dagevos, Eds.). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Sportel, I. (2011). Als het hier niet lukt, dan maar in Marokko? *Justitiële Verkenningen*, 85–95.
- Strijp, R. (1998). *Om de moskee: het religieuze leven van Marokkaanse migranten in een Nederlandse provinciestad*. Amsterdam: Thesis publishers.
- Strijp, R. (2007). 'Niet zoals de Marokkanen van hier...' Marokkaanse migranten en hun binding met Marokko. In M. Buitelaar (Ed.), *Uit en thuis in Marokko: antropologische schetsen*. Amsterdam: Bulaaq.
- Sunier, T. (1996). *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sunier, T., N. Landman, H. van der Linden, N. Bilgili, & A. Bilgili (2011). *Diyanet: the Turkish Directorate for Religious Affairs in a changing environment*. Amsterdam/Utrecht: Vrije Universiteit van Amsterdam en Universiteit Utrecht.
- Szmolka, I. (2010). Party System Fragmentation in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 15(1), 13–37.
- Tinnemans, W. (1994). *Een gouden armband: een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Tozy, M. (2008). Islamists, Technocrats, and the Palace. *Journal of Democracy*, 19(1), 34–41.
- Trouillot, M. R. (2003). *The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive Kind*. In *Global Transformations: Anthropology and the Modern World*. New York: Palgrave Macmillan.
- United Nations Development Programme. (2009). *Arab Human Development Report 2009*. New York: United Nations Development Programme.
- Vellenga, S. (2008). The Dutch and British Public Debate on Islam: Responses to the Killing of Theo van Gogh and the London Bombings Compared. *Islam and Christian - Muslim Relations*, 19(4), 449–471.
- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Londen/New York: Routledge.

- Waldinger, R. (2009). Beyond transnationalism: An Alternative Perspective on Immigrants' Homeland Connections. In M. Rosenblum & D. Tichenor (Eds.), *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration* (pp. 74–102). New York: Oxford University Press.
- Waldinger, R. & D. Fitzgerald (2004). Transnationalism in Question. *American Journal of Sociology*, 109(5), 1177–1195.
- Waterbury, J. (1970). *The Commander of the Faithful: the Moroccan Political Elite*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Waterbury, M. (2010). Bridging the Divide: Towards a Comparative Framework for Understanding Kin State and Migrant-Sending State Diaspora Politics. In R. Bauböck & T. Faist (Eds.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Welle, I. van der (2011). *Flexibele burgers? Amsterdamse jongvolwassenen over lokale en nationale identiteiten*. Amsterdam: Offpage.
- Yuval-Davis, N. (2011). *The Politics of Belonging*. London: SAGE.
- Zeghal, M. (2009). On the Politics of Sainthood: Resistance and Mimicry in Postcolonial Morocco. *Critical Inquiry*, 35(3), 587–610.
- Zemni, S. (2006). Islam between Jihadi Threats and Islamist Insecurities? Evidence from Belgium and Morocco. *Mediterranean Politics*, 11(2), 231–253.
- Zubriggen, E. L. (2002). Researching Sensitive Topics: Stories, Struggles and Strategies. *Feminism and Psychology*, 12(12), 253–255.

Bijlage 1

Topiclijst voor de interviews met Marokkaanse Nederlanders

Zomerterugkeer

Contacten in Marokko

Familiesituatie

Educatie/werk

Geldovermakingen

Organisatie

- Lid van organisatie: sport, religieus, cultureel, buurt, werk, politiek
- Waarom wel/niet?
- Bezoek culturele activiteiten (muziek, theater, dans)
- Contact andere Marokkaanse Nederlanders? Marokkanen in Europa?

Religie

- Keuze moskee/imam (taal, religieuze stroming)
- Verschil religiebeleving in Marokko en Nederland

Migratie

- Periode migratie
- Migratie motief

Toekomst

- Permanente terugkeer (1^e generatie)
- Huis in Marokko
- Begraven: verzekering

Politiek

- Marokkaanse nieuws: Via welke bronnen?
- Stemrecht
- Beeldvorming politieke situatie in Marokko

Marokkaanse nationaliteit

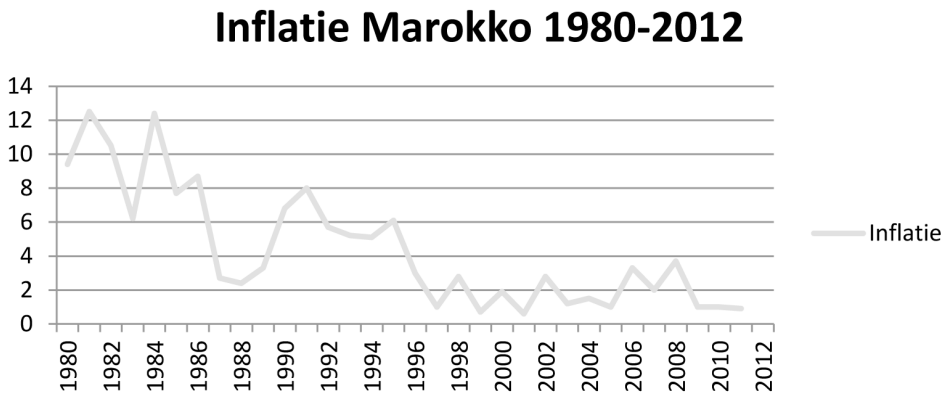
- Inschrijven kinderen
- Huwelijk
- Paspoort

Motivatie deelname onderzoek

Bijlage 2

Inflatie in Marokko

Figuur 8: inflatie in Marokko 1980-2012

Bron: Worldbank, <http://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG/countries/1W?page=4&display=default>

Curriculum Vitae

Merel Kahmann werd op 11 december 1983 te Groningen geboren. Zij zat op het Lorentz Casimir Lyceum waar zij in 2002 haar VWO diploma behaalde. Na een reis door Zuid-Amerika begon zij in 2003 aan haar studie Culturele Antropologie aan de Universiteit van Utrecht. Zij rondde haar Bachelor opleiding af met een onderzoek naar meervoudig gehandicapte kinderen in Zuid-Afrika. Aan de International School van de Universiteit van Amsterdam volgde zij de Master *Migration and Ethnic Studies*. Deze sloot zij af met een onderzoek naar de vrijwillige terugkeer van Afghaanse vluchtelingen in Nederland. In 2009 begon zij als promovenda aan de Universiteit van Leiden. Zij deed onderzoek naar de invloed van het Marokkaanse overheidsbeleid op Marokkaanse Nederlanders.

